

**КРЕМЕНЕЦЬКА ОБЛАСНА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА
АКАДЕМІЯ ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

ISSN 2411–2607

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ

Збірник наукових праць

Випуск 18

Кременець – 2021

ББК 74.58 + 88
УДК 371.84

Актуальні проблеми гуманітарної освіти : збірник наукових праць. Випуск 18. / за заг. ред. А. М. Ломаковича, В. Є. Бенери. Кременець : ВЦ КОГПА ім. Тараса Шевченка, 2021. 186 с.

Збірник зареєстровано Міністерством юстиції України, свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ №13911–2884Р від 11.04.2008 р.

Збірнику надано Міжнародний стандартний номер періодичного видання ISSN 2411-2607.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Бенера Валентина Єфремівна – професор, доктор педагогічних наук
Безносюк Олександр Олексійович – професор, кандидат педагогічних наук
Василюк Василь Миколайович – професор, доктор медичних наук
Дем'янчук Олександр Никанорович – професор, доктор педагогічних наук
Довгань Олена Михайлівна – професор, кандидат біологічних наук
Ільєнко Микола Микитович – професор, доктор біологічних наук
Ломакович Афанасій Миколайович – професор, заслужений працівник народної освіти України
Пашечко Михайло Іванович – професор, доктор технічних наук
Скакальська Ірина Богданівна – професор, доктор історичних наук
Стронський Генріх Йосипович – професор, доктор історичних наук
Яремко Богдан Іванович – професор, кандидат мистецтвознавства

У збірнику розглядаються теоретико-методологічні засади становлення та розвитку освіти, особистісно орієнтованого підходу в системі безперервної освіти, особистісно орієнтоване навчання в умовах реалізації нових освітніх програм, особистісно-професійна позиція педагога в новій парадигмі виховання тощо.

Для вчителів, викладачів, наукових працівників і студентів.

Рекомендовано до друку Вченою радою Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка (протокол № 12 від 23.06.2021 р.)

Сайт навчального закладу: www.kogpa.edu.te.ua
Веб-сторінка видання розміщена у розділі «Видавнича діяльність».

ПЕДАГОГІЧНИЙ ДИСКУРС КУЛЬТУРОЛОГІЇ ТА МИСТЕЦТВА

УДК 378:373.091.12.011.3-051

Алла Афанасенко,
Ольга Пуцик**ЗАСТОСУВАННЯ ЕТНО-ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІМИ ВЧИТЕЛЯМИ МУЗИКИ В ДИТЯЧОМУ ХОРОВОМУ КОЛЕКТИВІ ЗАСОБАМИ ДИДАКТИЧНОЇ ГРИ**

У статті на основі зіставлення, порівняння, узагальнення наукової інформації, аналізується дидактична гра як одна з найбільш ефективних форм активізації навчально-пізнавальної діяльності; визначається сутність поняття „етнохудожня культура”. Виокремлюється етнохудожня діяльність як процес творчої праці. Розглянуто вплив інтеграції галузей художньої діяльності. Підкреслено важливу роль артистизму. Для методичного росту майбутніх вчителів музичного мистецтва наводяться приклади використання певних видів навчальних ігор, а саме: музично-дидактичні, сюжетно-рольові та проблемно-моделюючі. Виділено найбільш суттєві й оптимальні прийоми організації дидактичної гри у позакласній роботі при застосуванні етно-художньої діяльності. Доведено, що для застосування етно-художньої діяльності в дитячому хоровому колективі великі можливості мають музичні ігри із застосуванням українського фольклору, а ефективність цього процесу залежить від активізації уваги, мислення, емоцій, уяви учнів.

Ключові слова: етно-художня культура, артистизм, етно-художня діяльність, дидактична гра, дитячий хоровий колектив, навчально-пізнавальна діяльність, сюжетно-рольові, проблемно-моделюючі ігри.

This article analyzes the didactic game as one of the most effective forms of intensification of teaching and learning activities based on the comparison synthesis of scientific information; essence of concept „ethnic and artistic culture” is determined. Ethnic and artistic activity is selected, as a process of creative labour. The influence of integration of branches of artistic activity is considered. The important role of artistry is emphasized. For the methodical growth of future music masters the examples of the use of certain types of train games are driven, namely: musically didactics, withrole-play and problem designings. The most essential and optimal methods of organizing a didactic game in extracurricular activities in the application of ethno-artistic activities are highlighted. It is proved that musical games with the use of Ukrainian folklore have great opportunities for the application of ethnic and artistic activity in children’s choir, and the effectiveness of this process depends on the activation of attention, thinking, emotions, imagination of pupils.

Key words: ethnic and artistic culture, artistry, ethnic and artistic activity, didactics game, child’s choral collective, educational-cognitive activity, withrole-play and problem designing games.

Унаслідок нестабільності громадського життя, руйнування духовних ідеалів минулого стало падіння моральності й духовності молоді, відчуження її від духовно-моральних цінностей. Нові умови життя диктують необхідність педагогічного осмислення проблеми формування національної самосвідомості учнів на основі вивчення етно-художньої культури, що включає в себе усну народну творчість (казки, прислів'я, приказки, музичний фольклор, ігри, танці, театр, обряди), як таку етнічну діяльність, яка націлює на освоєння етнокультурних і загальнолюдських цінностей.

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства система загальної освіти потребує значного оновлення й удосконалення. Загальноосвітня школа має виконувати важливу роль у вихованні учнів, формувати в них любов до рідного краю, історичної пам'яті, духовності, національного характеру. Набуті в школі особистісні якості, знання, вміння і навички не тільки забезпечують основу навчання і виховання молоді, а й значною мірою визначають якості практичної та громадської діяльності дорослої людини.

Насамперед це стосується організації музично-виховного процесу, зокрема побудови уроків музичного мистецтва та гурткової музичної роботи з метою розвитку творчої діяльності учнів і прилучення їх до етно-художньої культури. У позакласній гуртковій роботі, а саме у хоровому дитячому колективі, детальніше розглянути та закріпити вивчене на уроках музичного мистецтва. За допомогою музики відбувається формування сильної, творчої, життєздатної особистості, вона «дозволяє повніше відчувати цінність життя, відчувати її пульс, течію: вона облагороджує внутрішній світ особистості й робить його справжнім «аристократом духу» [1, с. 101]. На ці важливі аспекти розвитку дитячої особистості у своїй навчально-практичній роботі і повинен звернути увагу майбутній учитель музики.

Культуру України неможливо уявити собі без народного мистецтва, яке розкриває джерела духовного життя українського народу, наочно демонструє його моральні, естетичні цінності, художній смак і є частиною історії. Усна народна творчість, музичний фольклор повинні знайти більше відображення в змісті й вихованні підростаючого покоління зараз, коли зразки масової культури інших країн активно впроваджуються в життя, побут, світогляд дітей. І якщо говорити про можливість вибору своїх життєвих ідеалів, естетичних цінностей підростаючим поколінням, то треба сказати і про надання дітям можливості знати джерела національної культури й мистецтва.

Дидактична гра в шкільному віці є одним із ефективних засобів розвитку дитини й прилучення її до етно-художньої культури. І саме засобами дидактичної гри можна прищепити дитині етнокультурні цінності. Дидактична гра як соціокультурний феномен має свою історію й передається з покоління в покоління.

Проблема гри давно привернула до себе увагу дослідників. Загальну теорію гри почали розробляти В. Вунд, Г. Спенсер, Ф. Шиллер, значний внесок у цю теорію внесли Е. Берг, К. Бюлер, К. Грос, Ж. Піаже, З. Фрейд, Е. Фром, Й. Хейзинга, В. Штерн та інші. Матеріалістичний погляд на гру вперше був сформований Г.Плехановим, який вказав на її виникнення з праці. «Гра, – указував він, – є дитя праці, яка необхідно передує їй у часі» [4, с. 139].

У педагогіці й психології теорію гри досліджували П. Блонський, Н. Крупська, А. Макаренко, Г. Плеханов, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін. Проблемами гри займалися психологи: Б. Ананьєв, М. Басов, Л. Виготський, Д. Ельконін, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн та ін.

Мета статті – обґрунтувати можливість застосування у позакласній роботі дидактичних ігор як одного з ефективних засобів, що інтегрують різні галузі етно-художньої діяльності у дитячому хоровому колективі на основі теоретичного аналізу психолого-педагогічної літератури і на основі педагогічного експерименту показати, як за допомогою дидактичної гри залучити учасників хору до систематичної розумової праці й активізувати їх навчально-пізнавальну діяльність.

Значення особистості педагога в освітньому процесі, його акторські здібності вимагають від нього великої відповідальності та постійної роботи над собою. Вчитель обов'язково повинен вдосконалюватися як викладач, майстер своєї справи. Щоб досягти довершеності, йому потрібно повсякчас не лише вивчати свій предмет, його історію, а й вдосконалити техніку свого викладання, розвивати творчі ігрові здібності засобами етно-художньої культури. Етно-художня діяльність вимагає від майбутнього вчителя музики яскраво виражених специфічних здібностей. У першу чергу, це

сильно розвинене образне мислення, уява, фантазія, високо розвинене почуття емпатії (співпереживання). Специфічні особливості етно-художньої діяльності розкриваються за допомогою інтеграції галузей художньої діяльності: театральної, музичної (хорової), словесної, тощо. За таких умов важливу роль відіграє артистизм.

Артистизм є необхідним компонентом педагогічного професіоналізму й майстерності. У науковій літературі визначення цього поняття подається неоднозначно. Так, В. Загвязинський вважав, що артистизм – це особлива, образно-емоційна мова творення нового; проникливий стиль співтворчості педагога й учня, орієнтований на розуміння й діалог з іншим, другодомінантність; витончене й тонке мереживо створення живого почуття, знання й змісту, що народжуються «тут і зараз» [4, с. 23]. Це здатність майже миттєво переключатися на нові ситуації, опинятися в новому образі... Це багатство особистісних проявів, образний шлях постановки й вирішення проблеми, гра уяви, добірність, натхнення, відчуття внутрішньої волі. Саме за таких особистісних якостей майбутніх вчителів музичного мистецтва дидактична гра на базі етно-художньої діяльності буде цікавою, продуктивною й успішною.

Щоб зрозуміти суть етно-художньої діяльності у дитячому хоровому колективі необхідно спочатку звернутися до етно-художньої культури як джерела такої активності. Етно-художня культура розглядається в системі художньої культури. Уточнюючи своє бачення суті етнокультури, науковці визначають її як : інтегральне утворення особистості, яке включає етно-художні потреби, культурні інтереси, духовні цінності, здібності, знання, вміння і навички людини в галузі культури й мистецтва свого народу, необхідні для збереження, розвитку етносу, вітчизняної та світової культури [2, с. 22]; накопичення й передача молодому поколінню історичного досвіду народу для забезпечення художньо-творчої діяльності, створення матеріальних і духовних художніх цінностей, що мають не тільки національну, але й загальнолюдську значимість. Тому етно-художня спрямованість навчального процесу має полягати в орієнтації на формування в учнів ціннісного ставлення до духовного досвіду минулих поколінь, дозволяючи особистості розвиватись в гармонії з національною та загальнолюдською культурою [7, с. 436].

Визначаючи характерні ознаки етно-художньої культури, М. Спірина звертає увагу на те, що цей вид культури відрізняє колективний творчий характер її створення, тривала за часом і поширена в певному етнічному середовищі традиційність. Тому позитивний соціокультурний потенціал етно-художньої культури можна використовувати як ефективний засіб для подолання багатьох проблем і деформацій у сучасному суспільстві [6].

Так, на підставі аналізу теорій, становлення поглядів на етнічну художню культуру, В. Гусєв дає своє бачення цій великій галузі людської культури. У своїй праці «Естетика фольклору» він узагальнює міжнародний досвід у розвитку фольклоризму, розкриває зміст родової особливості усіх видів практично-духовної діяльності народних мас (образність форми), але по різних засобах образності він виводить різну форму їх буття, різні можливості відображення дійсності, різне призначення в житті народу. Звідси в його концепції усе народне мистецтво він розділяє на дві великі групи: одну складають естетично оформлені предмети або речі (різноманітні види прикладного мистецтва); іншу групу складають продукти діяльності, існуючі безпосередньо у момент виконання (пантоміма, танець, спів, розповідь і так далі) [3, с. 114]. Народна художня культура розглядається Гусєвим як цілісний комплекс матеріальних і духовних цінностей, що створюються народними масами і характеризують їх історично розвинутий соціально-етнічний вигляд.

Значною мірою вплив етнічної культури на особистість пояснюється й тим, що вона вимагає від кожного подолання пасивності, не терпить споглядальності, перетворює її в активного учасника традиційних дій, свят, обрядів, заходів і інших подій. Ця особливість народних традицій дозволяє кожному виявити свою діяльну

ініціативу, розвинути свої здатності й таланти на основі прилучення до особливого й загальнозначущого, що існує в етнічних формах. Саме таке розуміння культури висуває її на роль однієї з головних етнозберігаючих компонентів. Але при цьому культура представляється як функціонально обумовлена структура, що має усередині себе механізми самозбереження, що сприяють як адаптації своїх членів до зовнішньо-природного й культурно-політичного оточення, так і пристосовуванню зовнішньої реальності до потреб представників даного етносу.

Дидактична гра – помічник вчителя музики, особливо в молодших класах, адже діти цього віку з готовністю і великим бажанням ставляться до тих завдань, які мають ігрові елементи. Саме у грі повнозвучно заявляє про себе невичерпна емоційність, творча активність дитини. Спрямувати учнів у духовне русло – обов'язок і важлива справа музиканта-викладача.

Сьогодні, в час відродження національної системи виховання, дуже важливо залучати до процесу формування особистості дитини українські традиційні народні дитячі ігри. Національні дитячі ігри дуже глибокі своєю мудрістю, містять у собі величезний виховний потенціал. Вони добре сприймаються дітьми за формою та змістом.

У дидактичних (навчальних) іграх, створених педагогікою, в тому числі й народною, ігрова діяльність спеціально планується і пристосовується для навчальних цілей. Дидактичні ігри – різновид ігор за правилами; поняття дидактичної гри включає обов'язкові компоненти: навчальну структуру, наявність та органічне поєднання основних її складових дидактичних завдань, ігрових дій, правил.

З усієї різноманітності ігор у позакласній роботі для застосування етно-художньої діяльності дитячого хорового колективу доцільно використовувати музично-дидактичні, сюжетно-рольові та проблемно-моделюючі ігри.

Музично-дидактичні ігри можуть бути різноманітними за завданням і змістом: народні ігри-загадки, ігри-змагання сприяють засвоєнню, закріпленню знань з народної культури, оволодінню способами пізнавальної діяльності, формуванню в дітей навичок музичного сприймання, формуванню етнохудожньої культури, вміння розрізняти висоту, тембр, силу і тривалість звуку, планомірно розвивають висотний, динамічний, ритмічний і тембровий слух.

У дитячому хоровому колективі прийомами залучення до ігрової етно-художньої діяльності є: «пластичне інтонування» (виконавська участь рук, ніг, корпусу, нахилів голови під музику); показ пульсу музичного твору (плескання, гра на простих ритмічних інструментах), показ за допомогою рук не тільки темпу, а й динаміки, напрямку і висоти звучання, а пізніше й показ музичного фразування; поділ на рольові групи (наприклад, актори і критики, господарі і гості); гра на доступних дітям музичних інструментах (барабан, бубон, трикутник, металофон тощо). Така діяльність дітей у процесі осягнення естетичних цінностей музичного мистецтва задовольняє їх бажання діяти самостійно, активно спонукає до проникнення у виконавські можливості народної музичної творчості.

У сюжетно-рольових іграх відбувається своєрідне входження дитини в художній світ твору. Обов'язковими компонентами цього типу ігор є сюжет, роль, уявна ситуація. Вибір сюжету завжди залежить від конкретних виховних завдань. Важливо, щоб діти були однаково зацікавлені сюжетом гри й хотіли би брати в ній участь. Вчитель-керівник пропонує драматургію, розподіляє ролі.

Підготовка до ролі може розпочинатися наданням дітям можливості пофантазувати, створюючи конкретний образ самостійно, а також аналізом творів живопису, музики та літератури, поєднаних однією темою або центральним образом. Так, під час ознайомлення дітей з оперою К. Стеценка «Лисичка, Котик і Півник» доцільно організувати своєрідні музичні хорові діалоги (керівника з хористами чи окремо між хористами тощо), завдяки яким діти розширюють знання, набувають акторські, виконавські навички, осягають характер героя, перевтілюючись в нього,

набувають здатності мислити, відчувати й говорити так, як мислить, відчуває й говорить герой. Сюжетно-рольові ігри можна організовувати під час вивчення дитячих опер, пісень, поспівок. Цінним матеріалом для вчителя є збірка В. Верховинця «Весняночка». Переважна більшість ігор, вміщених у збірці - це невеличкі казки та напівказки, де дійсність переплітається з вигадкою, де дитячій увазі пропонується широкий вибір різноманітних ролей, від простих, призначених для однієї особи («Ладки, ладусі»), до складних гуртових («Дінь-дінь», «Вийшли в поле косарі», «Подоланочка» тощо). Успіх сюжетно-рольових ігор значною мірою визначається зовнішньою їх організацією, завдяки якій стають можливими ігрові дії. Важливими також є щирість, захопленість самого вчителя, його ретельне, ділове ставлення до учнів – рівноправних партнерів по грі.

У сюжетно-рольових іграх школярі відтворюють безпосередньо людські ролі і взаємини. У розгорнутій формі така гра є колективною діяльністю, де її учасники вступають у відносини співробітництва. В рольових іграх можна застосувати українські народні пісні, що надасть змогу ознайомити учнів з особливостями цих видів пісень, навчити їх виконувати.

Особливу привабливість усім іграм надають українські пісні, зібрані в народі або створені видатними діячами України. Це можуть бути твори М. Лисенка, М. Леонтовича, К. Стеценка, П. Козицького, Л. Ревуцького, а також фольклорні записи К. Квітки, С. Титаренка, А. Коношенка, С. Дрімцова. Своєю привабливістю пісні завдячують поезіям Т. Шевченка, Лесі Українки, О. Олеса, М. Вороного, Д. Загула, П. Тичини та інших.

Під час гри дитина ознайомлюється з великим діапазоном людських почуттів і взаємостосунків, вчиться розрізняти добро і зло. Завдяки грі у дитини формується здатність виявляти свої особливості, визначати, як вони сприймаються іншими, та з'являється потреба будувати свою поведінку з урахуванням можливої реакції інших.

Сюжети ігор з народним спрямуванням дуже різноманітні й відображають реальні умови життя, тому змінювати їх треба залежно від входження дитини в навколишню реальність, від її світогляду. У цьому контексті застосування ігор з елементами народної культури надає можливість дитині повністю поринати в етно-художню культуру свого народу.

Як показує практика, успіх сюжетно-рольових ігор значною мірою визначається їх зовнішньою організацією, завдяки якій стають можливими ігрові дії. Особливе місце в цій організації набуває різноманітна атрибутика: предмети, народні костюми, український рушник, які допомагають створити реальну ситуацію та наочно побачити народні принади. Така діяльність дітей у процесі осягнення естетичних цінностей музичного мистецтва задовольняє їх бажання діяти самостійно, активно спонукає до пізнання народних традицій і проникнення у виконавські можливості народної музики.

Проблемно-моделюючі ігри характеризуються тим, що в них відбувається ігрова деформація структури художнього твору з тим, щоб виявити специфічну роль конкретних засобів художньої виразності. Запропоновані в них нестандартні ситуації потребують від дітей самостійного творчого вирішення.

До проблемно-моделюючих ігор можна віднести такі форми ігрових ситуацій:

1. Самостійне створення музичного супроводу до запропонованого оповідання, картини. Варіантів створення музичних супроводів до казок, оповідань, картин дуже багато: можна використовувати вокально-хорові імпровізації, різні дитячі інструменти, а також пластичні рухи.

2. Імпровізація на домислювання. Наприклад, діти мають дібрати звук, пропущений в мелодії пісні. Для цього слід добирати невідомі дітям твори, оскільки мета таких завдань – не закріплення механічної пам'яті, а розвиток творчої уяви, діти закінчують оповідання, казку, вірш, мелодію, пісню (початок проспіваний учителем).

Щоб успішно впоратися з завданням, діти звертають увагу на художні деталі, осмислюють логіку їх розвитку та максимально використовують можливості своєї уяви. В кінці діти порівнюють свої творчі вирішення з авторською концепцією.

3. Колективне створення оповідань, музичних казок тощо на основі, наприклад, карток, на які наклеєні картинки з різних листівок, журналів. Витягуючи з колоди картки, учасники гри по чергово інтерпретують їх, продумують рух мелодії, складають поспівки. Таким чином створюється оповідання, моделюються музичні інтонації.

До найскладніших форм творчих ігрових ситуацій належать театралізація, самостійне створення оповідань, п'єс, а також постановка музичних вистав, народних дійств. Підготовчими можуть бути такі завдання: створити і передати в рухах, інтонацією хвору пташку, радісну людину, сильний вітер, колючий дощ тощо.

Як показує досвід роботи в школі, інтерес дітей до написання сценічного й музичного втілення п'єс дуже великий, оскільки цей вид колективної творчості відповідає найрізноманітнішим творчим індивідуальностям школярів: письменницьким, акторським, режисерським, музичним, організаторським та іншим.

За допомогою ігор розвивається музичний слух, набуваються навички розрізняти і відтворювати напрям руху мелодії (зниження і підвищення звуків), тривалості звуків, зміни темпів у співі і в музично-ритмічних рухах. У зв'язку з розвитком мислення формується й моторика, удосконалюються вміння послідовно виконувати рухи досить складних народних танців, сюжетних і несюжетних народних ігор.

Всі ігри зі співами повинні виконуватись ритмічно, тому керівникові необхідно самому бути підготовленим з музичного фаху, щоб він міг легко передавати відчуття ритму учням.

Аналіз практики та вивчення досвіду роботи різних викладачів дозволяє нам виділяти найбільш суттєві й оптимальні прийоми організації дидактичної гри у позакласній роботі при застосуванні етно-художньої діяльності. Стисло охарактеризуємо їх:

1. Один з найважливіших моментів у проведенні дидактичної гри – це вступ у ігрову ситуацію. Для того, щоб зацікавити дітей грою, початок має бути емоційним, незвичайним, яскравим, захоплюючим, таємничим. Важливого значення надається зовнішньому оформленню гри, ігрового матеріалу. Місце для гри має бути художньо оформлене, але разом з тим наочний матеріал не повинен бути надто яскравим, щоб не відволікати учнів. До того ж, зважаючи на те, що дитина у грі діє в уявній ситуації, зовнішня атрибутика особливо важлива переважно на початку гри. Також важливу роль відіграє назва гри («Весняночка», «Купайло», «Український млин», «Добрий господар», «Вечорниці» тощо).

2. Позитивний досвід використання дидактичних ігор сюжетно-рольового характеру вказує на необхідність чіткого розмежування ролей між учасниками гри, визначення позицій вчителя в даному аспекті. Наявність ролі для дитини, а також уміле залучення до гри невідомих школярам казкових героїв стимулюють їх до активної участі в ігровій діяльності (використовується ефект новизни).

3. Велике значення для успішного здійснення навчально-ігрового процесу має особливе ставлення вчителя до гри та створення доброзичливих стосунків з учнями. Дисципліна в процесі ігрової діяльності підтримується здебільшого правилами гри, чіткістю виконання ролей, завчасно продуманими прийомами, що коректують ігрові дії учасників.

4. Успіх дидактичних ігор для формування етно-художньої культури значною мірою залежить від правильного використання в них ігрового обладнання, народних іграшок, українських костюмів, писанок, рушників, природного матеріалу (шишок, плодів, насіння, пшениці, листків) тощо. Це надає можливість повністю відчувати характер гри і наблизитись до реальних, автентичних умов її проведення.

5. Важливим є своєчасне підбиття підсумків гри, яке краще проводити одразу

після її закінчення.

У грі формуються сприймання, мислення, пам'ять, мовлення – ті фундаментальні психічні процеси, без достатнього розвитку яких неможливо говорити про виховання культурної особистості. За допомогою етно-художньої діяльності в умовах дидактичної гри активізується здатність дітей самостійно мислити і діяти, пройти шлях від багатопланового осягнення навколишнього світу до чутливого сприймання людських стосунків. Завдання вчителя – створити умови для успішного проведення музичної гри таким чином, щоб вона не стала тільки забавою, а змогла розвинути творчі здібності дітей, зацікавити та допомогти їм засвоїти музично-теоретичні теми уроків.

Таким чином, гра – одна з найважливіших сфер життєдіяльності дитини. Зливаючись із працею, навчанням, мистецтвом, спортом, вона забезпечує необхідні емоційні умови для всебічного, гармонійного розвитку особистості. В руках педагога вона стає інструментом виховання, що дає змогу повніше враховувати вікові особливості дітей, розвивати ініціативу і самодіяльність, створювати атмосферу свободи, творчого розкріпачення в колективі та умови для саморозвитку.

Результати дослідження показали, що для застосування етно-художньої діяльності в дитячому хоровому колективі великі можливості мають музичні ігри із застосуванням українського фольклору, а ефективність цього процесу залежить від активізації уваги, мислення, емоцій, уяви учнів. Така ігрова творча діяльність дарує учням незрівнянну радість і естетичну насолоду, робить їх духовно багатшими, розвиває музично-творчі здібності, сприяє самовираженню, прояву самостійності. Результати експериментальної роботи свідчать, що інсценування народних творів і пісень сучасних авторів різних жанрів (ліричних, календарних, жартівливих, побутових) відіграє важливу роль у вихованні етно-художньої культури школярів, сприяє формуванню естетичних та моральних рис характеру. Застосування таких методів музичного виховання доцільне як у позакласній роботі, так і на уроках музичного мистецтва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтизина Д. И. Истинность музыки: философско-онтологический аспект : монографія. Уфа : РИО Башгу, 2005. 101 с.
2. Воробьева Т. П. Воспитание этно-художественной культуры подростков в учреждениях дополнительного образования детей : авторефер. дис. ... канд пед. наук : 13.00.01. Челябинск, 2006. 22 с.
3. Гусев В. Е. Эстетика фольклора. Учеб. Пособие. Л. : Наука, 1967. 317 с.
4. Загвязинский В. А. Педагогическое творчество учителя. Москва, 1987. 37 с.
5. Каиров И. А. Педагогическая энциклопедия / за заг. ред. И. А. Каиров, Ф. Н. Петров. Москва : Советская энциклопедия, 1965. Т. 2. 911 с.
6. Спирина М. Ю. Народная художественная культура: теория и практика в современном. URL: <http://bookcheba.com/page/kulturologis/ist/ist-11-idz-ax249.html>.
7. Шинкаренко В. Дидактична гра як засіб формування етно-художньої культури молодших школярів на уроках музики. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: наук. журнал / ред. кол.: А. А.Сбруєва, М. О Лазарєв, О. В. Михайліченко та ін. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2012. № 7 (25). 452 с.

УДК 821.161.2.09(092)

Олег Василичин, Інна Волянчук,
Роман Дубровський**БІЛОРУСЬКА СТОРІНКА В ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ Б. ХАРЧУКА**

Білорусько-українські літературні зв'язки мають унікальну й багату історію. Прагнення інтегруватися у ширший слов'янський простір було характерною прикметою для українських письменників. Яскравим прикладом серед них є Борис Харчук, який своєю «білоруською сторінкою» значно розширив рамки полікультурного простору. У статті простежуються літературні взаємини українського автора та білоруського письменника Янки Бриля. Особливий акцент зроблено на спільних та відмінних рисах у творенні характерів персонажів у творах обох літераторів

Ключові слова: Борис Харчук, українсько-білоруські літературні зв'язки, братні літератури, Янка Брыль, літературний дискурс.

Belarusian-Ukrainian literary ties have a unique and rich history. The desire to integrate into the wider Slavic space was a characteristic feature of Ukrainian writers. A striking example among them is Boris Kharchuk, who with his «Belarusian page» has significantly expanded the scope of multicultural space. The article traces the literary relations among the Ukrainian author and the Belarusian writer Yanka Bryl. Particular emphasis is placed on common and distinctive features in the creation of characters in the creative works by both writers.

Keywords: Borys Kharchuk, Ukrainian-Belarusian literary ties, fraternal literatures, Yanka Bryl, literary discourse.

Давня приязнь пов'язує український народ із білоруським, а відтак українську літературу з білоруською. І ця приязнь має глибокі корені, вона сягає давніх часів.

Літературознавець Г. Півторак у передньому слові до «Нарисів білорусько-українських літературних зв'язків (К., 2003) слушно акцентує: «Україна і Білорусь зазнали жахливих руйнацій, неймовірних людських, матеріальних і культурних втрат у роки війни з німецьким фашизмом, труднощі відбудовного періоду, українські і білоруські селяни <...> пережили новітнє кріпацтво колгоспного ладу, яке послабилося лише після смерті «вождя», але натомість <...> посилювався наступ московської більшовицької влади на національні мови й культури під гаслом вигаданої компартійними ідеологами «нової історичної спільності людей – радянського народу. Русифікація всього суспільного життя, боротьба з «проявами буржуазного націоналізму» зайшли особливо далеко саме в Україні й Білорусі і тривали аж до краху тоталітарного режиму й розпаду СРСР».

Дослідник не може обминути увагою й той факт, що «в умовах проголошення незалежності Україна і Білорусь, маючи найтяжчу серед усіх пострадянських республік ідеологічну й моральну спадщину, занепад національних культур, зіткнулися з тотожними проблемами відродження державності, національної гідності, духовності, рідної мови, освіти і культури, які доведеться нам вирішувати «упродовж багатьох років, а можливо й десятиліть [9, с. 9-10].

Численні труднощі у долі цих народів не знівельювали їхньої приязні. І особливе місце в цих різнобічних взаєминах належить українсько-білоруським літературним зв'язкам. Вони охоплюють творчі взаємовпливи, художні переклади, взаємне поширення художніх творів національними мовами, обопільну тематику, проведення днів, тижнів і декад рідної літератури в іншій республіці, наукові

дослідження українсько-білоруських літературних зв'язків. Проте ці зв'язки й досі вивчені й оцінені ще не достатньо.

Мета нашої статті – окреслити творчу активність Бориса Харчука на тлі українсько-білоруських літературних стосунків.

Твори вартісні й художньо довершені не мають ніяких кордонів. Білоруська сторінка в творчій спадщині Бориса Харчука – яскраве тому підтвердження. Насправді нині важко з'ясувати, за яких обставин письменник Янка Бриль уперше познайомився з Борисом Харчуком. Наявність деяких архівних матеріалів не дає повної картини їхніх творчих стосунків. Хоча варто навести промовистий факт: під час першої зустрічі на батьківщині письменника-волинянина в селі Лози Збаразького району Тернопільської області його мати показала нам десяток книг, серед них була і книга білоруського автора Янки Бриля «Окраєць хліба» (1977) з таким автографом: «Дорогому Борисові Харчукові з сябровським привітанням і найкращими побажаннями Я. Бриль 6.03.1978 р. (переклад із білоруської мови авторів статті). Наступний штрих у їхніх взаєминах – це лист Янки Бриля, написаний 30.10.1984 р. білоруською мовою (подаємо теж у нашому перекладі: 30.10.1984 р.).

Дорогий Борис Микитович! Пробачте, що із запізненням дякую за «Кревняків» (йдеться про роман Б. Х. – О. В. – І. В. – Р. Д.). Думаю прочитати спочатку, але як тільки прочитаю – напишу про враження.

Янка Бриль» [9, арк. 1].

Звичайно, кожен письменник намагається інтегрувати у свій художній простір ще й іншомовного автора з надзвичайно потужною енергетикою. І хоч білоруська мова є дуже близькою до української, усе ж Янка Бриль перекладає оповідання «Новолітування» (Віншаваннє) із коротким вступним словом про Бориса Харчука, подає до літературного збірника «Братерства-84». У преамбулі – лаконічне й вагоме слово про українського автора: «У кожного письменника є свій стартовий майданчик, своя єдина мала батьківщина, живий зв'язок з якою міцно єднає слова. Для відомого українського прозаїка Бориса Харчука (нар. у 1931 р.) таким майданчиком є його рідна Волинь. Синівська закоханість у батьківський край, у цю частинку нашої великої Батьківщини, закоханість у сумлінних людей праці – ось головне, що звучить у романах, повістях, оповіданнях нашого талановитого «собрата». Пропоную читачам «Братерства» одне із його оповідань. Я. Бриль» [9, арк. 1].

Власне, цей збірник згодом був надісланий на київську адресу Б. Харчука. На 32 стор. згаданого видання, де уміщено фото й сам твір, перекладач залишив свій автограф: «Шановному автору від перекладача 8.11.85 Я. Бриль» [9, арк. 2].

До речі, редколегія цього збірника подала оповідання «Новолітування» після К. Федіна та О. Твардовського, підкреслюючи тим самим авторитет українського автора в полікультурному просторі.

Через тринадцять років білоруські видавці знову надали можливість українському прозаїкові Борисові Харчуку надрукувати одну із знакових повістей «Панкрац і Юдка» на сторінках журналу «Всемирная литература» (авторизований переклад російською мовою І. Новосельцевої) [7].

Треба віддати належне білоруським видавцям хоча б за те, що вони, відкриваючи рубрику «Слов'янська співдружність» у згаданому журналі, написали коротку анотацію. Подаємо її мовою оригіналу: «И вновь о памяти и боли той страшной войны. В центре произведений украинского писателя Бориса Харчука люди мирные, сугубо невоенные и именно этой самой войной назначены для уничтожения. Но какими же разными оказываются их судьбы. Тётка Палагна, всю свою жизнь боялася «не только бросить кому-нибудь в глаза лихое слово, но даже злобно подуматъ, помешать кому-то или надоесть», совершает самоутверженный подвиг во имя Жизни. Это характер, по своей значимости и масштабности вполне

сравнимый с солженицинской Мотрёной, распутинской Дарьей, быковской Степанидой.

Юдка – в точности как Рыбак из повести В. Быкова «Сотников» – пытается пойти на уступки, обхитрить бездушную, рассчитанную на уничтожение машину фашизма – и бесславно погибает под её колесами. Если уже говорить о сближении, то «быковское» в творчестве украинского прозаика – это проблема морального вибора, которую ставит война перед каждым человеком. Это высокий пафос человечности – не декларативный, парадный, а выстражданный, продравшийся сквозь грязь, кровь, ужас смерти. «Что с человеком ни делай, как его не мордуй, в голоде, в холоде, по колени в крови, замурованный, он дышит и надеется» [7].

На жаль, письменникові уже не судилося дожити до п'ятого випуску цього видання. Але, на щастя, зберігся лист члена редколегії цього часопису Віктора Коваленка, який уміщуємо тут із деяким скороченнями: «Дорогая Роксана! (йдеться про дочку письменника) Прежде всего: огромное спасибо за материалы по украинской литературе. «Антология» очень пригодится при составлении специального номера, посвященного Украине. Буду очень признателен, если удастся выслать ещё что-нибудь (особенно – статьи, обзоры современной украинской словесности, сонеты Микола Зерова, которыми очень интересуются наши переводчики и т. п.). Высылаю Вам номер журнала с повестью Вашего отца в переводе И. Новосельцевой... С уважением и благодарностью Виктор Коваленко 22.05.98 р.» [7].

Як бачимо, на початку 80-х років переклад як одна із форм взаємозв'язків літератур набуває дедалі більшої популярності. Він давно перестав бути справою тільки окремих митців.

У статті «Братні літератури в українських перекладах Л. Бурчак та Н. Пашковська [5, с.122-123] акцентують на пильній увазі перекладачів до творів білоруських прозаїків, зазначаючи, що 1983 року вийшли дві книги у видавництві Дніпро: «Світанок, побачений здаля» Янки Бриля (авторизований переклад Майї Львович) та «Піти й не повернутися» В. Бикова (пер. М. Цівини). У цих збірках друкувалися твори білоруських письменників різних періодів.

Б. Харчук був добре обізнаний із попередніми творами Янки Бриля, перекладеними українською мовою, а саме: «В Заболотті світає», «На Бистрянці», «Птахи і гнізда».

Збірка повістей та оповідань Янки Бриля «Світанок, побачений здаля» дала змогу Борисові Харчукові глибше проникнути в творчу лабораторію білоруського побратима, збагнути притаманний йому стиль, відстежити своєрідність характерів.

Напевно, повість «Нижні Байдуни» за наснаженістю та емоційною наповненістю образів нагадала Борису Харчукові його першу повість «Йосип з гроша здачі», де спогади про дитинство, земляків, їх життя нагадають творові задушевності, м'якої ліричності й пронизані почуттям гумору.

А ще Борисові Харчукові імпонувало те, що Янка Бриль ніколи не зраджував темі про дітей, до змалювання яких повертався упродовж усього творчого життя, розкриваючи лише у його властивій манері дитячий світ із складними перипетіями життя дорослих.

Суттєвим доповненням до досліджуваної теми є той аргумент, що Янка Бриль, аналізуючи збірку воєнної прози Бориса Харчука на початку вісімдесятих років, так написав про Харчукову «хатинську» повість «Теплий попіл»: «Особливо хороша повість. Велике, величезне людське горе, привнесене в село гітлерівським каральним загоном, бачить кожен по-своєму: навчений життям дід Грива і чисте душею, пильне хлопчєня Степан, двоє випадково вцілілих! З усіх до одного спалених живцем. Чимало подібного вже траплялося в нашій багатонаціональній літературі, а все-таки хвилює й ця щиро пережита серцем письменника скорботна

оповідь, своєрідна оптимістична трагедія з мудрим, глибоким підтекстом. Нібито дещо необхідне тут і недоказано, – а сказано так багато» [3, с. 332].

Т. П. Андрейченко у статті «О. Довженко і Л. Адамович» здійснила компаративний аналіз із повістю «Гарячий попіл». Вона поділяє твердження Я. Бриля про те, що нового вніс Борис Харчук у розробку «хатинської теми», зокрема вона зазначає: «З цього відгуку (йдеться про статтю Янки Бриля – О. В., І. В., Р. Д.) важко про те довідатись, як важко зрозуміти, чого, наприклад, на думку Бриля, необхідного так і «не доказав» Харчук. Тим часом повість ця заслуговує найпильнішої уваги, бо український письменник переносить усі акценти з того, що відбулося в селі, на те, що сталося потім. Старий Грива вирішує обкласти згарище дерном, і разом зі Степаном вони повертаються до рідної хати діда Гриви, а там несподіванка. Двоє мародерів, досить молодий чоловік з хлопчиком, тягнуть щось уціліле з погребу на свій віз. Спочатку Грива навіть хоче вбити того чоловіка, але йому вдається стриматися. Потім усі зустрічаються знову, і незнайомиць просить у діда дозволу на те, щоб забрати вцілілу цеглу. Але просить він її після того, як він сам разом з малолітнім сином Панасом допомогли дідові та Степану обкласти дерном значний шматок землі. Старий дозволяє, вони від'їжджають, і старий починає готувати хрест «И тут грохнул выстрел», на який Грива і Степан й уваги особливої не звернули. Тільки через якийсь час до їхнього багаття підходить з лісу Василь, партизан, чоловік загиблого в полум'ї разом з дитям Гривиної дочки: «На шее Василя висел немецкий автомат, его китель был расстегнут, просторные галифе спадали на низкие голенища сапог. Смолисто-черные волосы Василя завивались.

Он остановился, словно врос в землю. Был вооружен до зубов. На левом боку пистолет в блестящей кобуре, на поясе гранаты-лимонки, а еще одна граната, с рукояткой, торчит из голенища сапога. Попробуй, сунься... (Це реакція Степана. – Т. А.).

– Вы тут строгаете, а наш погреб разбирают, – сказал он старику с укором.

Его лицо пылало. Был он большой, неуклюжий, и все на нем было большое – сапоги, галифе, китель... В его темном чубе можно было заблудиться, а толстые губы под мясистым носом были плотно сжаты. Головастый и широкоплечий Василь тяжело дышал.

Хлопец не сводил с него глаз.

А старик спросил:

– Так это ты стрелял, Василь?

– Ухлопал бандюгу, – вяло ответил Василь. – Туда ему и дорога.

– Но с ним пацан был.

– Знаю. Его я пальцем не тронул, – Василь прислушался» [16, с. 189].

Грива, по суті, байдужий до смерті незнайомого чоловіка, який допоміг і дерен обкласти, і їжу свою залишив також. Діда хвилює, чи не вбив Василь хлопчика, і Василь це розуміє, тому так і відповідає: «Его я пальцем не тронул». Те, що на очах малого Панаса партизан Василь убив батька за те, що той узяв дозволу цеглу, – це нікого не турбує, бо насправді і для героїв, і для автора Панаса немає, його очі до уваги не беруться. (Цього булгаковського «Але діти? Дозвольте! Діти!..» – тут не чути ніде). Потім Василь, який довідався про загибель дружини й дочки, іде до церкви, де вони були, і плаче. Це значить також, що Панасів батько вбитий до того, як Василь довідався про долю рідних людей. Потім Василь повертається й відбувається така розмова:

« – Убери эту железную подальше, – сказал старик (мається на увазі автомат. – Т. А.).

– Ничего, не выстрелит, – сказал Василь, кладя автомат на колени. – Он мне еще пригодится. Теперь такое время, что надо стрелять и стрелять.

– Мертвых не поднимаешь, – отозвался старик.

– Ты о чем?
 – А мертвых не поднимешь, – упрямо повторил старик.
 – Я устрою им пекло. Увидите. Я пришел не даром...
 – Василь тряхнул чубом.
 – Где кони? – спросил старик тихо.
 – Кони есть. Пойдешь со мной?
 – Я отсюда никуда не пойду, – оборвал его старик.
 – Это мое слово.
 – Села уже нет.
 – А мы с тобой разве не живы? А он? – Грива кивнул в сторону Степана.
 – Ладно, — сказал Василь. Картошка готова? У меня ничего нет.
 – А у нас тут и хлеб, и сало.
 – Тогда живем, – сказал Василь.
 – И ты его будешь есть?.. – спросил старик.
 – А почему бы и нет? – удивился Василь.
 – Так ведь его нам Бородатый оставил.
 – Какой еще бородатый?
 – Тот, с пацаном, – сказал старик.
 – А, ты вон про что? – И Василь сунул руку в торбину. – Достань картофелину, ты, как тебя там...»

Вони абсолютно однакові у ставленні до живого і мертвого, партизан Василь і довженківський куркуль Заброта, навіть інтонаційно подібні як дві краплі води.

Василь: «А, ты вон про что...»

Заброта: «А, Левчиха...» [16, с. 191].

Це значить, що Харчук, вірний у показі голого факту, вірний по горизонталі, не виходить на вертикаль, на яку вийшов у своїй «Україні в огні» Довженко, тим часом як шанс такий у Харчука був: це Степан, тільки трохи старший від Панаса, його очі. «А де ж той Панас? Куди подався?» – навіть тіні такої думки немає ні у Василя, ні в діда, ні в найближчого до Панаса Степана. Більше того. Наступний абзац повністю присвячений опису того, як Василь їв їжу вбитого бороданя: «Василь присел к огню. Отрезав ножом кусочек сала, он насадил его на прутик и подержал над огнем. Движения его были уверенны, неторопливы. Сало закапало в огонь, вспыхнувший синим пламенем, а Василь медленно поворачивал прут...» і т. д. [3, с. 370].

Із кожним словом огида читача до Василя зростає, бо тільки що він убив бородатого на очах у сина і тільки що плакав, довідавшись про смерть дружини. Як назвати таку людину, яка спокійно їсть хліб убитого, не ворога, а сусіда? Чи ж це нормальна реакція нормальної людини? Український письменник запевняє читачів, що все так і має бути, тому що та єдина вертикаль, Степанів погляд на речі, Степанова оцінка того, що відбувається, – вона «не порушується»: «Они чистили картошку, ломали ее пополам и клали в торбину, рядом с хлебом и салом. Это снова был тот Василь, которого хлопцу так хотелось увидеть» [16].

По суті, той Василь, про якого мріяв Степан і яким він постає перед нами, – це професійний убивця, і цей убивця подається як авторський і Степанів ідеал. У повній злагоді з адамовичівським способом «перевірки» художньої реальності твору документальними свідченнями підтверджуємо нашу думку [3, с. 333].

Тут потрібно ще згадати й той факт, що і журнал «Вітчизна» залучав на свої сторінки Янку Бриля значно раніше, друкуючи його статті і нариси «З вами не розлучався ніколи» (№ 6), в яких ішлося про взаємозбагачення культур двох братніх народів [14].

Про авторитетність Янки Бриля у тодішньому українсько-білоруському дискурсі засвідчує згадка Івана Дзюби у статті «Література народів СРСР на Україні» (надбання і прорахунки популяризації), що лише деякі з тих видань

донесли до українського читача твори його рідною мовою у перекладі з з білоруської – «Вибране» Янки Купали (1982), трилогію Я. Коласа «На розстаянні», твори І. Мележа, В. Короткевича, В. Бикова, Я. Бриля, П. Бровки, П. Адамовича [8, с. 172].

Є у творчому доробку Б. Харчука повість «Подорож до зубра («Вітчизна», № 10, 1984), яка, була можливо, нав'язана багаторічними приятними стосунками Янки Бриля з українськими побратимами по перу. На думку С. Кисельова, «Метафора зубра, його історія – нить, якою Б. Харчук спробував з'єднати віки в неподільне шитво вічності саме через сучасність [7]. І якщо у білоруському слідові є якась частина Бориса Харчука від Янки Бриля, то, можливо, саме у цьому уривку: «Коли я був зовсім малим, від нашого сусіда прийшов лист з Біловезької пуці. Тоді була війна. Листи з фронту читалися цілим кутком. І зараз тут край шляху, коло криниці мені пригадалося слово в слово те, що писав сусід: «Ми воюємо за нашу пуцу, ми визволяємо кожну в ній дерево, кожну живу істоту. Тут уперше я побачив зубра. Гарна, сильна тварина. За таку варто воювати»» [7].

Ідейно й тематично суголосною «Невловимому літу» є документальна повість «Останні свідки» білоруської письменниці С. Алексієвич. Розповідаючи про трагічні долі смоленських і білоруських, українських і литовських хлопчиків і дівчат, авторка художньо фіксує біографію цілого покоління «дітей війни»: «Що пам'ятають вони? І що можуть розповісти?.. Що героїчного в тому щоб у п'ять, десять чи дванадцять років пройти крізь війну? Що могли зрозуміти, побачити, запам'ятати діти? Багато... Їх розповідь – довжиною в цілу війну» [2, с. 227]. Головний герой твору – обпалене війною дитинство, яке розстрілювали, вбивали бомбою, кулею, голодом, страхом. Усупереч обставинам діти рано мужніли, до них приходило доросле розуміння відповідальності перед іншими. Тож недитячі розповіді «останніх свідків» (С. Алексієвич), як і спогади Максима («Невловиме літо»), є досить важливими в етичній концепції обох творів: вони доводять гуманістичну позицію письменників і свідчать про належність і повісті Б. Харчука, і документальної прози С. Алексієвич до художньо-філософського спрямування літератури.

Літературознавці, зокрема В. Агеєва, вже спостерегли подібність проблематики повісті Б. Харчука «Невловиме літо» і твору білоруського автора В. Козька «Судний день». Однак учена наголошує, що останній є «драматичнішим, психологічно достовірнішим» [1, с. 92]. Твори об'єднує проблема пам'яті дитини про війну, що несе біль, а в повісті В. Козька – і смерть для головного героя Колі Летечка, який потерпає від хвороби серця. Світ у «Судному дні» хисткий, «вибухає», то втрачаючи реальні контури, то трансформуючись у змістовні виразні образи. Герой повісті добре розуміє, що йому залишилося мало часу, але він пристрасно шукає сенс життя – внутрішню гармонію. Зрештою, пам'ять вбиває підлітка – його психіка не в змозі перенести образу фашистського «дитячого будинку», де шприцами забирали дитячу кров.

У повісті «Невловиме літо», на нашу думку, складніша, у порівнянні з названими творами, психологічна атмосфера, плин настроїв у сповіді головного героя. На відміну від «Судного дня», «Теплого попелу» та «Крижів», герої яких підлітками зустрілися з воєнним лихоліттям, Максим побачив страшне «обличчя» війни п'ятирічною дитиною. Саме тому для нього, сімнадцятирічного, таким важливим стає бажання «розповісти про свої почування минулому»: «Скільки тоді мені було? Я народився ранньої осені тридцять дев'ятого. Бабуся, мати й батько утекли до Сірчого від осадників, які оскаженіли перед сконанням. Мама розродилася, і мене скупали в озері. Війна, партизанська база... Такий мій родовід. Я добре пам'ятаю село серед горбів. При узвозі хата. Комин похилий, стріха поросла мохом. Вікна, обведені жовтою глиною, призьба – чорною, а на порозі бабуня. Поріг западається в землю...» [13, с. 253]. Сільська хата та її поріг – «поріг

людей» – стають не тільки географічно-просторовою, а й відправною точкою в житті Максима на шляху пізнання себе і навколишнього світу.

В. Мельник, який у другій половині 80-х років працював журналі «Дніпро», зазначав, що під час зустрічей із Б. Харчуком останній завжди цікавився справами у журналі, літературним новинами «...не лише в нас, а й у російській та білоруській літературах, про яку говорив завжди з особливою теплотою. Радив не пропускати нічого з надрукованого О. Адамовичем чи В. Биковим» [8, с. 56]. Письменник М. Слабошпицький, відповідаючи на запитання редактора журналу «Вітчизна», які твори 86 – 87 рр. вносять принципово нові якості в загальну картину літературного процесу, пише: «З прозового потоку (крім «Містечкових історій» А. Дімарова та «Причин і наслідків» Ю. Щербака) я вирізнув і повість «Подорож до зубра» Б. Харчука, в якій письменник вірний собі в послідовній увазі до народного характеру, до людини з глибини віддаленої од магістралей НТР (І тут він найцікавіший, його пошуки в чомусь змикаються з російськими «деревенщиками»)» [13, с. 171].

Висновки з даного дослідження. Підсумовуючи вище сказане, констатуємо, що:

1) творчі стосунки Я. Бриля і Б. Харчука стали окремою сторінкою в історії українсько-білоруських літературних зв'язків;

2) білоруські та українські видавництва 70 – 80-их рр. здійснювали обопільний друк творів кращих авторів, у тому числі і згаданих нами у цій публікації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеєва В. Пам'ять подвигу (Українська воєнна проза 60–80-х років / АН УРСР. Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ : Наукова думка, 1989. 271 с.

2. Алексеевич С. Последние свидетели. У войны не женское лицо : Документальная проза. Минск : Правда, 1988. 464 с.

3. Андрейченко Т. П. О. Довженко і Л. Адамович / *Нариси білорусько-українських літературних зв'язків. Культурно-історичні та літературознавчі аспекти проблеми* ; пер. з білоруської та російської Г. Півторака. Київ : Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 2003. С. 332–385.

4. Бриль Я. Хлеб насущный. Как слово наше отзовется / Украинская литература в зеркале всесоюзной критики). Лит. - крит. Статьи. Киев, 1987. 261 с.

5. Бурчак Л., Пашковська Н. Братні літератури в українських перекладах. Рік 83. Літературно-критичний огляд. Київ : Дніпро, 1984. С. 122–123.

6. Вітчизна. 1984, № 14. С. 171.

7. *Всемирная література*. 1998, № 5. С. 11–53.

8. Дзюба І. Література народів СРСР на Україні. Літературна панорама. 1987. 36-к.: Дніпро, 1988. С. 172.

9. Кисельов С. Корінь вічності. Літературна Україна. 1985. № 1. 3 січн. С. 3.

10. Лист Янки Бриля до Бориса Харчука. Особистий архів Бориса Харчука. 2 арк.

11. Мельник В. Маленька галузка у вінок пам'яті. *Слово і час*. 1992. № 1. С. 55–58.

12. Нариси білорусько-українських, літературних зв'язків: культурно-історичні та літературознавчі аспекти проблеми / Передм. ; пер. з білорус. та рос. Г. Півторака. Київ : 2003. 413 с.

13. Слабошпицький М. Але твердо вірю. Вітчизна. № 12. 171 с.

14. Солдатенко І. На головному напрямі. Рік 75. Літературно-критичний огляд. Дніпро, 1976. 214 с.

15. Харчук Б. Невловиме літо. Повісті. Київ : Рад. письменник, 1991. 343 с.

16. Харчук Б. Теплый пепел Москва, 1984. 189 с.

УДК 159.922.73:373.3.016:787:37.091.31

Богдана Гуменюк,
Олена Павлович,
Олександра Панфілова

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ АРТ-ТЕРАПІЇ НА УРОКАХ МИСТЕЦТВА У ШКОЛІ

У статті йдеться про значення та використання арт-терапії на уроках мистецтва у школі. Одне із основних завдань арт-терапії полягає у психокорекції засобами мистецтва. Розглянуто види та методи застосування арт-терапії, які є найбільш результативними на думку науковців. Проаналізовано вивчення даної проблеми сучасними науковцями. З'ясовано, що спеціалісти арт-терапії (психолог та вчитель) виступають у ролі посередників між учнем та арт-терапевтичним продуктом, вони володіють знанням можливостей художньої творчості, мають професійні навички невербальної, символічної комунікації і здатні оцінити зміст образотворчої продукції і поведінку. Ця методика не має протипоказань і обмежень, тому застосування її під час занять у школі має на меті, в першу чергу, не лікувальну мету, а функцію розвивальну, емоційну, дає можливість виразити свій внутрішній світ через творчість, формувати художньо-естетичні інтереси дітей.

Ключові слова: арт-терапія, естетичне виховання, мистецтво, уроки, діти з особливими потребами.

The article refers to the meaning and use of art therapy in art lessons in school. One of the main tasks of art therapy is psychocorrection by means of art. The types and methods of use of art therapy that are considered most effective in the authors' opinion are considered. The study of this problem by modern scientists has been analyzed. It is found that the art therapists (psychologist and teacher) act as intermediaries between the pupil and the art therapeutic product, they have knowledge of the possibilities of artistic creativity, they have professional skills of non-verbal, symbolic communication and the ability to appreciate visual content and behaviour. The application of art therapies to different age groups is specific. For each age period there are different methods as well as universal methods that can be applied to most age groups. The purpose of art therapy is to recruit pupils, to understand the relationship between the depicted and the internal experience. Art therapists (psychologists and teachers) act as intermediaries between the pupil and the art therapy product, they have knowledge of artistic creativity, they have professional skills in non-verbal, symbolic communication and the ability to appreciate visual content and behaviour. Art therapy classes simultaneously develop the child, promote self-esteem, and use them to correct anxiety, aggressiveness, hypoperture, hypoactivity and other psychological problems. This technique, which is gaining increasing popularity, belongs to the oldest and most natural forms of correction of emotional states. It is important that anyone, even without the assistance of a specialist, can engage in art therapy.

Keywords: art therapy, aesthetic education, arts, emotional state, artistic creation, lessons, children with special needs.

Постановка та актуальність проблеми. Актуальність арт-терапії зумовлена своєчасністю аналізу обраного явища в контексті введення в шкільну програму уроків мистецтва. Вивчення сучасними науковцями проблеми використання арт-

терапії в освітньому процесі, ідей взаємозв'язку навчання та психокорекції засобами мистецтва (як музики так і образотворчого мистецтва) свідчить про популярність та дієвість арт-терапії на практиці. Корекція спрямована на виправлення недоліків та розвиток інтелектуальних, емоційно-чуттєвих та ціннісних компонентів свідомості учня безпосередньо під час освітнього процесу. Заняття арт-терапією одночасно розвивають дитину, сприяють підвищенню самооцінки, їх застосовують при корекції тривожності, агресивності, гіперактивності, гіпоактивності, та інших психологічних проблемах.

Формулювання мети та завдань статті. Мета нашого дослідження полягає у вивченні теоретичних основ арт-терапії та доцільності використання її на уроках мистецтва в школі з метою психокорекції. Завданнями є проаналізувати дослідження науковців з запропонованої проблематики, дослідити доцільність використання арт-терапії у школі, визначити найрезультативніші методи ізотерапії.

Під час вивчення проблеми використовувались методи аналізу та синтезу, спостереження, порівняння та узагальнення, теоретичні методи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень та публікацій дає змогу виявити ступінь проведених наукових розвідок і продовжити вивчення проблеми. Формування естетичного виховання на уроках у школі окреслено у працях Л. Горюнової, З. Новлянської, О. Ростовського, Д. Кабалевського, Г. Тарасенко, О. Шевнюк, Л. Хлебнікової та інших. Вивчення корекції художнього сприймання за допомогою засобів образотворчого мистецтва у дітей-підлітків із затримкою психічного розвитку розглядає у своїй науковій розвідці І. Дмитрієва [1]. За словами науковця, ефективність формування і корекції художнього сприймання у дітей з інклюзією визначається поетапністю та посиленням мотивації пізнавальної діяльності, поглиблення навичок образотворчої діяльності [1, с. 12]. У свою чергу І. Кузава досліджує вплив мистецтва на молодших школярів із затримкою психічного розвитку та пропонує власну методику формування художньо-естетичних інтересів дітей цієї вікової категорії [4, с. 160]. Використання арт-терапевтичних технологій у своїй науковій роботі досліджує О. Сорока, та зазначає, що специфіка діагностики дитячих малюнків є гуманною у відношенні до дитини, оскільки протікає у процесі спонтанної захоплюючої творчості [9, с. 165]. С. Коновець наголошує, що саме образотворче мистецтво здатне справляти на дитину найефективнішу дію та наголошує на вагомості зміщення пріоритетів з навчальної на виховну та розвивальну функції мистецтва [5, с. 136]. Цікавою для практичного застосування є праця практикуючого психолога-консультанта Татаріної О. «Практикум з арт-терапії в роботі з дітьми». Книга є унікальним результатом одинадцятилітнього практико-методологічного досвіду автора з дітьми віком від 6 до 16 років та призначена для соціальних працівників, психологів, спеціалістів дитячих центрів та батьків [12]. Цій авторці також належить чимало інших практичних розробок з різних видів мистецтва для застосування під час арт-терапії [11].

Виклад основного матеріалу. Арт-терапія (лат. art – мистецтво, грец. Therapeia – лікування) – вид психотерапії та психологічної корекції, заснований на мистецтві та творчості. Вперше цей термін був використаний Андріаном Хіллом у 1938 р. при описі своєї роботи з хворими на туберкульоз та незабаром отримав широке застосування. Зазвичай мається на увазі терапія образотворчим мистецтвом або музикою з метою впливу на психічний, емоційний стан людини. Заняття арт-терапією дає людині позитивні емоції, можливість зміцнити свою пам'ять, розвивати естетичний смак, покращує загальне самопочуття. Поступово, протягом ХХ століття, арт-терапія стає невід'ємною частиною соціальних заходів профілактичного й реабілітаційного характеру, медичної, психотерапевтичної та педагогічної практики.

Кожен з нас стикається у своєму житті з різними проблемами, які можуть викликати різні негативні почуття – роздратування, страх, занепокоєння,

нерозуміння, сумніви, образу або злість. Із такими ситуаціями комусь вдається впоратися самотійно, іншому – може знадобитися допомога. Більшості людей легше висловити свої думки або внутрішні переживання у візуальних формах, наприклад у вигляді малюнка, тому одним з найбільш комфортних і захоплюючих напрямків в психології по корекції емоційного стану вважається арт-терапія. Окрім дітей з особливими освітніми потребами, актуальними такі заняття є для підлітків, оскільки це вік, коли діти часто закриваються від батьків, вчителів, важко знаходять спільну мову з друзями, йдуть на конфлікти. Арт-терапія – відмінний метод самопізнання, який допомагає через творчість заглянути всередину себе, розкрити внутрішні сили, підвищити самооцінку і пропрацювати різнобічно. До того ж групові заняття часто дають кращий результат. Сучасні науковці вважають за доцільне інколи поєднувати заняття арт-терапії із уроками мистецтва у школі [6, с. 8]. Тут на допомогу вчителю мистецтва має прийти шкільний психолог. Вагомість арт-терапії полягає у можливості особистості виразити себе «іншими голосами»: рухами, звуками, кольором, формою, пластикою, глиною, ландшафтом.

На сьогодні арт-терапія вважається одним з найбільш м'яких, але ефективних методів, що використовуються в роботі психологами і психотерапевтами. Ця методика, яка набуває у нас час все більшої популяризації, належить до найдавніших і природних форм корекції емоційних станів. Важливо, що будь-яка людина навіть самотійно, без допомоги фахівця, може займатися арт-терапією. Це допомагає розслабитися і зняти напругу, саме тому вона може бути використана не лише з лікувальною метою, але і для самопізнання, саморозвитку особистості. До того ж арт-терапія не має вікових обмежень й однаково є корисною як для літніх людей, так і для маленьких дітей.

У різних країнах існують різні моделі арт-терапії. Дуже важливо відзначити, що ця методика не має протипоказань і обмежень, тому застосування її під час занять у школі має, в першу чергу, не лікувальну мету, а функцію розвивальну, емоційну, дає можливість виразити свій внутрішній світ через творчість. У наш час арт-терапія знайшла досить широке застосування в педагогіці, соціальній роботі та навіть у бізнесі.

Види арт-терапії

Класична арт-терапія включає в себе тільки візуальні види творчості, такі, як: живопис, графіка, фотографія, малювання та ліплення. Але сучасна арт-терапія налічує більше видів методик. До неї відносять також бібліотерапію, маскотерапію, казкотерапію, орігамі, драмотерапію, музикотерапію, кольоротерапію, кінотерапію, відеотерапію, пісочну терапію, ігротерапію і т. д. У шкільних умовах під час проведення занять з мистецтва найоптимальнішим є поєднання візуальної творчості з музикою. Також існує комплексний метод – арт-синтезтерапія. Він заснований на використанні поєднання живопису, віршування, драматургії і театру, риторики і пластики, музики.

Техніки арт-терапії застосовуються при досить широкому спектрі проблем. Це можуть бути психологічні травми, втрати, кризові стани, внутрішньо- і міжособистісні конфлікти, постстресові, невротичні та психосоматичні розлади, екзистенційні та вікові кризи. Арт-терапія допомагає розвинути в людині креативність мислення і цілісність його особистості, а також через творчість дозволяє виявити особистісні смисли. Потрібно відзначити високу ефективність арт-терапії при роботі з підлітками та дітьми. Важливим є те, що арт-терапія сприяє підвищенню самооцінки; вчить розслаблятися і позбуватися від негативних емоцій і думок; при груповій (класній) роботі вона розвиває в учнів важливі соціальні навички. Заняття арт-терапією дає можливість зміцнити свою пам'ять, розвинути увагу, мислення і навички прийняття рішень.

Застосування арт-терапії засобами мистецтва можливе не лише під час групових занять в навчальному закладі, але часто використовується для

індивідуальної психотерапії, під час різних тренінгів. Вона також може служити доповненням до інших методів і напрямів психотерапії, систем оздоровлення, виховання. Примітно, що для занять арт-терапією не потрібно спеціальної підготовки, оскільки вона не ставить собі за мету зробити людину художником або актором. Її дія спрямована, в першу чергу, на вирішення психологічних проблем, вона не вимагає наявності здібностей до творчості, тому всі учасники відчувають себе у рівних умовах. У роботі з дітьми та підлітками слід дотримуватися принципів, які забезпечують комфорт та атмосферу психологічного захисту, формують почуття довіри. Крім того, варто пам'ятати, що в процесі такого заняття не можна допускати оціночних суджень, нав'язувати виконання завдань. Обов'язковим є формування позитивного прийняття результатів, схвалення. Важливим є участь у арт-терапії дітей з особливими освітніми потребами, адже основною метою арт-педагогіки є художній розвиток дітей, формування у них основ художньої культури, їх соціальна адаптація засобами мистецтва. Такі заняття покликані допомогти дитині справитися зі своїми психологічними проблемами, покращити поведінку, зняти емоційну напругу, відновити рівновагу [7]. Вирішальним є те, що ігровий простір, художні матеріали, образи є для дитини засобами психічного захисту та саморегуляції. Психологи відмічають, що арт-терапевтичні методи успішні також у роботі з дітьми з аутизмом, вербальний контакт з якими вкрай ускладнений. Такі заняття дозволяють певною мірою отримати доступ до переживань дітей, допомогти їм у складну хвилину. Не секрет, що такі заняття також сприяють розвитку художніх навичок в дітей з інвалідністю, а в деяких випадках саме діти з аутизмом виявляють особливі поглиблені здібності до малювання.

Арт-терапія також допомагає встановлювати відносини в колективі, тому її застосування у середніх класах допомагає підліткам адаптуватися в новому колективі, знайти друзів, проявити приховані позитивні емоції, або ж навпаки нейтралізувати негатив. Водночас за допомогою мистецтва дитина не тільки виражає себе, але і більше дізнається про інших. Арт-терапія покликана пізнавати себе і навколишній світ. У художній творчості людина втілює свої емоції, почуття, надії, страхи, сумніви і конфлікти. Відбувається це на несвідомому рівні, і людина дізнається про себе багато нового. Прийнято вважати, що всі види підсвідомих процесів, в тому числі страхи, неприємні спогади, сновидіння відображаються саме у спонтанній творчості. Деякі діти намагаються в процесі занять створити гарні роботи, тому їх треба заздалегідь попередити, що роботи не будуть оцінюватися. Тут насамперед важливим є спонтанність, емоційний стан, внутрішній світ, пошук засобів самовираження. Вважається, що дитина з високою особистісною чи ситуативною тривожністю спочатку малює простим олівцем, вносить багато виправлень, тільки потім береться за колір [7]. Тяжіння до певних кольорів, їх домінування у малюнках, експресія, з якою їх наносять – теж дають певну психологічну оцінку стану дитини. Кольори мають психофізичну та енергетичну дію, їх розділяють на теплі та холодні, легкі та важкі. До теплих належать кольори жовто-червоної гами, до холодних – блакитні, сині, фіолетові. Легкими кольорами є світлі за тоном, наприклад, жовтий, зелений, блакитний, білий, світло-сірий; важкі – темні, насичені – це синій, фіолетовий, сірий, чорний.

Вченими Фрилінгом Г. та Ауером К. проведено зв'язки між кольором та психологічними характеристиками молоді відповідно до віку. За їх дослідженням у дітей 4-10 років улюбленим кольором є червоний, пурпуровий, рожевий, бірюзовий; негативне враження викликає чорний, темно-коричневий, сірий; діти перебувають у казковому світі. У 11-12 років в улюблених кольорах переважає зелений, жовтий, червоний; негативне ставлення викликають оливковий, бузковий, пастельний; характерним є чуттєве сприйняття світу. Ультрамарину, синьому, оранжевому або ж зеленому надають перевагу у 13-16 років, негативно сприймаються фіолетовий, бузковий. У цей період розвивається самосвідомість, раціональний підхід до

сприйняття світу. 17-19 років характеризується інстинктивно цілеспрямованим сприйняттям світу, серед улюблених кольорів переважають червоно-оранжеві, негативне ставлення викликають пурпуровий, рожевий [3]. Тобто, від рожевого кольору, що характерний для казкового світу з кожним новим етапом дорослішання дитина переходить до вподобання зеленого, синього, червоного кольорів, які характерні для розвитку і становлення особистості.

Враховуючи характеристики кольорів та співвідношення улюблених кольорів відповідно до віку можна виявити психологічний стан дитини, зрозуміти чи існують проблеми в розвитку. Позитивні емоції, спокій, характерні для дітей, що використовують в малюнках улюблені кольори. Вибір певного кольору може вказувати на важливість того чи іншого психологічного чи фізичного явища. Визначаючи значення кольору найнадійніше звернутись до природи. Наприклад, жовтий відображає світло і тепло, зелений свідчить про потужний потенціал росту і розвитку [9, с. 166]. Червоний колір характеризує збудження, підвищену активність, агресію. Зелений, блакитний – заспокоєння. Коричневий колір може свідчити про фізичний дискомфорт, негативні емоції. Сірий говорить про байдужість, брак у дитини позитивних емоцій. Чорний колір свідчить про пригнічення, протест, вимогу до змін, перевага такого кольору має особливо занепокоїти батьків, педагогів та спонукати до вирішення проблеми [8].

Для підсилення арт-терапевтичного ефекту учасникам заняття інколи пропонують продемонструвати роботу на загал, скласти про неї розповідь, історію-казку. На цьому етапі важливо підтримати дитину, створити атмосферу емоційної теплоти, емпатії, турботи. На завершення варто акцентувати увагу на успіх учня, його позитивні риси характеру, подолання страхів.

Арт-терапія розвиває творчі можливості. Під час занять людина може відкрити в собі невідомі раніше таланти. Найбільше значення це має для осіб з інвалідністю. Вони найчастіше дуже сильно соціально дезадаптовані. Їм не вистачає спілкування. Арт-терапія дає їм можливість більш активно і самостійно брати участь в житті суспільства, відчувати себе його частиною. Арт-терапія в основному використовує засоби невербального спілкування. Це дуже важливо для людей, яким складно висловити свої думки в словах. Особлива увага на заняттях арт-терапії приділяється відтворенню фантазії дитини. При цьому важливим моментом є самостійний вибір учнем виду і змісту своєї творчої діяльності (самі знаходять собі заняття, залежно від власних уподобань). Педагог та психолог, у свою чергу, допомагають у прогнозуванні темпу роботи, враховують індивідуальні особливості учасників. Таким чином, дитина починає самостійно усвідомлювати власні потреби, краще концентрувати увагу в процесі діяльності [7].

У наш час різноманітні методи арт-терапії широко застосовують дитячі та сімейні психологи, психотерапевти, арт-терапевти, що працюють як з дітьми, так і з дорослими.

Висока ефективність, простота використання, цікаві вправи, позитивні емоції від терапії у клієнтів – все це зробило методи арт-терапії дуже популярними у багатьох фахівців. Використання різних типів фарб, кольорових олівців, крейди, альтернативних матеріалів, тіста, пластиліну, піску, кінетичного піску, кварцового кольорового піску, інших природних матеріалів – дають широкі можливості для терапевтичного процесу. Методи арт-терапії допомагають на підсвідомому рівні виявити, усвідомити, вивести з підсвідомості проблему, перевести її в поле свідомості, в фізичний світ, матеріалізувати на папері, піску та ін. Далі вже за допомогою спеціаліста, можна працювати з цією проблемою, вираженою в матеріальному світі, спеціальними методами і знайти шляхи вирішення цієї проблеми. Арт-терапія рекомендована як для підлітків, так і для дітей дошкільного віку, учнів молодших класів, а особливо тим, кому важко описувати власні емоції, внутрішні стани. Заняття арт-терапією одночасно розвивають дитину, сприяють

підвищенню самооцінки, їх застосовують при корекції тривожності, агресивності, гіперактивності, гіпоактивності та інших психологічних проблемах. Терапія творчістю тісно пов'язана з психотерапією та аналітичним напрямом в психології.

На заняттях арт-терапії різні вікові групи можуть виконувати різні техніки образотворчого мистецтва, як традиційні так і не традиційні, інколи доцільним є застосування впродовж уроку і музичного супроводу. У процесі ізотерапії розвивається чуттєво-рухова координація, що вимагає взаємодію багатьох психічних функцій. Крім позитивних змін емоційних та поведінкових, результатом такого уроку є роботи учасників заняття. В роботі можна використовувати такі прийоми: створення індивідуальної творчої роботи, виконання завдання на спільному аркуші, групове виконання якогось масштабного проекту. Найбільш цікавими у цьому плані є нескладні техніки, які люблять як молодші школярі, так і підлітки: кляксотерапія, абстрактне малювання, набрызк, малювання пальчиками, воском, ватними паличками, відбитки з природніх форм і т.п. Для виконання застосовують підручні матеріали, які нескладно забезпечити для всієї групи: природні матеріали, фарби на водній основі, поролон, мило, зубні щітки, ватні палички, власноруч виготовлені трафарети. У молодших школярів найбільший інтерес викликає пальчикотерапія, з допомогою якої можна відтворити силуети різноманітних рослин, тварин, створити асоціативну абстрактну роботу. Також молодша група часто з захопленням виконує кольорові відтиски долоньок, відбитки природніх форм, експериментує з кольорами, змішуючи їх не пензликами, а пальчиками. Починаючи з 3-4 класу, дітям можна запропонувати виконання колажів (поєднання аплікації з малюнком, ручною працею). Учні з слабкою моторикою можуть виконувати завдання у техніці рваної аплікації. У цій техніці часто виконують групові роботи великих розмірів. Для роботи з групою зазвичай обирають вільну тему. Виконання роботи у техніці кляксографії завжди дає непередбачуваний результат, так як неможливо передбачити у який бік попливе фарба. Інтенсивність її плину повністю залежатиме від сили, з якою учасник дмухатиме у пластмасову трубочку. В цій техніці доречно створювати пейзажі з деревами, гілля, букети квітів тощо. Крапковий малюнок ватними паличками теж простий у виконанні. Його суть полягає у використанні чистих, не змішаних кольорів, котрі набираються щораз окремою паличкою та наносяться на поверхню крапково. У такий спосіб можна виконати зображення птаха, фантастичного звіра, імітувати дощ, сніг, осінні листя. Ще однією нетрадиційною технікою, доречною для арт-терапії, є монотипія, що як і кляксографія, є непередбачуваною. Кожна робота не буде схожою на іншу. Після нанесення фарби на гладку поверхню, необхідно зробити відтиск, який можна допрацювати пензлем, гелевими ручками, фломастерами, в залежності від задуму учня [7].

Після завершення роботи, учасникам можна запропонувати проаналізувати свої роботи, розповісти про них, дати їм назву, описати персонажів, свої почуття і асоціації, які викликає зображення тощо. Вчителю треба бути готовим, що не всі учасники відгукнуться на пропозицію, не всі будуть легко йти на контакт. На завершення заняття також можна влаштувати виставку робіт всіх учасників, у процесі якої учні можуть не лише ретельніше оглянути самі твори, але й ставити запитання виконавцям, обговорювати деталі. Вчителю необхідно вміти однаково підбадьорювати, заохочувати всіх учасників заняття, бачити їх особистий зріст, не залежно від остаточних результатів.

Висновки з даного дослідження. Отже, в ході роботи проаналізовано дослідження науковців з обраної проблематики, досліджено доцільність використання арт-терапії у школі, визначено найрезультативніші методи ізотерапії. Методи арт-терапії допомагають вивести з підсвідомості проблему, перевести її в поле свідомості, матеріалізувати на папері, піску та інших матеріалах. Застосування методів арт-терапії для різних вікових груп має свою специфіку. Для кожного вікового періоду існують свої методи, а також універсальні методи, які можна

застосовувати для більшості вікових груп. Також варто звернути увагу на використання кольорів у малюнках, що можуть свідчити про наявність психологічних чи фізичних явищ.

Мета арт-терапії – вербалізувати учнів, розуміти взаємозв'язок між зображеним і власним внутрішнім досвідом. Спеціалісти арт-терапії (психолог та вчитель) виступають у ролі посередників між учнем та арт-терапевтичним продуктом, вони володіють знанням можливостей художньої творчості, мають професійні навички невербальної, символічної комунікації і здатні оцінити зміст образотворчої продукції і поведінку. Важливим є те, що методика арт-терапії не має протипоказань і обмежень, тому застосування її під час занять у школі має, в першу чергу, не лікувальну мету, а розвивальну, емоційну, дає можливість виразити свій внутрішній світ через творчість, формувати художньо-естетичні інтереси дітей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дмитрієва І. В. Корекційна спрямованість естетичного виховання в старших класах допоміжної школи: монографія. Слов'янськ, 2008. 373 с.
2. Кільдеров Д. Е. Уявні просторові перетворення як необхідний компонент розумового розвитку учнів. *Реклама і дизайн в умовах глобалізації вищої освіти та інформаційної інтеграції*: зб наук пр. Вип. 3. Київ : Інститут реклами, 2005. С.121–122.
3. Класифікація кольорів. URL: https://pidru4niki.com/15660212/meditsina/klasifikatsiya_koloriv (дата звернення 26.03.2021).
4. Кузава І. Формування художньо-естетичних інтересів у дітей із затримкою психічного розвитку. *Проблеми психологічних технологій*. Вип.4. Луцьк : Волин. обл. друк. 2000. С.156–161.
5. Коновець С. В. Освітньо-виховні функції образотворчого мистецтва. *Реклама і дизайн в умовах глобалізації вищої освіти та інформаційної інтеграції*: зб наук пр. Вип. 3. Київ : Інститут реклами, 2005. С. 135–137.
6. Копитін І. О. Арт-терапія в загальноосвітній школі : метод. посіб. Санкт-Петербург : Академія постдипломної педагогічної освіти, 2005. 136 с.
7. Основні методи арттерапії у роботі практичного психолога. URL: <https://naurok.com.ua/osnovni-metodi-art-terapi-u-roboti-praktichnogo-psihologa-119428.html> (дата звернення 25.03.2021).
8. Про що розкажуть кольори дитячого малюнка. *Garmonya*: URL: <https://garmonya.in.ua/pro-shho-rozkazhut-kolory-dytyachogo-malyunka/> (дата звернення 26.03.2021).
9. Сорока О. Дитячий малюнок: характеристика, можливості. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота», Вип. 30. С. 164–167. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/448/1/%D0%94%D0%98%D0%A2%D0%AF%D0%A7%D0%98%D0%99%20%D0%9C%D0%90%D0%9B%D0%AE%D0%9D%D0%9E%D0%9A%20%D0%A5%D0%90%D0%A0%D0%90%D0%9A%D0%A2%D0%95%D0%A0%D0%98%D0%A1%D0%A2%D0%98%D0%9A%D0%90%2C%20%D0%9C%D0%9E%D0%96%D0%9B%D0%98%D0%92%D0%9E%D0%A1%D0%A2%D0%86.pdf> (дата звернення 27.03.2021).
10. Сорока О. Здоров'язбережувальний потенціал арттерапії. Actual trends of modern scientific research. Abstracts of the 8th International scientific and practical conference. MDPC Publishing. Munich, Germany. 2021. Pp. 466–471. URL : <https://sciconf.com.ua/viii-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-actualtrends-of-modern-scientific-research-14-16-marta-2021-goda-myunhen-germaniyaarhiv/> (дата звернення 19.03.2021).
11. Татаріна О. В. Людина, що звучить. Практикум з музичної терапії. Київ : Астамір-В, 2017. 208 с.
12. Татаріна О. В. Практикум з арт-терапії в роботі з дітьми. Київ : Астамір-В, 2018. 256 с.

13. Уелсбі К. Частина цілого: арт-терапія в школі. Арт-терапія (хрестоматія). Під ред. Копитіна І. О. Санкт-Петербург : Пітер, 2001. 477 с.

УДК 792.077(477.84)

Оксана Легкун

РОЗВИТОК ТЕАТРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА НА КРЕМЕНЕЧЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті досліджено розвиток театрального мистецтва на Кременеччині у міжвоєнний період. На основі архівних документів та спогадів учасників аматорських театральних колективів проаналізовано діяльність гуртків Кременецького та Почаївського товариств «Просвіта», встановлено їх творчий склад та репертуар. Доведено, що театральні колективи сприяли збереженню української культури, підносили національну свідомість, розвивали художньо-естетичні вподобання мешканців Кременеччини. Висвітлено діяльність театрального гуртка Кременецького ліцею під керівництвом Ізи Куніцької. Розглянуто гастрольні виступи Волинського українського театру під керівництвом Микола Певного, театральних труп на чолі з Й. Стадником та М. Комаровським. Простежено вплив театрального мистецтва на формування культурних й естетичних смаків та ціннісних пріоритетів різних соціальних груп населення регіону.

Ключові слова: Просвіта, театральне мистецтво, вистава, репертуар, гастролі, актори.

The article examines the development of theatrical art in the Kremenets region in the interwar period. On the basis of archival documents and memoirs of members of amateur theater groups, the activities of the Kremenets and Pochaiv societies «Prosvita» were analyzed, their creative composition and repertoire were established. It turned out that theatrical activity was the main in the work of rural branches «Prosvity».

In the autobiographical works by W. Samchuk, «On a white horse», «On the horse of a crow», «Volyn», «Youth of Vasil Sheremeta» we find confirmation that due to the split of theatrical art spread culture in Volyn' villages. It has been found that the repertoire of collectives was mostly consisted of works of Ukrainian writers T. Shevchenko, Lesia Ukrainka, M. Starytsky, I. Carpenko- Kary, I. Kotlyarevsky and others. It is proved that theatrical groups contributed to the preservation of Ukrainian culture, raised the national consciousness, developed the artistic and aesthetic preferences of the inhabitants of Kremenets region.

The activity of the theater circle of Kremenets Lyceum under the direction of the actress of the «Reduta» Theater Iza Kunitskaya is covered. It is proved that the dramatic circle, created by the Teacher Seminary and Gymnasium, provided for a seven-month study of gifted children and drawing up a theatrical skill exam after completion of the course.

The touring performances of the Volyn Ukrainian Theater under the direction of Mykola Pevny, theatrical troupes led by J. Stadnyk and M. Komarovsky are considered. The influence of theatrical art on the formation of cultural and aesthetic tastes and value priorities of different social groups of the region is traced.

Key words: Prosvita, theatrical art, performance, repertoire. touring, actors.

Одним із важливих пріоритетів сьогодення є визначення головних напрямків розвитку національної культури, вивчення та критична оцінка історичних процесів, осягнення художньо-культурної сфери життя українського суспільства у різні періоди. Вітчизняні науковці все більшу увагу приділяють переосмисленню ціннісних орієнтацій особистості, збагаченню її духовного потенціалу, примноженню й дослідженню цінностей національної культури, зокрема регіональної.

Мистецьке життя Кременеччини міжвоєнного періоду було невід'ємною складовою культурного простору волинян та було зумовлене багатонаціональним складом місцевого населення. Тут проживали українці, поляки, євреї, росіяни, чехи, німці та інші національності. Проводячи політику окатоличення, влада Другої Речі Посполитої робила утиски української інтелігенції, забороняла все, що свідчило про їхню національну своєрідність. У той же час існуюча влада підтримувала польську культуру та сприяла підвищенню культурного рівня мешканців краю. Помітну роль у цьому процесі посідало товариство «Просвіта», зокрема її театральна діяльність, оскільки театральне мистецтво завжди було важливою складовою культурної діяльності українців.

В останні роки вітчизняну історіографію досліджуваної проблеми істотно доповнили роботи, присвячені мистецькому життю Кременеччини міжвоєнного періоду. Серед дослідників відзначимо Г. Чернихівського (історичні розвідки діяльності товариства «Просвіта» у 20–30-х роках ХХ ст.), О. Солов'я (роль «Просвіти» в суспільно-політичному та культурно-мистецькому житті Кременеччини), І. Скакальську та Б. Савчука (роль «Просвіти» у поширенні культури та освіти на Кременеччині), С. Пономаренко (культурно-освітня діяльність українських громадських організацій та товариств), М. Філіпович та І. Ткачук (українське музично-драматичне мистецтво на Волині), О. Панфілову (розвиток музичного й театального мистецтва), Н. Никитюк та П. Шиманського (музичне мистецтво Волині міжвоєнної доби).

Розгорнуту інформацію щодо театально-аматорської діяльності осередків кременецької «Просвіти» черпаємо в Держархіві Тернопільської області (фонд 348 «Кременецьке повітове управління товариства «Просвіта», м. Кременець Волинського воєводства (1919–1936 рр.)).

Мета розвідки – деталізувати відомі раніше та недосліджені факти, пов'язані з діяльністю театральних колективів кременецької «Просвіти» та розглянути гастрольні виступи Волинського українського театру під керівництвом Миколи Певного.

Завдання статті полягає у введенні в науковий обіг нових історичних фактів, які дають можливість простежити становлення й театральну діяльність колективів Кременеччини у 20–30-х роках ХХ століття та висвітлити їхню роль у культурно-мистецькому житті краю.

У 1921 р. за умовами Ризької угоди Західна Волинь увійшла до складу Другої Речі Посполитої та на території сучасних Волинської, Рівненської та частини Тернопільської областей було утворене Волинське воєводство з центром у місті Луцьк. Кременець у міжвоєнний період був одним із визначальних центрів освіти й культури: тут вирувало активне театральне життя, проходили гастролі відомих польських музикантів, організовувалися постійні художні виставки, відбувалися конкурси просвітянських хорів.

Найголовнішим громадським чинником життя та національно-культурного розвитку українців стає товариство «Просвіта», яке виборювало право на власну національну освіту і педагогіку, активно підтримувало рух за українізацію навчальних закладів. Статут Кременецького повітового товариства «Просвіта», який був затверджений 7 травня 1920 року, визначив головні напрямки діяльності: піднесення культури мешканців Кременеччини, поширення освіти серед молоді та дорослих, організацію читалень по селах, видавництво книг, влаштування культурно-освітніх заходів. Значний внесок в урізноманітнення культурно-мистецького життя краю

зробили актори-аматори, які при центральному осередку «Просвіти» у Кременці організували музично-драматичну секцію товариства. Театрально-аматорська та хорова діяльність стала найпоширенішою, найбільш доступною у справі національного виховання.

На організаційних зборах товариства «Просвіта» 20 травня 1922 р. була створена театральна секція та обрано голову – В. Кобзаренка, заступника голови – Я. Грабіва та секретаря – П. Гусака. На 1 жовтня 1922 р. до складу театральної секції входило 16 осіб. Архівні документи засвідчують, що 2 липня 1922 р. у приміщенні Кременецького комерційного училища відбулася постановка вистави «Лісова квітка» Л. Яновської, у якій ролі виконували Галина Панкевич, Уляна Злочевська, Катерина Венедиктова, Віра Денисевич, Олександра Чернова, Єфросинія Жиліна, Олена Ковалевська, Петро Мельничук, Яким Грабів, Нестор Сагайдачний та Аркадій Животко [8, арк. 26].

З приїздом у Кременець Григорія Андрійовича Березовського, колишнього актора театру М. Садовського, Перемишлянського українського драматичного театру ім. І. Франка, театру товариства «Просвіта» в Ужгороді та ін., театральний рух на Кременеччині значно поживався. Виступаючи на сценах Львова, Ужгорода, Перемишля, Дрогобича, Березовський набув чималий досвід в організації театральної справи, винайшов і вперше застосував у виставах Театру М. Садовського у Києві оригінальні світлові ефекти.

У фондах Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника зберігається афіша Драматичного гуртка при товаристві «Просвіта» у Кременці, яка сповіщає про те, що, гастролюючи, аматори гуртка за участю акторів Київського Українського театру Марти Авсюкевич (Березовської) та Григорія Березовського 1 квітня 1918 р. у залі Вишнівецького замку поставили п'єсу «Батраки» Ф. Костенка. Режисер вистави – Г. Березовський [11, с. 586].

Окрім того, у фондах Інституту зберігається п'ять афіш театрального гуртка різних років, які були виготовлені в друкарні В. Цвіка у Кременці: «Закон» В. Винниченка (8 січня 1928 р.), комедій «Заручини Льолі» Г. Збержховського (13 вересня 1930 р.) та «Панна Мара» В. Винниченка (15 лютого 1934 р.); драми з козацького життя «Лиха іскра поле спалить і сама щезне» І. Карпенка-Карого (28 травня 1934 р.); вистави «Чорт-жінка» К. Шенгера (6 травня 1939 р.) [11, с. 587].

Г. Березовський з 20 листопада по 20 грудня 1927 р. провів у Кременці театральні курси підготовки режисерів, на яких прочитав 30 лекцій з теорії драматичного мистецтва [6, арк. 183], видав кілька збірок популярних п'єс і книжок з теорії драматичного мистецтва, які були розіслані у філії товариства «Просвіта».

Упродовж 1928–1937 рр. театральний аматорський колектив поставив твори: «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Лісова пісня» Лесі Українки, «Ой не ходи, Грицю» М. Старицького [10, с. 112]. Велику популярність здобули постановки Березовського «Запорожця за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського, «Наталки Полтавки» І. Котляревського, в яких головні ролі виконували Ганна Оборевич та Олександр Пацюркевич [15, с. 128]. Активними учасниками театрального гуртка були Галина Панкевич, Уляна Злочевська, Катерина Венедиктова, Олександра Чернова, Віра Денисевич, Олена Ковалевська, Нестор Сагайдачний, Аркадій Животко [8, арк. 26].

На Кременеччині у 30-х роках ХХ ст., окрім просвітянських, функціонували аматорські драмгуртки при навчальних закладах. У 1929 р. у Кременецькому ліцеї за ініціативи акторки театру «Reduta» Ізи Куницької був створений театральний колектив, у якому брали участь не лише учні, а й викладачі. Драматичний гурток, створений при учительській семінарії та гімназії, передбачав семимісячне навчання обдарованих дітей та складання іспиту з театральної майстерності після закінчення курсу. Молодь закладу вивчала та здійснювала постановки творів: «Марія» А. Мальчевського, «Лілія» А. Міцкевича, «Баладіна» Ю. Словацького, «Листопадова ніч» С. Висп'янського, «Повернення посла» Ю. Немцевича та інших.

Визначною подією у місті стала успішно зіграна у лютому 1932 р. аматорським колективом вистава «Пастушка» Леона Шіллера на тему вертепу. У виставу було залучено близько 50 осіб. Автор допису С. Шейбаль у виданні «Życie Krzemienieckie» зазначив, що артисти чудово виконали хорал прологу «Ну ж бо християни», ліричну розмову ангелів зі Св. Йосифом. Про досягнення успіху свідчить чотириразовий повтор п'єси. У цьому велика заслуга режисера – Ізи Куницької та музичного супроводу під керівництвом Ф. Мончака [16, с. 24].

Основним напрямом позашкільної роботи у Кременецькій українській гімназії ім. І. Стешенка було залучення молоді до вивчення поезії й драматургії, участь у шкільних театральних виставах. За сприяння Г. Березовського учні Кременецької української гімназії поставили п'єси: «Суєта», «Житейське море» І. Тобілевича, «Лісова пісня» Лесі Українки, «Огні Іванової ночі» Г. Зудермана.

У 1935 р. визначною подією став виступ перед учнями гімназії Богдана Лепкого – професора Краківського університету, видатного українського письменника та політичного діяча. Учні представили концертну програму, в яку увійшли фрагменти з «Мотрі» Б. Лепкого за участю артиста Григорія Березовського в ролі Мазепи [14].

Збереглися дві афіші драматичного гуртка української гімназії, учасники якого в театральній залі Кременецького ліцею 12 лютого 1937 р. поставили оперу «Наталка Полтавка» М. Лисенка та 16 грудня 1937 р. драму «Назар Стодоля» Т. Шевченка. На афішах зазначено, що «чистий дохід призначений на сніданки незаможних учнів гімназії». Афіші надруковані українською та польською мовами в друкарнях «Sława» та Wg. Jozefowów у Кременці [11, с. 587].

У Кременецькій українській гімназії навчався видатний український письменник, «літописець українського простору» Улас Самчук, який був активним учасником драматичного гуртка. В автобіографічних творах «На білому коні», «На коні вороному», «Волинь», «Юність Василя Шеремети» знаходимо підтвердження того, що завдяки театральному та хоровому мистецтву у волинських селах поширювалася культура. Автор у 20-30-ті роки сам брав найактивнішу участь у створенні театального аматорського гуртка у с. Тилявка та танцювального колективу у с. Дермань.

Хоча вистави відбувалися у клуні, не було освітлення, гриму, одягу, реквізиту, сцена була збита з дощок, закрита селянськими ряднами, але вістка «в нашому селі театр» ще зранку піднімала всіх людей. Все село йшло дивитися виставу «На перші гулі» С. Васильченка. «Затремтіло село, зашуміло, затріщали перелази, замиготіли по всіх городах, по стежках жіночі одяги... Здавалось, ціле село піднялося...» [12, с. 45]. Сцена і глядачі неначе дихали разом, одночасно сміялися і плакали. «Заплескали, загукали, замахали руками. Вийшли на сцену всі грачі, а на них посипались квіти» [12, с. 49]. У. Самчук показав, що сплюндроване Першою світовою війною і руйноване польською владою українське село оживає, проростають глибинні паростки культурного життя, із селян піднімаються активісти «Просвіти».

Театральна діяльність була головною у роботі сільських філій «Просвіти». Аматорські гуртки працювали майже в усіх осередках просвітян, що сприяло національному вихованню, зростанню свідомості українців. Плідно працювали театральні гуртки в селах Якимівці, Бережці, Шпиколоси, Лопушно, Матвіївці та ін.

Активна культурно-просвітницька діяльність відбувалася у селі Бережці під керівництвом Михайла Семенюка. Свідома українська молодь (Федір Можаровський, Михайло та Анастасій Семенюки, їхня сестра Анна Семенюк-Якимчук, Федір та Роман Тригуби, Степан Морозюк, Віра та Антон Білобородові, Павло Гурник, Юхим Нікітюк, Анна Гурник, Олекса Шпак та ін.) долучилася до просвітницької роботи, брала участь у хоровому колективі під керівництвом відомого українського діяча, колишнього сотника армії УНР Івана Романченка. З появою драматичного гуртка, який організував Василь Гаращук – колишній військовий лікар, який служив у війську

УНР – зразу підвищився культурний рівень мешканців села, зросло зацікавлення газетами та книжками.

Упродовж 1921 р. стараннями просвітян були поставлені п'єси М. Кропивницького «Невольник» [7, арк. 14], «Дай серцю волю – заведе в неволю» [7, арк. 17], у залі дому графині Морстін 26 червня 1921 р. відбулася прем'єра вистави І. Карпенка-Карого «Безталанна» [7, арк. 8].

Завдяки архівним документам довідуємося, що бережецький аматорський гурток у 1922 р. поставив п'єси М. Старицького «Ой не ходи, Грицю» та І. Карпенка-Карого «Хазяїн», де ролі виконували: Михайло та Анастасій Семенюки, Сергій та Ліда Неприцькі, Федір Тригуба, Поля Розенблат [8, арк. 178–179].

Розвиток театральної справи залежав від багатьох чинників: наявності приміщення, костюмів та декорацій, а особливо – від ставлення до аматорів адміністративної влади. За браком відповідного приміщення для проведення культурно-освітніх заходів часто концерти відбувалися у домі графині Морстін. Проте, аби концерти та вистави відбулися, необхідно було отримати у повітового старости дозвіл на їх проведення.

Як показав аналіз діяльності драматичного гуртка, аматори головним чином зосереджувалися на постановці вистав українських письменників і драматургів («Назар Стодоля» та «Невольник» Т. Шевченка, «Невольник» М. Кропивницького, «Потерчук» В. Мартиневича, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка, «Дай серцю волю – заведе в неволю» М. Кропивницького, «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого), що було проявом національної свідомості учасників гуртка, намаганням популяризувати українську мову й культуру серед односельчан, показати її важливе значення для національного самоусвідомлення.

Взаємопроникнення музичного й драматичного мистецтв, мистецтва художнього слова відбувалося у відзначенні Шевченківських свят, які засвідчували велику любов до Кобзаря, відданість національній ідеї. Зазвичай свято розпочиналося промовою про життєвий і творчий шлях Шевченка, декламувалися вірші та уривки з поем поета, хоріві колективи й солісти виконували твори на його слова. Кульмінаційним моментом таких урочистостей було виконання безсмертного «Заповіту». Свято продовжувалося переглядом драматичного твору Шевченка або ж п'єси іншого автора. Така практика активізувала музично-пропагандистську діяльність дітей, молоді й дорослих, які отримували мотивацію до занять у театральних, хорових та інструментальних колективах.

Досліджуючи історію села Великі Бережці, П. Гонтарук зазначає, що у квітні 1927 р. просвітяни повторно організували Шевченківське свято, на якому хор виконав «Заповіт» та «Ще не вмерла Україна», прозвучали вірші Кобзаря, твори О. Олеса, М. Старицького, Б. Грінченка. На завершення присутні переглянули п'єсу «Невольник» М. Кропивницького у постановці учасників драматичного гуртка [3, с. 230].

Театральні традиції примножували жителі Почаєва, де довший час працював артист Київського українського театру Садовського Лопух. Завдяки архівним документам довідуємося, що 12 серпня 1923 р. у Почаєві відбулася прем'єра вистав «Ведмідь» А. Чехова (1 дія) у перекладі почаянина Н. Кибалюка та «На сіножаті» Л. Яновської (1 дія) (режисер Лопух) [7, арк. 72], а 9 грудня 1923 р. – «Бурлака» І. Карпенка-Карого [7, арк. 102].

З 1931 р. театральний колектив, склад якого нараховував понад 50 осіб, працював під керівництвом Олекси Волошина. Загалом за роки існування (упродовж 1922–1939 рр.) аматори поставили понад 40 п'єс. Найбільшою популярністю користувалися «За двома зайцями» М. Старицького, «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка, «Суєта» І. Карпенка-Карого, «Мотря» Б. Лепкого [2, с. 24–25].

Основу театральної трупи Почаєва складали: Любов Крутяк, Марія Свідерська, Іван Барчишин, Євдокія Трофимлюк, Іван Романюк, Фекла Колесник, Раїса

Станкевич, Тетяна Трофимлюк. Як керівник, О. Волошин старався залучати для участі у масових сценах, танцювальних номерах якомога більше молоді. Великою прогалиною у роботі він вважав відсутність хороших вокалістів, що перешкоджало працювати над музичними п'єсами.

Волошин згадував, що на кожную постановку п'єси необхідно було отримати дозвіл у повітового старости, однак не завжди питання вирішувалося позитивно. Так, аматорам було заборонено грати п'єси «Бояриня» Лесі Українки та «Fata Morgana» М. Коцюбинського.

Постановки Почаївського театрального колективу мали змогу побачити не тільки жителі рідного міста: у Вишневці відбулися вистави п'єси «Воскресіння» В. Чубатого та «Клуб суфразжисток», у Бережцях – «Старі гріховодники».

У Почаєві просвітяни щорічно відзначали Шевченківські дні. Так, у 1932 р. у приміщенні «Червоного готелю» (тепер Духовна семінарія) відбувся Шевченківський вечір. Реферат про життя і творчість Кобзаря виголосив активний член Почаївського товариства «Просвіта» О. Волошин. У виконанні хорового колективу (кер. С. Жук) прозвучали пісні: «Учітеся, брати мої», «Ой діброво, темний гаю», «Світе тихий», «Сонце заходить», «Заквітчали дівчатонька», «Заповіт». Театральний колектив виступив із постановкою п'єси «Батраки» Ф. Костенка [5, с. 31].

Неодноразово на теренах Кременеччини відбувалися вистави Волинського українського театру, яким керував Микола Певний – у минулому актор Московського художнього, а згодом Київського державного європейського театру, вихованець М. Саксаганського. М. Певному вдалося сформувати цікавий репертуар, який складався як з української, так і світової класики, підібрати високопрофесійний колектив акторів, які, усвідомлюючи свою місію, жертвовно служили рідному народові в царині творення української ідентичності. До складу трупи театру, яка налічувала понад тридцять осіб, входили талановиті актори Н. Певна, П. Куліш, М. Лісовикова, О. Неделко, Ю. Шафарчук, П. Зботанів та ін. Основу репертуару театру склали твори корифеїв українського театру М. Садовського, І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького та ін. [9, с. 267]. Театр утримував також художника, оркестр (скрипки, цимбали, бандури, сопілки, бубни), технічні цехи та хор.

Газета «Українська нива» у театральному огляді подає найвдаліші образи, які створили актори Волинського українського театру: Мартин Боруля (М. Певний), козак Кабиця з «Чорномоців» або хорунжий з «Вія» (Ю. Шафарчук), Возний з «Наталки Полтавки» (О. Неделко), сотник з «Чорноморців» (Г. Крих), Хівря з «Сорочинського ярмарку» (М. Лісовикова) і т. д. [13, с. 1].

Часопис «*Życie Krzemienieckie*» за 1932 р. подає інформацію про гастролі Волинського українського театру, який відіграв у Кременці п'ять вистав переважно народно-побутових, за винятком драми В. Винниченка «Гріх» [18, с. 40].

Наприкінці листопада 1934 р. артисти прибули на гастролі у Кременець та зіграли вистави: «Вій» (за М. Гоголем), «Катерина» Т. Шевченка з музикою М. Аркаса, «Циганка Аза», «Наталка Полтавка» І. Котляревського, історичну драму «Гандзя» І. Карпенка-Карого, «Сорочинський ярмарок» М. Гоголя та три уривки: III акт з драми «Дорошенко», III акт з оперети «Чорноморці» М. Лисенка та «Вечорниці» П. Ніщинського. Автор статті зазначав, що відмінна гра акторів, декорації, костюми забезпечували добрий рівень вистав. Проте більше уваги бажано приділити хоровим номерам й організувати для супроводу оркестр, а не використовувати піаніно [19, с. 387].

Ще один допис у часописі «*Życie Krzemienieckie*» засвідчує, що у 1937 р., окрім побутових п'єс, у репертуар театру увійшли нові твори як українських, так і зарубіжних авторів (Оффенбах). Колектив дав одну виставу у Кременці та Шумську, а у перших числах травня – у Вишнівці, 7 травня – у Вишгородку та 15 травня – у Почаєві. Театр мав власний хор, оркестр, чудовий акторський колектив, завдяки чому міг ставити опери та оперети [20, с. 166].

Зі спогадів кременчанина Олександра Вітенка – краєзнавця, фольклориста, довголітнього секретаря повітової управи товариства «Просвіта» у Кременці – довідуємося про гастролі театральної трупи на чолі з Йосипом Стадником. У її склад входили Софія Стадникова, її син і дочка, Мар'ян Крушельницький, подружжя Бенцалів і Рубчаків. Вистави, на які приходила переважно інтелігенція міста, користувалися колосальним успіхом. Справжнє захоплення публіки викликали гастролі театру Комаровського. Ця мандрівна трупа була обмежена фінансово, пригнічена важким побутом, але актори своєю душевністю і майстерністю завойовували публіку [1].

У літописі гастрольного життя Волині 20–30-х років ХХ століття знаходимо чимало відгуків про виступи оперних і драматичних труп. Приміром, у травні 1927 р. відбулися виступи варшавської оперної трупи під керівництвом Т. Вербицького. Артисти (хор і оркестр у складі 45 артистів) мали свої декорації та чудові костюми. Кілька вечорів прискіплива публіка насолоджувалася операми С. Монюшка «Галька», Ш. Гуно «Фауст» та Дж. Верді «Ріголетто» [4, с. 123].

13 березня 1932 р. завітали до Кременця з оперою Д. Россіні «Севільський цирульник» до Кременця завітали артисти Львівського оперного театру. Незважаючи на погані декорації та відсутність оркестру, який замінили піаніст Ползінетті та скрипачка Е. Вольфшталь, спів артистів був незвичайний. Прекрасно були виконані арії дона Базіліо, професійно прозвучав дует Фігаро з Альмавівою та квінтет з другого акту. Ритм, динаміка, чистота виконання і чудова гра не залишили глядачів байдужими [17, с. 20].

Отже, головним чинником популяризації театрального життя Кременеччини у 20–30-х рр. ХХ століття виступали аматорські колективи товариства «Просвіта». Драматичні гуртки сприяли збереженню української культури, підносили національну свідомість, розвивали естетичну культуру населення, пропагуючи твори українських письменників, що сприяло розвою культури й освіти мешканців краю. Насичене концертно-гастрольне життя сприяло суттєвому піднесенню духовного рівня населення та професіоналізації театрального мистецтва Кременеччини.

У подальших дослідженнях передбачено висвітлення діяльності самодіяльного театру Кременецького районного будинку культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вітенко О. Спогади. Особистий архів Г. Чернихівського. Папка «Вітенко О.Л.». 42 с.
2. Волошин О. Спогади. Особистий архів Г. Чернихівського. Папка «Волошин О. В.». Зошит III. 36 с.
3. Гонтарук П. І. Великі Бережці: роки, долі, події... Тернопіль : Збруч, 2011. 318 с.
4. Держархів Тернопільської обл. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 245. 136 арк.
5. Держархів Тернопільської обл. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 101. 31 арк.
6. Держархів Тернопільської обл. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 134. 183 арк. 30 лекцій
7. Держархів Тернопільської обл. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 457. 119 арк. бережці
8. Держархів Тернопільської обл. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 458. 194 арк.
9. Крамар Ю. В. Національно-культурна та релігійна політика урядів Польщі на Волині (1921–1939 рр.) : дис. ...д.-ра іст. наук : 07.00.02 / Східноєвр. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2015. 536 с.
10. Медведик П. Березовський Григорій. Тернопільський Енциклопедичний Словник. Тернопіль : Збруч, 2004. Т. 1. А–Й. 696 с.
11. Романюк С. Афіші українських драматичних колективів кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. у фондах Інституту досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. *Записки*

Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника. 2017. Вип. 9. С. 585–596.

12. Самчук Улас. Волинь: Батько і син. Ч. III. Вид. 3. Торонто, 1969. 396 с.
13. Українська нива. 1933. № 42. С. 1.
14. Урочиста академія пам'яті Івана Мазепи. *Українська нива*. 1935. 6 лип.
15. Чернихівський Г. Кременеччина від давнини до сучасності. Кременець, 1999. 320 с.
16. S. Sh. [S. Sheybal] Pastorałka Leona Schillera. *Życie Krzemienieckie*. 1932. № 2. S. 21–24.
17. Sheybal S. «Cyrulik sewilski» Rossini. *Życie Krzemienieckie*. 1932. № 3. S. 19–20.
18. Wołyński Ukraiński Teatr. *Życie Krzemienieckie*. 1932. № 8–9. S. 40.
19. Wołyński Teatr Ukraiński. *Życie Krzemienieckie*. 1934. № 11. S. 386–387.
20. Wołyński Teatr Ukraiński. *Życie Krzemienieckie*. 1937. № 8. S. 166.

УДК : 745/749

Тетяна Балбус

ОРНАМЕНТАЛЬНІ І СЮЖЕТНІ РОЗПИСИ УКРАЇНСЬКИХ СКРИНЬ

У статті розкрито характерні ознаки, тематику і мотиви орнаментально-декоративних і сюжетних розписів українських скринь. Зосереджена увага на відмінності композицій, іконографії та стилістики розписів скринь у різних регіонах України. Відмічено художні особливості та головні мотиви їх декору. Зроблено детальний аналіз композиційних схем розписів українських весільних скринь, їх колористичне вирішення, спільні та відмінні риси розписів і регіональні особливості.

Ключові слова: українське народне декоративне мистецтво, орнаментальні та сюжетні розписи українських скринь, композиційна схема, іконографія, стилістика, розпис скринь, типи «вазонів», мотиви декору.

The article reveals the characteristic features, themes and motives of ornamental-dekorative and plot paintings of Ukrainian chests. The focus is on the differences in compositions, iconography and stylistics of chest paintings in different regions of Ukraine. The artistic features and the main motives of their décor are noted. A detailed analysis of the compositional schemes of painting of Ukrainian wedding chests, their color scheme, common and distinctive features of paintings and regional features.

Keywords: Ukrainian folk decorative art, ornamental and plot paintings of Ukrainian chests, compositional scheme, iconography stylistics of chest paintings, types of «vases», motifs of décor.

Постановка та актуальність проблеми. У всезагальній народній культурі важливу роль відіграє декоративне мистецтво – широка галузь мистецтва, яка художньо-естетично формує матеріальне середовище, створене людиною. До нього належать такі види: декоративно-прикладне, монументально-декоративне, оформлювальне, театральне-декораційне тощо.

Найчастіше для визначення суті декоративно-прикладного мистецтва вживається назва – народне мистецтво. Бо декоративно-прикладне мистецтво – це мистецтво широких мас. Воно виникло в процесі трудової діяльності народу і нерозривно пов'язане з його життям і побутом.

Народне декоративно-прикладне мистецтво – одна із форм суспільної свідомості та суспільної діяльності. Воно зародилось у первісному суспільстві, коли людина жила в умовах родового ладу, а засоби для існування добувала примітивними знаряддями. Тоді вся діяльність могла бути тільки колективною. Відсутність складних трудових операцій призводила до того, що всі члени колективу мали одні й ті ж обов'язки, опановували одні й ті ж трудові навички.

Народне мистецтво створювалось у сфері колективного матеріального домашнього виробництва. У ньому відбивалися риси первісної свідомості людини, міфологічний характер спілкування з природою. Знаряддя праці, зброя, одяг, житло повинні були передусім бути зручними, магічними, щоб ніщо, ніякі ворожі сили не перешкоджали людині жити і працювати.

Пам'ятки кожної конкретної епохи показують, як люди навчилися працювати з природними матеріалами і що з них виготовляти, яку силу надавати їм за допомогою символів-знаків (орнаменту) і що робило звичайні речі побутового призначення творами мистецтва. На всіх етапах історичного розвитку твори народного мистецтва, залишаючись невід'ємною частиною матеріальної культури, водночас є важливою галуззю духовної культури народу. Основи художнього, духовного, естетичного в них невіддільні від утилітарного, їхня єдність обґрунтовує глибоку життєву правду народного мистецтва.

Домашнім ремеслом називається виробництво виробів для задоволення власних потреб господарства, членами якого вони виготовлені. Ці ремесла ще не відокремилися від головних галузей господарської діяльності.

Ремесло на замовлення – виробництво виробів ремісником, що має власне господарство і працює зі своєю або замовною сировиною. Ремесло на ринок – дрібнотоварне виробництво, коли ремісник сам або через посередників продає вироби на ринках. Ці види ремесла розвивались із розвитком міст, важливих ремісничо-торгівельних центрів.

Сьогодні декоративне мистецтво – складне, багатогранне художнє явище. Воно розвивається у таких галузях, як народне традиційне (зокрема, народні художні промисли), професійне мистецтво і самодіяльна творчість. Ці галузі багатозмістовні та далеко не тотожні. Між ними існують тісні взаємозв'язки і суттєві розбіжності.

Народне декоративно-прикладне мистецтво живе на основі спадковості традицій і розвивається в історичній послідовності як колективна художня діяльність. Воно має глибинні зв'язки з історичним минулим, ніколи не розриває ланцюжка локальних і загальних законів, які передаються із покоління в покоління, збагачуються новими елементами.

Народні художні промисли – одна з історично зумовлених організаційних форм народного декоративно-прикладного мистецтва, яка являє собою товарне виготовлення художніх виробів при обов'язковому застосуванні творчої ручної праці.

Професійне декоративне мистецтво – результат творчості людей із спеціальною художньою освітою, їх готують середні спеціальні та вищі навчальні художні заклади України, університети тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом в українській науковій літературі активізувалась увага до висвітлення питань духовної культури. Декоративно-прикладне мистецтво безпосередньо входить у сферу матеріальної та духовної культури народу. Килими, кераміка, одяг, тканини, вишивка і т. ін. є результатом як духовної, так і практичної діяльності людей. Вони матеріально виражені і несуть інформацію про композицію, орнамент, колорит тощо, яка зберігається в колективній пам'яті людей.

Декоративно-прикладне мистецтво охоплює і сферу знань, естетичні погляди, смаки, звичаєво-обрядові аспекти, етичні переконання тощо. Це одна із частин народної художньої культури.

Сьогодні декоративно-прикладне мистецтво розглядається як важлива художня цінність, що виконує численні функції – пізнавальну, комунікаційну, естетичну та ін.

Життя підтверджує, що декоративно-прикладне мистецтво збагачується новими аспектами філософсько-естетичного звучання, його змістовна краса потрібна людині, в наш час зростає його художньо-культурна цінність.

Мета та завдання статті. Коли ми говоримо про основні ознаки твору народного мистецтва, то, передусім, маємо на увазі його високі мистецькі якості: завершеність форми, віртуозність виконання, безпосередність і щирість вираження творчої думки, гармонійне поєднання художніх якостей твору з його функційним призначенням.

Звідси випливає визначення народного мистецтва як мистецтва декоративно-прикладного. Досить подивитися на вироби гончарів, ткачів, різьбярів, щоб зрозуміти, наскільки призначення виробу обумовлює характер його художнього вирішення.

Живопис, як вид народного мистецтва, має свої специфічні риси і часом переростає рамки декоративно-прикладного мистецтва. Ми зустрічаємося з народним живописом у вигляді настінних розписів житла або господарських споруд; живопис олійними фарбами здавна широко застосовувався для оздоблення хатніх меблів (мисників, скринь), дерев'яного посуду; фарбами розписувалася кругла дерев'яна скульптура.

Виклад основного матеріалу. Декоративний розпис – один із видів народного мистецтва. Широкого розповсюдження в селянському побуті дістали розписи олійними фарбами дверей, віконниць і меблів. Звичайно ці розписи мали орнаментально-декоративний характер.

Особливо цікаві розписи скринь, які в селянських родинах були своєрідними реліквіями, що передавалися із покоління в покоління. У хаті скриня стояла в світлиці на найвиднішому місці й мала свідчити про достаток родини.

Форми скринь і характер їх розпису дають змогу майже безпомилково визначити, з якої саме місцевості походить та чи інша скриня. Слід підкреслити, що виробництво скринь пов'язане головним чином з лісовою та лісостеповою смугами; у південних районах скрині вироблялися з привозного лісу, а подекуди в степові райони готові скрині привозили з центральних і північних губерній, а розписували їх на місці.

Цікава скриня з Київщини, що датується XVIII ст., зберігається нині в Київському музеї українського народного декоративного мистецтва. На передній стінці у центрі зображено «Козака Мамаю», що грає на бандурі. По обох боках від нього намальовано два великі вазони з пишними квітами. За стильовими ознаками це народна інтерпретація барочного вишивального і килимового орнаменту того часу. Подібний же мотив бачимо й на одній з добанок для зберігання білизни, що датується початком XIX ст. Розписи скринь XIX – початку XX ст. відзначаються яскраво виявленими місцевими рисами. Чернігівські скрині переважно чорного або темно-синього кольору, з барвистими великими квітами – білими, жовтими, червоними – в медальйонах та гронами у вигляді бігунців. Полтавські скрині близькі до чернігівських: вони теж розписані по темному тлі квітковим орнаментом ясних кольорів з чітким ритмічним його повторенням. Зовсім інше бачимо на скринях Дніпропетровщини, їх пофарбовано в яскраві кольори: жовтий, найчастіше в соковитий зелений, орнамент значно дрібніший за розміром, ніж на Полтавщині, й дуже різноманітний за мотивами.

Скрині західних областей України відрізняються від скринь наддніпрянських. Вони більш масивні й розписані переважно дрібним орнаментом, закомпонованим у декоративні рамки, що мають відкреслювати форму скрині. Подекуди орнамент, вживаний у розписах скринь Львівщини, близький до орнаменту місцевих хатніх розписів або малюнків на вибійках. Інші скрині західних районів Львівщини за характером розписів наближаються до польського народного декоративного живопису. Гуцульські скрині подібні до столів. Їх декоровано контурним геометричним орнаментом, у межах якого площини розмальовано коричневою, вохристою, чорною,

іноді білою фарбами. Тут фарби лише допомагають виявленню різьбленого орнаменту.

Різкі відмінності композицій, іконографії та стилістики розписів українських весільних скринь у карпатській, східноподільській, наддніпрянській зонах не дозволяють говорити про риси колективності в загальнонаціональному плані, настільки своєрідні й несхожі головні мотиви їх декору. Натомість на рівні регіональному (всередині регіонів) спільність виявлена дуже виразно.

Найбільш типовим у розписах скринь другої пол. XIX – поч. XX ст. є мотив «вазон» [1], який застосовувався у декорі чола, причілків і віка. Конструктивні особливості скринь (високі, середні, низькі), прийоми поділу їх поверхонь (графічно-лінійним способом, «вікнами», шпугами) зумовлювали композиційне вирішення мотиву. На скринях «однодзеркальних», тонованих, окутих із боків малювали розлогі з великими квітами «вазони» (Київщина, Південь, Закарпаття). При дво-, три-, чотиричасному поділі площини характер мотиву змінювався, елементи компонувалися більш щільно, деталізовано. Ці причини вплинули на класифікацію «вазонів» у розписах скринь, де розрізняємо пірамідальні, радіальні, деревоподібні композиції зі щільним та розрідженим укладанням елементів [2].

Усі варіанти комбінацій «вазонів» широко використовувались у декорі скринь Київщини, Полтавщини, Півдня. Для Чернігівщини та Слобожанщини типові пірамідальна та деревоподібна композиції зі щільним заповненням мотиву. Поділлю й Галицькому Прикарпаттю властиві деревоподібні розріджені зображення, на території останнього трапляються «вазони» пірамідальної будови.

«Вазон» із пірамідальною композицією та щільним заповненням малювали переважно на скринях із графічним членуванням площин (Київщина, Полтавщина, Слобожанщина, Південь). При такому поділі розміри декорованого поля, особливо причасного, були відносно невеликі, що й зумовлювало густе розташування елементів у мотиві, певну обмеженість простору, стиснутість. На Київщині такі «вазони» вкладалися трьома великими, часто подібними між собою квітами, зображеними навколо верхньої частини посудини та обрамованими одним-кількома рядами різнорідних і менших за розмірами елементів. У цілому київським «вазонам» притаманна стрункість, витончена графічність.

У розписах полтавських скринь «вазон» будувався в основному з шести-семи великих квітів, «яблук», облямованих листочками, квіточками, пуп'янками, гронами винограду тощо. Елементом декору властиві м'які обриси, ажурність і легкість сприйняття. Мотив малювали у вазоподібних орнаментованих посудинах.

На Слобожанщині рідко трапляються «вазони» з пірамідальною композицією, та ці поодинокі випадки дають змогу визначити регіональну особливість мотиву: надто щільне заповнення мотиву з живописно-пластичним трактуванням елементів.

У розписах Півдня найбільш поширені щільно заповнені «вазони» з пірамідальною композицією, оскільки традиційним для цього регіону типом можна вважати скрині з тричасним графічно-лінійним поділом поля. Варіативність мотиву полягає в одночасному зображенні розмаїтих за характером елементів, іншими словами, рослинні реалії (квіти, пуп'янки, плоди, винограда, колоски і т.д.) мають різну міру натурної правдоподібності, різну конфігурацію цятки, плями, кола.

Зображення «вазона» з радіальним розташуванням і щільним заповненням елементів властиве Київщині, Полтавщині, Півдню. Даний тип мотиву поширений у розписах скринь з поділом декорованого поля або зовсім не членованих, що притаманно низьким і середньої висоти виробам. У зв'язку з цим «вазони» малювали розлогими, ніби переповненими елементами, що розміщувалися далеко збоку посудин. На Полтавщині такі «вазони» компонували переважно з квітів, які могли бути подібні або різнорідні між собою. Характер посудин зберігав обриси вишуканих ваз, плетених кошиків.

Дещо подібні полтавським «вазони» Київщини. Посудина мала тут урізноманітнене трактування форми, яка певною мірою впливала на особливості розташування елементів. Наприклад, низький, подібний до зрізаного конуса з ширшою стороною доверху, горщик обумовлює розлоге віялоподібне зображення ряду однакових за розмірами елементів, розмежованих між собою меншими. При високій вазі центр композиції піднімається, у зв'язку з чим збільшуються за величиною головні складові мотиву. Їх обрамування стають менші, але розмаїтіші за формою елементи.

На Півдні «вазони» радіальної композиції укладаються подібними або різними елементами. Вони з'єднуються між собою тонкими стеблами чи розміщуються окремо. Посудини мають абстраговані чи вазоподібні обриси, подеколи близькі до реального горщика.

Своєрідним прийомом радіальних композицій «вазонів» було виділення крупними (різнорідними) квітами вертикальної осі. Менші й розмаїті за трактуванням елементи малювали також рядами, спрямованими під кутом відносно осі. В межах самого ряду розміщення різних елементів мало велику кількість варіантів, наприклад: «яблуко», декілька листочків, квітка, пуп'янок. Певною закономірністю будови мотиву є застосування грон винограду, що звисали з країв посудини, заповнюючи нижню частину композиції. Посудину малювали подібно до вишуканої, із тонкими ручками вази, подеколи її замінювала плетена широка корзина. Такі «вазони» властиві переважно Київщині. Це явний вплив класицистичного декору кін. XVIII – I пол. XIX ст., що був одночасно властивий так званим «панським» килимам Правобережжя.

«Вазон» із деревоподібною композицією та щільним заповненням часто має виділений центр у вигляді крупної квітки (півонія, «цибулька»), що властиво розписам Полтавщини, Слобожанщини. Такі розлогі крилаті мотиви малювали у глечичку, оздобленому лініями, пелюстками, або в схожій на трикутник вазі з широкою підставою.

У більш архаїчних зображеннях «вазонів» із розрідженим розташуванням елементів простежуються інші композиційні прийоми побудови. Чільне місце належить лінійності, чітко вираженій ритміці ярусів. Наприклад, мотив із пірамідальною будовою має центральне стебло, від якого розходяться уквітчані бокові пагінці. Така композиція властива Київщині, Полтавщині, Півдню, Галицькому Прикарпаттю. На Київщині (Чигиринський повіт) зображення мотиву зберігає архаїчність трактування, що простежується в обрисах трапецієподібної або абстрагованої посудини, у графічно-лінійному трактуванні стебла й пагінців, умовних квітів або листочків, розташованих на їх кінцях.

Полтавським «вазонам» пірамідальної будови притаманна пластичність, певна статичність і монументальність композиційних рішень. Стебла товсті, подеколи хвилясті, листки крупні, довгі, рідко розташовані, квіти крупно пелюсткові (2-5 шт.). Обриси геометризованої посудини нагадують горщик. Траплялися композиції, подібні за будовою до київських, зокрема «вазон», що ніби виростав із глечика й мав пряме стебло і ритмічно розміщені пагони з маленькими округлими листочками та квіточками. Мальовані на полтавських скринях «вазони» і «гілки» нагадують своїми м'якими формами, хвилястими лініями, уповільненим ритмом аналогічні мотиви, притаманні вишиваним рушникам цього регіону [3]. Разом із тим будова «вазонів» Київщини й Полтавщини дещо подібна до стінописів і «вилогів» східноpodільської кераміки.

У розписах скринь Півдня й Галицького Прикарпаття «вазони» з пірамідальною композицією трапляються рідко. На Півдні – це розлоге розкішне дерево, кожна гілку якого вінчає пишна квітка з листками. Характер посудини нагадує горщик. На противагу Центру та Сходу України, композиції «вазонів» Галицького Прикарпаття зберігають архаїчні геометризовані форми, підкреслений лінійний контур.

Здебільшого центральне стебло (переплетені дві лінії) вінчає зірочка (квітка), а бокові стебла завершуються «качечками» [4]. Всю цю частину композиції обрамовують цятки. Низ «вазона» завершується рядом краплеподібних витягнутих листочків. Посудина нагадує трикутник із вписаним у його центр меншим трикутником, також оздобленим цятками.

Різновидом попереднього типу можна вважати зображення по центральній осі крупних квітів різної форми, що властиво розписам скринь переважно Полтавщини, Чернігівщини, Слобожанщини, рідше Півдня. Полтавські зразки цього типу характеризуються переважно крупними елементами з м'якими «пластичними» обрисами, властивими «стильовим» (виконаним у формі так званих історичних стилів) розписам. Це простежується і в зображеннях ваз із заокругленими S-подібними ручками. Подеколи «вазон» укладався з дрібних квіточок, листочків на симетрично розміщених пагінцях, характер посудини зберігав обриси горщика чи каструлі з двома ручками.

Дещо подібні між собою слобожанські та чернігівські «вазони» з пірамідальною композицією та розташованими по центральній осі крупними квітами. В них головний елемент (близька до натурної троянда або її трансформоване зображення) піднятий над посудиною, а від нього розходяться в різні боки гілочки з квітами, листками. Характерною особливістю цих «вазонів» є застосування однотипних, але різних за розмірами елементів у одному мотиві. На Слобожанщині нижню частину композицій заповнювали грона винограду. Що стосується зображення посудин, то слобожанським властиве використання глечика чи вази з вигнутими ручками, а чернігівським – абстрагований тип, який за загальним обрисом наближений до ваз. На Півдні такий тип композицій «вазона» поширений менше.

Ще один різновид «вазона» – радіальний, з трьома проростаючими з посудини під кутом один до одного гілками чи стеблами з квітами й листками, трапляється в розписах скринь Київщини, Полтавщини, Півдня. На Полтавщині композиційним центром «вазона» є струнка гілка з крупними елементами, обрамована з боків меншими. Форма посудини подібна до півсферичної вази на високій ніжці, яку вінчають маленькі гілочки. До верхньої частини вази прикріплено з боків дві спіральні закручені ручки.

Київським варіантам «радіального» різновиду властиві простіші елементи. Зокрема, в Чигиринському повіті подеколи мотив мав архаїчне трактування: в геометризованій формі горщика малювали три прямі гілки, прикрашені рядом маленьких листочків. В інших випадках складовими композиції були три квітки на тонких стеблах з широкими листочками, які ніби виростили з півсферичної вази на краплеподібних ніжках. «Вазони» Півдня komponували наближеними до природи зображеннями гілок з квітами або розташовували різні за розмірами елементи, що не з'єднувалися між собою. Нетрадиційність останнього прийому простежується як у загальній будові мотиву, так і у формі вази з двома парними S-подібними ручками з китицями на кінцях.

Особливості «вазона» деревоподібної композиції полягають у віялоподібному розташуванні гілок (стебел, пагінців), які проростають із посудини. Таким мотивам притаманна пластичність, вільне, розлоге, але все-таки ритмічне розміщення елементів з не завжди чітко виділеним композиційним центром. Даний тип композиції набув широкого розповсюдження на Півдні та Полтавщині, менше – на Чернігівщині, Київщині, Поділлі, Галицькому Прикарпатті.

Найбільш варіативні «вазони» деревоподібної будови в розписах Півдня. Вони зберігають м'які, плавні обриси й разом з тим стрункість і вишуканість. В основному елементи крупні й задають ритм і динаміку композиції, в той час як менші заповнюють вільний простір, завершуючи орнамент у деталях. Зображення посудин мало розмаїтий характер: вази півсферичної форми, орнаментовані хвилястими лініями, на низькій або високій ніжці; напівовальні з заокругленими ручками на високій ніжці з

круглою підставою; глечикоподібні вази з фігурними ручками та двома краплеподібними ніжками.

На Полтавщині траплялися «вазони», будова яких подібна до попередньої з розлогими гілками та рядом попарно розташованих квітів, листків. Менш поширені композиції цього типу з однотипними, але різними за розмірами квітами, стебла яких розташовували в широкій півсферичній вазі. Використовували також композиції з різноманітними за конфігурацією квітами, пуп'янками, які не повторювалися в одному «букеті» й укладалися асиметрично, зберігаючи цілісність мотиву. Чернігівські, київські, східноподільські та галицькі «вазони» були менш деталізовані, їх композиціям властива симетричність і підкреслений ритм у розташуванні елементів орнаменту. Так, у простих геометризаних рослинних мотивах розписів скринь Поділля відчувається вплив кераміки, вибійки, килимарства [5].

Разом із цим у кожному з названих регіонів «вазони» такого типу вирізнялися варіантами іконографії та комбінаторики квітів, листків, посудин. Київським притаманне виділення центрального стебла, від якого відходять менші, прикрашені квітами й листками. Посудина має півсферичний обрис, верхній край оздоблений хвилястою лінією, інколи посудина подібна до горщика з округлим дном і ніби прозора, через неї мовби проглядається завершення стебла. Деяко схожий до полтавського деревоподібного «вазона» з асиметрично розміщеними стеблами чернігівський, в якого зберігається, хоч і не повна, дзеркальна врівноваженість у розміщенні бокових гілочок з різнорідними квітами. Посудина нагадує звичайний глечик із округлими ручками.

Особливість композиції галицьких «вазонів» полягає у застосуванні дрібних елементів лінійно-графічного трактування. Для подільських «вазонів» характерне вживання рослинно-геометризаних складових орнаменту. На протигагу галицьким східноподільські елементи декору зберігають певну примітивність, деяку грубість, зокрема стебла прямі й товсті, листки ромбічні, квіти овоїдної форми, увінчані «курчачими лапками» [6]. Всі елементи обрамовані широким контуром. Посудина проста, лаконічна, подібна до горщика з округлою ручкою.

Лемківські мальовані скрині композиційно схожі на різьблені, що мало безпосередній вплив на лінійно-графічне трактування тільки зрідка зображуваних «вазонів», на протигагу широко використовуваним смугам, розетам.

Отже, на території України можна визначити ареали поширення певних типів композиційних схем у розписах весільних скринь. Традиційні композиції у локальному вираженні зберігали стилістичну спорідненість, але разом з тим спостерігається розмаїтість трактування схем декору на рівні зображення мотивів і елементів орнаменту. Відтак у межах одного повіту чи осередку трапляється велика кількість мальованих скринь одних і тих же композиційних типів розпису, що несхожі в іконографії мотивів і деталях декору. Наприклад, у Чигиринському повіті (Київської губ.), крім традиційних композиційних схем, в основу яких покладено графічне членування на одно-, два-, три декорованих поля з мотивами розпису – вазон, букет, гілка, зустрічаються композиції, в яких схема декору змінюється за рахунок вільного трактування елементів та їх розташування в мотиві і на загальній площині розпису.

Індивідуальний творчий потенціал майстра з його інтуїтивно-імпровізаційними прийомами розпису весільних скринь завжди оновлював традиційні композиційні схеми та їх складові. Віртуозність володіння технікою розпису зумовлювала високий професіоналізм у композиціях декору. Збереглися окремі імена виконавців розпису на деяких скринях. Це Євмен Пшеченко з Вербівки на Київщині, М.Бублик та родина Паляничко (Анна та Григорій) з Ігреня Катеринославської губернії, Ганна Щирба з Яворова.

Отже, «колективне» у розписах українських весільних скринь другої пол. XIX – поч. XX ст. найбільш виражене на «регіонально-спільному» рівні, що явно простежується у трактуванні мотиву «вазон». Водночас імпровізаційне виконання

мальованого декору зумовлює варіантність і відсутність повторів іконографічного, композиційного рішення в межах регіону на «локально-особливому» та «індивідуально-специфічному» рівнях розгляду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович Д. Скорочений курс історії українського мистецтва. Народознавчі зошити. 1995. № 5.
2. Антонович Є. А., Захарчук-Чугай Р. В., Станкевич М. Є. Народне мистецтво – невід’ємна складова частина матеріально-духовної, художньої культури. Декоративно-прикладне мистецтво : навч. посіб. Львів, 1993. 272 с.
3. Чмихов М. Археологія та стародавня історія України. Курс лекцій. Київ, 1992. 376 с.
4. Будзан А. Ф. Яворівські мальовані скрині. НТЕ. 1968. № 5. С.49–53.
5. Кара-Васильєва Т. В. Декоративне мистецтво України початку ХХ ст. Формування національного стилю. *Зап. Наук. т-ва імені Т.Шевченка* (далі – ЗНТШ). 2004.
6. Кара-Васильєва Т. В. Полтавська народна вишивка. Київ, 1983. 136 с.
7. Походжук Д. Міжнародний фестиваль-етноеволюція «Великдень у Космачі». *Гуцульський край*. 2007. № 53. 30 грудня.
8. Прядко В. М. Відроджувати наше православне мистецтво. *Народне мистецтво*. 1998. № 1–2.
9. Прядко В. М. Звітна доповідь на II з’їзді Національної спілки майстрів народного мистецтва України 27 жовтня 2000 р. *Народне мистецтво*. 2000. № 3–4.
10. Роготченко О. Сьогоднішнє мистецтво здалека і зблизька. Українське мистецтво. 2003. № 1.
11. Селівачов М. Р. Сучасне мистецтво і народна творчість. *Народне мистецтво*. 1999. № 3–4.
12. Селівачов М. Р. Домінантні мотиви української народної орнаментики (кінець ХІХ – ХХ ст.). НТЕ, 1990. № 2. С. 73.
13. Селівачов М. Р. Українська народна орнаментика ХІХ-ХХ ст. (іконографія, номінація, стилістика, типологія) : дис... д-ра мистецтвознав. : 17.00.06. Київ, 1996. 220 с.
14. Селівачов М. Р. Традиційне й особистісне у мистецтві. Колективне дослідження за матеріалами Четвертих Гончарівських читань. УЦНК «Музей Івана Гончара». Київ, 2002. С. 233–242.
15. Смолій Ю. Сучасне народне мистецтво України: народність без берегів. Українське мистецтво. 2002. № 1.
16. Юр М. В. Традиції орнаментування українських мальованих весільних скринь. Етнос. Культура. Нація. Дрогобич, 1998. С. 141–146.
17. Юр М. В. Розписи українських весільних скринь середини ХІХ – початку ХХ століття (типологія, іконографія, художні особливості) : дис... канд. мистецтвознав. : 17.00.06. Київ, 1998. 267 с.

УДК [784(09):37](477.83)

Микола Швидків

ВПЛИВ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ ПРОФЕСОРА ВАЛЕРІЯ ВИСОЦЬКОГО НА РОЗВИТОК СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ВОКАЛЬНОЇ ШКОЛИ

У статті визначаються основні педагогічні принципи та історичне значення педагогічної спадщини професора Валерія Висоцького, в умовах розвитку галицької вокальної культури дев'ятнадцятого – двадцятого сторіч, та їхній вплив на сучасну вокальну педагогіку. Досліджено деякі аспекти становлення львівської вокальної школи. Зроблено спробу охарактеризувати традиції, закладені в процесі діяльності Валерія Висоцького, які ґрунтуються на провідній ролі і базовому значенні особистісних властивостей та моральних установок творчої індивідуальності.

Ключові слова: галицька вокальна культура, львівська вокальна школа, педагогічні принципи Валерія Висоцького.

The paper identifies the main pedagogical principles and the historical significance of pedagogical legacy of Professor Valerii Vysotskyi , in terms of vocal Galician culture of the nineteenth - twentieth century, and their influence on contemporary vocal pedagogy. Some aspects of the formation of Lviv vocal school . An attempt to describe the traditions established in the process of Valerii Vysotskyi based on the leading role and the basic meaning of personality characteristics and moral principles of creative individuality.

The key words: The vocal culture of Halyck , the Lviv vocal school , the pedagogical principles of Valerii Vysockyi.

Витоки вокальної педагогіки у Львові сягають кінця XVIII ст. Традиційно зміст роботи численних шкіл співу та вокальних студій при музично-культурних і театральних осередках Львова мав здебільшого приватний характер. У становленні львівської вокальної школи важливу роль відіграли такі чинники: вплив італійської, німецької та російської вокальних систем на основі здобутків класичної та романтичної доби, орієнтація на кращі зразки західноєвропейської культури та відчуття «коріння» у первинному національному середовищі, залучаючи до високопрофесійного виконання камерної вокальної музики.

У дослідженні педагогічних традицій професора В. Висоцького та їхнього впливу на розвиток львівської вокальної школи автор спирається на праці українських науковців: М. Антоновича, М. Білинської, Г. Брилинської-Блажкевич, Ю. Булки, С. Грици, І. Гриневецького, М. Жишкович, М. Загайкевич, С. Івасейка, Д. Колбіна, Я. Колодій, З. Лиська, С. Павлишин, О. Паламарчук, Р. Савицького, Р. Сов'яка, А. Терещенко, Ю. Щириці, а також польських, чеських, російських і німецьких учених: І. Белзи, М. Бжезвяка, М. Ґоломба, Й. Горака, В. Григор'єва, В. Гумеля, Г. Йона, К. Косцюкевича, Л. Мазепи, С. Невядомського, А. Новак-Романовіч, Я. Поврузняка, Т. Пшибильського, М. Солтиса, З. Фольґи та інших.

Основною метою нашого дослідження є аналіз педагогічної спадщини професора Валерія Висоцького та її вплив на розвиток сучасної львівської вокальної школи, що зумовлено необхідністю теоретичних розробок окремих положень у галузі вокального виконавського мистецтва та педагогіки.

Історично вагома роль у розвитку Львівської вокальної школи покладалась на консерваторію Галицького Музичного Товариства. Саме з діяльністю цього

Товариства тісно пов'язані становлення та розвиток професійного вокального мистецтва Галичини другої половини XIX століття.

Від часу офіційного затвердження у серпні 1838 року і до 60-х років XIX ст. Галицьке Музичне Товариство було основним осередком музичного життя краю. Його метою (як зазначалось у статуті ГМТ) було плекання і поширення музики в краї, а особливо виховання розуміння та музичного смаку, полегшення ґрунтовної науки в мистецтві, а також пізнання музичної літератури. Товариство займалося організацією концертів симфонічної, камерної та хорової музики (поряд з різноманітними ансамблями тут був чоловічий, жіночий і мішаний хори, симфонічний оркестр), улаштуванням виступів гастролерів. До часу утворення в 1902 році Львівської філармонії воно було єдиним, що мало так зване концертне бюро. Такі заходи повністю відповідали потребам різних верств населення міста. Завдяки улаштуванню Товариством концертів і вечорів вони мали можливість пізнавати і давнє, і новітнє європейське мистецтво, долаючи обмеженість провінційної культури. 14 лютого 1852 року було ухвалено заснувати консерваторію "в самому лоні товариства".

У 1873 (1875?) році в консерваторії Галицького Музичного Товариства почалася педагогічна діяльність одного з фундаторів львівської вокальної школи професора Валерія Висоцького (1835 – 1907) – відомого оперного співака (бас-кантанта), який у той час замешкав у Львові. Спершу він працював у приватній школі. Незабаром відкрив власну школу співу і після того, як вона набула популярності, був запрошений на посаду професора консерваторії Галицького Музичного Товариства, в якій працював до кінця свого життя (1907 р.), не полишаючи і приватної практики. Свою працю Валерій Висоцький розпочав із занять лише з чоловічими голосами. Жіночі голоси у цей час виховувала Анна Вигживальська, що була акторкою Львівського театру. Згодом професор Висоцький почав працювати з різними типами голосів.

Те, що В. Висоцький понад тридцять років займався педагогічною практикою, і те, що зумів виховати таку велику кількість учнів (детальніше про це буде нижче), свідчить насамперед про великий досвід роботи, неабиякий педагогічний хист й авторитет професора. Польська дослідниця театру А. Солярська-Захута, зокрема, писала: «У кінці XIX століття в консерваторії Галицького Музичного Товариства існувала прекрасна школа співу під керівництвом Валерія Висоцького. Завдяки перейнятому від італійського співака Ламперті методу, що полягав у тренуванні емісії голосу, досконалому фразуванню й виразній дикції, учні Висоцького здобували тріумфи на оперних сценах світу» [12, с. 24].

Валерій Висоцький народився 4 червня 1835 року в місті Радомско, поблизу Лодзі. Свою співацьку кар'єру як бас-кантанта розпочав у школі при Великому театрі у Варшаві. Співав у театральному хорі; одночасно виступав на сцені театру в невеликих басових партіях. У 1861 році Висоцький поїхав до Одеси. Тут відбувся його дебют в опері Г. Доніцетті «Лукреція Борджія» в італійській оперній трупі. Наступного року молодий співак повернувся до Варшави і декілька разів виступив у Великому театрі, зокрема, в опері «Дочка кардинала» (Жидівка) Ж. Ф. Галеві (8.XI.1862 р.), в ролі Марса з оперети «Орфей у пеклі» Ж. Оффенбаха (15.XI.1862 р.). У цьому ж році виїхав для подальшого навчання до Італії. В Мілані В. Висоцький упродовж п'яти років навчався у Франческо Ламперті, поєднуючи навчання з виступами на італійських сценах (Турин, театр Rossini, 1863 р.; Рим, Болонья, 1864 р.; Флоренція, Мілан, Палермо, Севілья, 1865 р.; Генуя, Трієст, Флоренція, Мілан, 1866 р.; Трієст, 1867 р.; Турин, Мілан, 1868 р.) та виїжджаючи на гастролі в інші країни. Висоцький здійснював концертні поїздки до Польщі: у травні 1867 року співав у Варшаві, в лютому 1868 – у Познані, в березні та квітні цього ж року – у Кракові. Валерій Висоцький володів красивим, глибоким голосом. Співав партії в операх Дж. Россіні «Севільський цирульник» (Дон Базилю), «Італійка в Алжирі» (Мустафа), Дж. Мейєрбер «Роберт-Диявол» (Бертрам), В. Белліні «Норма» (Оровез).

В.Висоцький виховав плеяду українських і польських співаків, серед яких – О. Мишуга, С. Крушельницька, Я. Королевич-Вайдова, М. Вітошинський, М. Менцинський, М. Левицький, І. Богусс-Геллерова, М. Гембажевська-Завойська, Є. Гушалевич, Г. Горський, А. Дідур, Ч. Заремба, Й. Манн, А. Збіржховська, З. Моссочи, Г. Збоїнська-Рушковська, А. Оконський, Ф. Лопатинська, В. Петровичева, Є. Штрассерн, М. Мокшицька, І. Сологуб-Бокконі та багато ін.

Завдяки спогадам деяких його учнів маємо змогу довідатись, яким педагогом і якою людиною був Висоцький. Видатний український співак Олександр Мишуга так захоплено згадував про свого першого вчителя: «...професор Висоцький умів відразу пізнати мою вразливу натуру, відкрив мені таємниці краси співу, і я увесь – душею і тілом – віддався йому під опіку і слухав його науки, його порад та вказівок артистичних і переживав у тих студіях розкіш невисказану» [16, с. 44]. Відома польська співачка Яніна Королевич-Вайдова, одна з улюблених учениць професора, писала у «Спогадах»: «Свої величезні педагогічні здібності він віддав для тяжкої праці, в яку був закоханий і постійно вишукував особливо обдаровану молодь, яку вчив безкоштовно. Успіхи, які випадали на долю його учнів, були єдиною його насолодою, якої йому цілком було досить» [10, с. 96]. Вищенаведені висловлювання свідчать про образ людини інтелігентної, чуйної, доброзичливої, тонкого психолога і талановитого педагога, яким був Валерій Висоцький. За час праці в консерваторії Галицького Музичного Товариства В. Висоцький виробив свою власну методику, основи якої, як вже зазначалось, здобув у відомій італійській школі Ламперті, найвідомішого представника «нової італійської школи».

Від вокальної емпірики XIII – XVIII ст. та принципу «*viva vox docet*» вокальна педагогіка «нової італійської школи» прагне науково обґрунтувати свою методику, користуючись даними фізіології, акустики та фонетики мови. Однак, і в методиці «нової італійської школи» на першому місці стоїть технічна сторона вокального виконавства (гнучкість, рухливість голосу, відпрацювання біглості і т. д.). Питанню співочого дихання Ламперті приділяв особливе значення і йому належить відомий вислів «Школа співу – це школа дихання». Ламперті вказує на ряд засобів для засвоєння рекомендованого ним принципу дихання: «схрестивши руки на спині, непомітно опустити плечі, оперти тіло на одну ногу, виставивши її вперед, так, щоб край плеча був на одній лінії з ногою. Дихати рекомендовано рівно, через ніс, збираючи при цьому повне дихання. «Учень повинен триматися в природньому положенні, з грудьми, висунутими вперед, усміхненим обличчям, щоб мати можливість вдихати чим більшу кількість повітря і випускати його з величезною економією, затримуючи дихання діафрагмою, з допомогою м'язів живота.

Під час атаки звука звернути увагу на те, щоб підтримати дихання, ніби процес вдиху продовжується, таким чином, щоб голос опирався на дихання, тобто, підтримувався б повітряним стовпом і звук виходив би чистим і без зайвого шуму. Під час вдиху потрібно непомітно опускати плечі, розширювати грудочеревну перепону і м'язи живота.

Опора звука на дихання повинна підтримуватись і тоді, коли співак вже видає звук, так ніби він збирався співати ще. Цього він досягає, опираючи грудочеревну перепону на м'язи живота і розширюючи її» [7, с. 10].

На цих засадах був побудований власний метод Валерія Висоцького. Відомий теоретик, історик музики та музичний критик першої половини ХХ століття, професор Ягеллонського університету Юзеф Райсс так описував суть викладацького методу Валерія Висоцького: «... полягав він перш за все у виразній і зразковій вимові, або дикції, а глибина та емісія голосу опирались на майстерно застосоване дихання. Голос належало ставити чисто, без так званого "під'їждання", а також слід було утримувати наповнений тон у невимовній чистоті на одній лінії. З красивого і шляхетного звука слова необхідно ввійти у звук співу. Обидва звуки зустрічаються на

спільному місці, у так званій масці. То були засади у навчанні Валерія Висоцького» [13, с. 86].

Професор Висоцький, наскільки відомо, не залишив після себе теоретичних праць, у яких міг би ретельно подати свої практичні прийоми викладання. Проте він є автором так званих «Десяти заповідей для молодого співака», які були опубліковані у «Wiadomosciach artystycznych» (nr 13 і 14) 20-го липня 1900 року. Це досить стислі вимоги (тези), в яких автор у загальних рисах сформулював основні педагогічні та морально-етичні принципи. Цими принципами керувався у своїй навчально-виховній роботі і прагнув донести їх суть до своїх вихованців. Основною формою виконання було legato – гарний спів, тісно пов'язаний із вокальною кантиленою. Це найсуттєвіша риса школи bel canto, дорогоцінний спадок старої італійської школи співу. Розвиток гнучкості голосу, оволодіння мистецтвом колоратури було обов'язковим для всіх вокалістів, як засіб виразності та метод обробки голосу. Цей педагогічний прийом використовується і сьогодні.

«Десять заповідей для молодого співака» на сьогодні звучать надзвичайно актуально і залишаються вірними орієнтирами, на які спирається сучасна львівська вокальна школа.

Десять заповідей для молодого співака:

1. Не вір іншим богам, як тільки в те, що: хто вміє дихати і має виразну вимову, той вміє співати.

2. Не закликай до цієї правди надаремно доти, доки її ґрунтовно не дослідити і докладно не зрозумієш.

3. Пам'ятай, що відпочинок часом більше сил дає співакові, ніж надто форсована праця.

4. Поважай старо-італійську школу співу, тому що лише вона може продовжити здоров'я твого голосу.

5. Не навантажуй себе виконанням творів, які перевершують твої сили і можливості.

6. Не заходь туди, де природа твого голосу відмовляє тобі у входженні, тобто, нехай голос басовий не співає баритонових творів, баритон нехай не шукає тенорових ефектів, ліричний тенор нехай не зриває голосу на героїчних партіях, а мецо-сопрано нехай не силкується стати драматичним сопрано; словом, не ґвалтуй власної природи, не заходь до чужого господарства, а тримайся того типу голосу, яким тебе обдарувала природа – і уникнеш сумних розчарувань.

7. Вчися на добрих взірцях, але остерігайся копіювання, бо краще посередній оригінал, але власний, ніж найспритніша імітація; шукай нових помислів у собі сам, а різноманітних змін, ефектних додатків і тому подібних співацьких фокусів у інших не кради!

8. Не критикуй інших, але заглянь в самого себе і намагайся позбутися власних вад.

9. Не будь заздрисним до успіхів інших і не бажай більшої слави для себе за ту, на яку заслуговуєш.

10. Не жадай реклами, ні протекцій приятелів з галереї, ні невдалих потайних нашіптувань порадиників, ні жодного їхнього блага!

Стислий виклад «Заповідей...» дає можливість скласти певну уяву про основні принципи, яких професор Висоцький дотримувався у своїй педагогічній діяльності. Вокальне мистецтво – це мистецтво особистості, і першорядну роль у вокально-виконавській діяльності відіграє особистість виконавця. У вокальному мистецтві особистість виступає не тільки як виконавець, а і як інтерпретатор, здатний творчо усвідомлювати авторський текст, перетворювати нотні звуки на звуки голосу та надавати їм художньої змістовності. Саме спосіб самовираження визначає мету і

завдання реалізації вокальних образів. У такому втіленні кожен новий твір набуває особливої вокально-художньої та естетичної цінності.

Варто зауважити, що «Заповіді...», котрі були написані понад сто років тому, і сьогодні, як видається, не втратили ні свого виховного значення, ні загалом своєї актуальності. Стосовно внеску В. Висоцького у вокальну систему львівської школи М. Жишкович зазначає: «Характеристику принципів його діяльності вважаємо відправним пунктом розвідки особистісних внесків в історію львівської вокальної школи, розвідки, що дозволяє переконуватись у провідній ролі і базовому значенні особистісних властивостей, у тому числі моральних установок творчої індивідуальності Митця-Учителя у долі виконавської школи.» [9, с. 74].

На сьогодні основні традиції закладені професором Висоцьким, існують у практиці львівської вокальної школи майже незмінно. У класах сольного співу (як і за часів Висоцького) вони зазвичай складаються з двох частин. Перша, технічна, частина уроку присвячена роботі над «розігріванням» та «шліфуванням» голосу за допомогою різноманітних вокально-технічних вправ. Які саме вправи для голосу пропонував професор Висоцький, невідомо. Найвірогідніше, це могли бути вже розроблені вправи італійських майстрів (варто згадати хоча б вправи Ф. Ламперті «Початкові заняття для голосу», «Вправи для розвитку трелі», «Віртуозні вправи для сопрано» тощо). Очевидно, на основі такого чи подібного матеріалу можна було створювати власні варіанти вправ. Сьогодні використовуються аналогічний підбір вокально-технічних засобів розвитку голосу.

Звичайно, що співак впливає на глядача своїм звуком та словом, мімікою та жестами, особливою акторською привабливістю. Тому, яким би не був красивим і технічним голос співака, він має поєднувати такі якості як музичність, гнучкість голосу, сценічну майстерність, культуру виконання твору. Сценічна майстерність стає надбанням тоді, коли теоретичне засвоєння основних законів акторської техніки і практичні заняття під наглядом досвідчених викладачів набувають системного характеру. Практика показує, що надбання сценічних навиків повинно йти одночасно з роботою над удосконаленням голосу. Вільний жест, виразна міміка, уміння невимушено поводитись, пластичність і ритмічність рухів, що пов'язані з музикою, потребують великої попередньої усвідомленої роботи.

Різнманітні вокально-технічні вправи надаються з позиції певної вокальної школи, у традиціях оволодіння певними вокально-технічними навичками. Водночас вироблення цих навичок трактується не як вузька мета діяльності вокаліста, а як необхідний компонент його майстерності, що залежить від змісту і стилю музичного твору. Розглядаючи специфічні особливості вокального виконавства, сучасні педагоги львівської вокальної школи (М. Байко, Л. Божко, Р. Вітошинський, Т. Дідик та ін.) відводять особливу роль особистості виконавця як інтерпретатора вокального твору. Погляди цих педагогів і виконавців, а також власний виконавський і педагогічний досвід дають можливість стверджувати, що творчість виконавця накладається на стильові особливості музичного твору, які й обумовлюють конкретні цілі та завдання всієї вокально-виконавської творчості співака. Отже, відбувається взаємовплив і взаємопроникнення загальних і специфічних властивостей вокально-виконавської діяльності. Саме тому до специфічних особливостей вокально-виконавської діяльності слід віднести:

- особливу мову вокально-виконавського мистецтва, що має свої закономірності існування й розвитку;
- особливий спосіб узагальнення – загальний інтерпретаторський план вокального твору будується через індивідуально-особистісне відчуття співака;
- використання «вокально-художньої уяви» (під час формування вокально-технічних та вокально-виконавських навичок);
- якісне визначення форми твору у всіх її виявах.

Друга частина уроку призначена для праці над вокальними творами. Завдяки опублікованим у річних звітах Виділу Галицького Музичного Товариства програмам академконцертів і концертів маємо можливість дізнатись про зміст і характер виконуваних у класі професора Висоцького творів. Це був різноплановий і різнохарактерний репертуар, що складався з кращих зразків оперного і камерного вокального жанрів. До репертуару включались твори старих італійських майстрів і представників епохи класичного *bel canto*, віденських класиків, польських, німецьких, французьких композиторів епохи романтизму тощо. Особливо «лежало серце» Висоцького до вокальних ансамблів. Це дуети, терцети, квартети, квінтети, секстети, котрі приносили багато користі учням, а також дуже гарно сприймалися слухачами. Валерій Висоцький розумів, що вокаліст у процесі засвоєння ансамблевого репертуару матиме змогу усвідомити такі поняття, як ансамблевий слух і ритм, ансамблеве інтонування та вокалізація, ансамблева динаміка, ансамблева інтерпретація і, засвоюючи їх практично, матиме можливість набути комплексу специфічних навичок оперного та концертно-камерного ансамблевого виконавства. Спробуємо в загальних рисах сформулювати найважливіші методичні основи львівської вокальної школи, успадковані від професора Валерія Висоцького та ті загально-педагогічні принципи, на яких зароджувалось і розвивалось мистецтво співаків.

Перший – принцип єдності художнього та технічного розвитку співака, загальне підпорядкування технічного розвитку художнім цілям. Потреба того чи іншого технічного прийому спонукається художніми завданнями – також ними диктуються засоби роботи над цими прийомами. Музичний слух керує вокальною технікою. Тому розвиток художнього смаку, творчого уявлення, розвиток музичного слуху у загальному розумінні є підґрунтям музичної, насамперед, вокальної педагогіки.

Другий принцип – це принцип поступовості, послідовності, системності в оволодінні майстерності солоспіву. Валерій Висоцький звертав увагу на те, що вправи, як і художній репертуар, необхідно ускладнювати поступово. При цьому вправи повинні сприяти розвитку гнучкості та легкості голосу, природності та свободі звуковидобування, розвитку вільного дихання, що керує голосом. Ці вправи мають бути направлені на вирівнювання регістрів, плавного переходу з одного регістру в інший, на розвиток уміння користуватися різними відтінками голосу.

Третій принцип – принцип індивідуального підходу до навчаючого. Недаремно В. Висоцький підходив до кожного співака індивідуально та запропонував саме те, що було необхідним для окремого артиста, для окремого голосу.

Нарешті четвертий принцип – це принцип постійного вдосконалення. Видатні українські співаки, які мали геніальні природні дані, розуміли, що обдарованість обумовлює тільки можливість досягнення успіхів, що шлях справжнього співака-артиста – це шлях постійного вдосконалення, постійної роботи над собою. Чим талановитіший був співак, тим більшим визнанням народу, більшим успіхом він користувався, тим більш критичніше він ставиться до себе, тим більш суворо ставиться до свого режиму як фізичного, так і художнього, тим більш завзятою і наполегливою стає його праця.

Отже, в своїх основних тенденціях і розвитку сучасна львівська вокальна школа спирається на принципи, закладені в діяльності її фундатора Валерія Висоцького. У вокальній школі Валерія Висоцького природно співіснували дві різноспрямовані тенденції художнього розвитку, які були спрямовані були на ствердження неповторних, сутнісних сторін національної ментальності у професійному мистецтві, мали важливе громадсько-патріотичне значення, а також природно об'єднували і розмаїті впливи сусідніх культур, і нові загальноєвропейські стильові віяння, що тяжіли до подолання національної обмеженості та до синтезу культур, до трансформації нових художніх віянь.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонюк В. Г. Формування української вокальної школи: історико-культурний аспект. Київ : Українська ідея, 1999. 24 с.
2. Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції : Міжнар. наук. конф. : тези доп. та повідомл. Луцьк, 1993. 136 с.
3. Галицько-волинське мистецтво. Історія української культури / за ред. І. Крип'якевича. Київ, 1994. С. 448–458.
4. Гнидь Б. П. Історія вокального мистецтва. Київ : НМАУ, 1997. 320 с.
5. Ламперти Ф. Искусство пения. По классическим преданиям. СПб. : Издательство «Лань» : Москва, 2009. 192 с.
6. Жишкович М. Вокально-педагогічні принципи Валерія Висоцького. Методичні рекомендації для студентів вищих навчальних закладів культури і мистецтв. Київ, 2004. 40 с.
7. Жишкович М. Фундатор львівської вокальної школи. *Солоспів*. № 3, травень-червень 2011 р.
8. Кіндратюк Б. Музичне мистецтво Галицько-Волинської держави в системі сучасних виховних вартостей. *Обрії*. 2000. № 1. С. 16–19.
9. Korolewicz-Waydowa J. Sztuka i życie: Mój pamiętnik . Tekst oprac., przedm. i koment. opatrzył A. Gozdawa-Reutt. Wrocław : Ossolineum, 1958, 421 s.
10. Кобрин Н. Музика в системі національного виховання молоді в Галичині (кінець ХІХ – 20–30-ті рр. ХХ ст.). *Вісник Львівського університету*. Серія педагогічна. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. Вип. 18. С. 224–231.
11. Кобрин Н. З історії музичних товариств Галичини. Матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції викладачів середніх спеціальних музичних закладів. Хмельницьк, 2007. С. 20–26.
12. Кобрин Н. Джерела спеціальної професійної музичної освіти у Галичині у першій половині ХІХ ст. Формування творчої особистості в інформаційному просторі сучасної культури. Матеріали всеукраїнської науково-методичної конференції викладачів ССМШ. Хмельницьк, 2005. С. 82–88.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 378.172

Олександр Безносюк,
Олександр Сінякевич

ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ОСВІТІ

Здоров'я людини являє собою складну інтегративну сутність, що поєднує фізичну, психологічну, духовну і соціальну сторони людського життя. В умовах інтенсифікації навчальної та наукової діяльності успішного вирішення завдань навчання неможливо досягти тільки одними педагогічними методами. Під здоров'язберігаючою освітньою технологією розуміють систему, що створює максимально можливі умови для збереження, зміцнення і розвитку духовного, емоційного, інтелектуального, особового і фізичного здоров'я всіх суб'єктів освіти. Доведено, що фізичні вправи активно впливають на ефективність навчання, на елементи розумової працездатності та використовуються для попередження і ліквідації розумової втоми. Багаторазово доведено, що здоровий спосіб життя є важливим чинником формування і зміцнення здоров'я студентської молоді, яке залежить на 50 % від нього і навіть більше. Дослідження взаємозв'язку фізичної та розумової працездатності студента і викладача набувають значної актуальності у зв'язку з можливістю їх підвищити в умовах цілеспрямованого і системного управління організмом людини засобами фізичної культури і спорту. Більярдний спорт – це корисний і цікавий захід, який сприяє поліпшенню зору. Крім того, він є також позитивним чинником для психоемоційного стану та настрою гравців на хороший результат.

Ключові слова: здоров'я, компетентність, здоров'язбереження, студент, викладач, фізичне виховання, більярд.

Human health is a complex, integrative entity that combines the physical, psychological, spiritual and social aspects of human life. In the conditions of intensification of educational and scientific activity, successful solving of learning tasks can not be achieved by only one pedagogical methods. Under the healthcare-saving educational technology is understood the system that creates the most possible conditions for the preservation, strengthening and development of spiritual, emotional, intellectual, personal and physical health of all subjects of education. It is proved that physical exercises actively influence the effectiveness of learning, on the elements of mental performance and are used to prevent and eliminate mental fatigue. It has been proved repeatedly that a healthy lifestyle is an important factor in the formation and strengthening of the health of student youth, which depends on 50% of it and even more. The study of the relationship between the physical and mental efficiency of the student and the teacher acquire a significant relevance, in connection with the possibility of raising them in the context of purposeful and systematic management of the human body by means of physical culture and sports.

Billiards is a useful and interesting activity that helps to improve eyesight. And in addition, it is also a positive factor for their psycho-emotional state and the mood of the players for a good result.

Key words: health, competence, healthcare, student, teacher, physical education, billiards.

Аналіз фізичного стану здоров'я молоді сьогодні засвідчує невтішні результати. Сучасна екологічна ситуація, катастрофічні наслідки Чорнобильської аварії, ускладнення соціального та економічного становлення в Україні, і особливо в сільській місцевості, низький рівень культури харчування, медичних і валеологічних знань, безпечної життєдіяльності, фізичної активності спричиняють погіршення здоров'я підростаючого покоління.

У науковій літературі існує близько 300 визначень поняття «здоров'я». У Вікіпедії зазначено, що згідно з визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я, «здоров'я – це стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороби або фізичних дефектів».

У категорії здоров'я можна виділити такі компоненти:

1) соматичний – поточний стан органів і систем організму людини (біологічна програма індивідуального розвитку, опосередкована базовими потребами, домінуючими на різних етапах онтогенетичного розвитку);

2) фізичний компонент – рівень зростання і розвитку органів і систем організму (морфологічні і функціональні резерви, що забезпечують адаптаційні реакції);

3) психічний компонент – стан психічної сфери (стан загального душевного комфорту, що забезпечує адекватну поведінкову реакцію);

4) етичний компонент – комплекс характеристик мотиваційної та інформативної сфери життєдіяльності (система цінностей, установок і мотивів поведінки індивіда в суспільстві) [2, с. 23–25].

Здоровий спосіб життя об'єднує все, що сприяє виконанню людиною професійних, суспільних, сімейних і побутових функцій в оптимальних для здоров'я умовах і визначає спрямованість зусиль особи на збереження і зміцнення індивідуального та суспільного здоров'я. Це, передусім, сприятливе соціальне оточення; духовно-етичне благополуччя; оптимальний руховий режим, гартування організму; раціональне харчування; особиста гігієна; відмова від шкідливих звичок; позитивні емоції [20, с. 107].

Сучасні науковці зазначають, що єдина зброя людини в захисті здоров'я – це культура його збереження, тому потрібне формування нової культури управління здоров'ям підростаючого покоління, яке є стратегічним ресурсом України та могутньою складовою якості людських ресурсів. Тому актуальною постає проблема реалізації концепцій здоров'язбереження у навчальному процесі. Аналіз наукової літератури засвідчив, що основним шляхом вирішення проблеми є реалізація ідей здоров'язберігаючих технологій.

Під *здоров'язберігаючою освітньою технологією* розуміють систему, що створює максимально можливі умови для збереження, зміцнення і розвитку духовного, емоційного, інтелектуального, особового і фізичного здоров'я всіх суб'єктів освіти (студентів, педагогів та ін.) [16, с. 37–39].

Освітні технології, що стосуються збереження здоров'я та формування культури здорового способу життя О. Ващенко класифікує на:

- здоров'язберігаючі – технології, що створюють безпечні умови для перебування, навчання та праці в школі та ті, що вирішують завдання раціональної організації виховного процесу з урахуванням вікових, статевих, індивідуальних особливостей та гігієнічних норм, відповідність навчального та фізичного навантажень можливостям дитини;

- оздоровчі – технології, спрямовані на вирішення завдань зміцнення фізичного здоров'я молоді, підвищення потенціалу (ресурсів) здоров'я: фізична підготовка, фізіотерапія, ароматерапія, загартування, гімнастика, масаж, фітотерапія, музична терапія;

- технології навчання здоров'ю – гігієнічне навчання, формування життєвих навичок (керування емоціями, вирішення конфліктів тощо), профілактика травматизму, статеве виховання, що реалізується завдяки включенню відповідних

тем до предметів загально-навчального циклу, введення до варіативної частини навчального плану нових предметів, організації факультативного навчання та додаткової освіти;

- виховання культури здоров'я – виховання в учнів особистісних якостей, які сприяють збереженню та зміцненню здоров'я, формуванню уявлень про здоров'я як цінність, посиленню мотивації на ведення здорового способу життя, підвищенню відповідальності за особисте здоров'я, здоров'я родини, яке реалізується через факультативні заняття з розвитку особистості учнів, позакласні і позашкільні заходи, фестивалі, конкурси тощо [4].

Зрозуміло, що здоров'язберігаюча педагогіка не може виражатися якоюсь однією конкретною педагогічною технологією. Це поняття об'єднує в собі всі напрями діяльності педагогів з формування, збереження і зміцнення здоров'я учасників освітнього процесу.

Теоретичні дослідження показали, що в освітніх закладах усіх рівнів не створено системи формування, збереження і зміцнення здоров'я. *Причинами* низького рівня сформованості культури здоров'язбереження молоді є відсутність особистісного ціннісного ставлення у студентів до власного здоров'я, заходів стимулювання здоров'язберезувальної діяльності студентів у навчальній та позанавчальній діяльності, недостатня мотивація у руховій активності, низький рівень здоров'язберігаючої компетентності, відсутність знань, умінь та навичок профілактики професійних хвороб. У зв'язку з цим росте число «прикордонних» станів у молодих людей з наявністю виникнення психофізичних розладів. За результатами медичних досліджень, лише 10 % випускників можуть вважатися здоровими, 40% мають хронічну патологію. У кожного виявлено декілька хронічних захворювань.

У сучасному світі важко переоцінити роль здоров'я людини, оскільки рівень здоров'я окремої особи і нації в цілому є одним із найважливіших чинників благополуччя країни, його творчого і виробничого потенціалу. Здоров'я – безцінне надбання не лише кожної людини, але й усього суспільства. Проблемі здоров'я громадян приділяється велика увага на державному рівні. Але результати медичних та соціологічних досліджень останніх років в Україні засвідчують стійку тенденцію до погіршення стану здоров'я дітей, учнівської молоді, студентів. До причин, що зумовлюють таку ситуацію, можна віднести несприятливі соціально-економічні умови; відсутність належних умов для активної рухової діяльності особистості як у сім'ї, так і в навчальному закладі; незбалансоване харчування, формалізований підхід до формування здоров'я; недотримання санітарно-гігієнічного режиму організації навчально-виховного процесу тощо.

За даними щорічної доповіді Міністерства молоді та спорту України Президенту та Верховній Раді України про становище молоді в державі, досить значна частина молоді має проблеми зі здоров'ям. Упродовж шкільних років зменшується відсоток здорових дітей – з 35 % до 18 % та зростає їх кількість із хронічною патологією (з 22,5 % до 53 %). Крім того, в ході оцінки фізичного здоров'я школярів відзначено, що більшість із них мала нижчі за середні та низькі показники такого здоров'я (28,4 % та 29,7 %), що пов'язано з детренованістю дітей, нераціональним способом життя та погіршенням соматичного стану здоров'я. При вивченні психологічного стану підлітків у 58 % з них було виявлено психічну втому, у 49,3 % – стан тривожності, у 9,8% – стресові реакції, що можна пояснити великим шкільним навантаженням і напруженим режимом праці й відпочинку. За даними Міністерства освіти і науки України, 36% учнів загальноосвітніх шкіл мають низький рівень фізичного здоров'я, 34% – нижчий за середній, 23% – середній, 7% – вищий середнього і лише 1% – високий [17].

Актуальним є напрям виховної роботи та соціальної політики суспільства. Історія розвитку знань про здоров'я нараховує більше 2000 років. За визначенням

Г. Сигериста, здоровою є людина, яка відрізняється гармонійним фізичним та розумовим розвитком, добре адаптована до навколишнього середовища, робить свій вклад в благополуччя суспільства [5, с. 18–20]. Це визначення здоров'я є основоположним для Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я (ВООЗ). Здоров'я – стан повного фізичного, психічного та соціального благополуччя, а не тільки відсутність фізичних дефектів або хвороб. На сьогоднішній день існує понад 100 трактувань поняття здоров'я [10]. За даними ВООЗ, здоров'я людини на 50-55 % визначається умовами і способом життя, на 25 % – екологічними умовами, на 15-20 % воно обумовлено генетичними факторами і лише на 10-15 % – діяльністю системи охорони здоров'я. Вознюк Т. Г. [6] наводить такі співвідношення факторів, що визначають здоров'я людини: людський фактор – 25 % (фізичне здоров'я – 10, психічне – 15); екологічний фактор – 25 % (зовнішня екологія – 10, внутрішня – 15); соціально-педагогічний фактор – 40 % (спосіб життя, матеріальні умови праці й побуту – 20, поведінка, режим життя, звички – 25); медичний фактор – 10.

Багаторазово доведено, що здоровий спосіб життя є важливим чинником формування і зміцнення здоров'я студентської молоді, яке залежить на 50 % від нього і навіть більше. Найбільш активними компонентами ЗСЖ виступають: раціональна праця студентів, раціональне харчування, раціональна рухова активність, загартування, особиста гігієна, відмова від шкідливих звичок [8].

Саме тому важливе значення має компетентність керівника, що веде навчальний заклад до досягнення мети, а головною метою будь-якого навчального закладу є збереження здоров'я студента. Саме керівник створює імідж закладу, формулює місію навчального закладу, визначає домінуючі діяльності, а головне – комплектує команду працівників, які у своїй діяльності: навчальній, виховній, використовують здоров'язберігаючі технології. Адже саме завдяки їм НЗ зможе досягти поставлених перед собою цілей.

Поняття «здоров'язберігаючі технології» об'єднує в собі всі напрями діяльності закладу щодо формування, збереження та зміцнення здоров'я студентів.

Здоров'язберігаючі освітні технології поділяються на три групи: організаційно-педагогічні (визначають структуру навчального процесу, яка сприяє запобіганню станів перевтомлення, гіподинамії тощо); психолого-педагогічні (пов'язані з безпосередньою роботою вчителя на уроці); навчально-виховні (це програми з формування культури здоров'я, навчання навичок здорового способу життя, профілактики шкідливих звичок, захворювань, позакласні заходи, робота з батьками).

У здоров'язберігаючих освітніх технологіях застосовуються дві групи методів: специфічні (притаманні тільки процесові педагогіки) та загально-педагогічні (застосовуються в усіх випадках навчання та виховання). Серед специфічних методів на основі існуючої педагогічної практики можна виокремити такі: оповідання, дидактичне оповідання, лекція, демонстрація, ілюстрація, відео метод, вправи, практичний метод, ситуативний метод, ігровий метод, активні методи навчання та ін. [3].

У структурі методу виокремлюють певні прийоми як його складові та окремі етапи під час реалізації. Прийоми можна класифікувати так: профілактично-захисні (особиста гігієна та гігієна навчання); компенсаторно-нейтралізуючі (оздоровча, дихальна, коригуючі гімнастики; масаж психогімнастика та ін.); стимулюючі (елементи загартування, фізичні навантаження, прийоми психотерапії та фітотерапії); інформаційно-навчальні (листи, що адресуються батькам, студентам, викладачам) [7, с. 5].

Використання методів та прийомів залежить від професійних здібностей викладача, його особистої зацікавленості, від регіональних та місцевих умов. Тільки об'єднавши всі окремі підходи в єдине ціле, можна створити оздоровчий освітній простір, де будуть реалізовані ідеї здоров'язберігаючої педагогіки.

Отже, здоров'язберігаючі технології – такі, що створюють безпечні умови для перебування, навчання та праці студентів у ЗВО та ті, що вирішують завдання раціональної організації виховного процесу (з урахуванням вікових, статевих, індивідуальних особливостей і гігієнічних вимог), відповідності навчального та фізичного навантаження можливостям студента. Мета всіх здоров'язберігаючих освітніх технологій – сформувати у студентів необхідні знання, вміння та навички здорового способу життя, навчити їх використовувати такі знання у повсякденному житті.

Звичайно, вирішення проблеми здоров'я підлітків потребує пильної уваги всіх зацікавлених у цьому: педагогів, медиків, батьків, представників громадськості. Але особливе місце та відповідальність в оздоровчій діяльності відводиться освітній системі, яка повинна і має всі можливості для того, щоб зробити навчально-освітній процес здоров'язберігаючим. І в цьому випадку йдеться вже не просто про стан здоров'я сучасних студентів, а про майбутнє України.

Загалом процес навчання в умовах здоров'язберігаючої педагогіки складається з трьох етапів, які відрізняються один від одного як специфічними завданнями, так і особливостями методики.

I. Етап ознайомлення з основними поняттями та уявленнями.

II. Етап поглибленого вивчення.

III. Етап закріплення знань, умінь і навичок збереження та зміцнення здоров'я та їх подальшого вдосконалення [3].

Завдання кожного з означених етапів можуть вирішуватися як одночасно, так і послідовно, оскільки вони всі тісно взаємопов'язані.

Дослідженнями доведено, що ефективність формування здорового способу життя вимагає активного залучення студентів до здоров'язберігаючого навчального процесу, формування в них активної позиції щодо зміцнення і збереження власного здоров'я.

Медико-психолого-педагогічна практика показує, що велика кількість студентів у процесі навчальної діяльності знаходиться у стані хронічної втоми, яка є основою нервово-психічного виснаження. Дослідженнями доведено, що педагогічні помилки або неправильні педагогічні технології негативно впливають на підліткову психіку у вигляді невротичних порушень, що викликає у студентів низький рівень пізнавальної активності, низький рівень мотивації навчальної діяльності, нестійкість емоційної сфери; високий рівень тривожності, втрату інтересу до навчання [6].

Багаторічні дослідження дозволяють виявити ті фактори ризику, які негативно впливають на здоров'я студентів, зокрема це:

– стресова педагогічна тактика;

– інтенсифікація навчального процесу;

– невідповідність методик і технологій навчання;

– невиконання елементарних фізіологічних та гігієнічних вимог до організації навчального процесу;

– функціональна неграмотність викладачів та батьків у питаннях збереження та зміцнення здоров'я;

– недоліки в існуючій системі фізичного виховання;

– відсутність системи роботи з формування цінності здоров'я і здорового способу життя (в тому числі профілактики шкідливих звичок, статевого виховання, недостатнє використання засобів фізичного виховання) [7].

Важливо відзначити, що підлітки дуже чутливі до будь-яких несприятливих впливів.

Пріоритетною формою збереження і зміцнення здоров'я студентів є фізкультурно-оздоровча діяльність. Зважаючи на те, що значне зменшення рухової активності студентів призводить до погіршення їхнього стану здоров'я, зменшення

адаптаційних можливостей організму, особлива увага в навчальних закладах має приділятися використанню різних засобів і форм фізичного виховання студентів.

Система заходів підвищення рівня фізичного здоров'я студентів передбачає: проведення позакласних, додаткових і самостійних занять із фізичними вправами (змагання, ігри, турніри, туристичні походи, конкурси, дні здоров'я), що задовольняють біологічну потребу у русі.

Одним із найважливіших напрямів діяльності навчального закладу є забезпечення необхідних санітарно-гігієнічних умов внутрішнього середовища, зокрема: озеленення приміщень, контроль за штучним освітленням, контроль за чистотою навчальних кабінетів. Особлива увага повинна приділятися контролю за якістю харчування студентів.

Поняття про здоров'язбереження не обмежується уявленням про зміцнення лише соматичного (тілесного) здоров'я студентів. Важливе значення надається збереженню психічного, духовного та соціального здоров'я підлітків. Це вимагає створення в навчальному закладі особливої комфортної атмосфери, яка б відкрила кожному студенту позитивний простір для особистісного зростання в інтелектуальній, духовній та соціальній сферах. На досягнення цієї мети мають бути спрямовані зусилля адміністрації, педагогів, медичної та психологічної служб, батьків, тобто всіх учасників навчально-виховного процесу.

У цьому аспекті надзвичайно важливою є діяльність психологічної служби кожного навчального закладу. Пріоритетними завданнями цієї служби є: збереження психічного здоров'я студентів у процесі навчальної діяльності; психологічна діагностика, вибір і застосування методів корекції; психологічне консультування, освіта студентів та педагогів; психологічна просвіта батьків; просвітницька – профілактична діяльність серед викладачів та студентів.

Розуміючи, що здоров'я здебільшого залежить від самої людини, її свідомості, педагоги мають приділяти значну увагу формуванню в студентів позитивного ставлення до власного здоров'я. Основою такої діяльності є певна система взаємодії викладачів та студентів: організація просвітницької роботи, залучення студентів до різних видів оздоровчої діяльності, виховання природнього ставлення до самовдосконалення.

В умовах інтенсифікації навчальної та наукової діяльності успішне вирішення завдань навчання неможливо досягти тільки одними педагогічними методами. Доведено, що фізичні вправи активно впливають на ефективність навчання, на елементи розумової працездатності і використовуються для попередження і ліквідації розумової втоми [1; 9; 13].

Фізична праця – це природна необхідність організму. Нормальна життєдіяльність серцево-судинної, дихальної, нейроендокринної системи, тканин організму можлива тільки при правильно певної організації різнобічних м'язових навантажень, які постійно необхідні для підтримки і зміцнення здоров'я людини.

Важливе соціальне завдання полягає у визначенні оптимального рівня рухової активності, при цьому потрібно охарактеризувати рівень рухів, який необхідний для зберігання нормального функціонального стану організму. Оптимальні границі визначають рівень фізичної активності, при якому досягається найкраще функціональний стан організму, високий рівень трудової та громадської діяльності людини [1, с. 144].

Причини багатьох серйозних захворювань, які обмежують життєдіяльність, сучасна медицина пов'язує з її недостатньою фізичною активністю, яка особливо низька в більшій частині у представників розумової праці, в тому числі викладачів і студентів.

Із початком навчання значно зростає обсяг розумової роботи й одночасно відчутно обмежується рухова активність студентів і час їх перебування на свіжому повітрі. Фізичне виховання стає не тільки необхідною умовою всебічного розвитку

особистості, але і дієвим чинником підвищення розумової та фізичної працездатності.

Оскільки кисень необхідний для клітин мозку, це означає, що фізичні вправи позитивно впливають на розумову діяльність і сприятиме зниженню ризику захворювань, запобіганню перевтоми.

Зміст фізичного виховання студентів повинен мати ритмічний характер, при якому різні види навантаження (навчальні, тренувальні та ін.) чергуються з відпочинком. Процес відновлення сил забезпечується оптимальним розпорядком дня, раціональним харчуванням, загартовуванням і рядом певних оздоровчих заходів.

Тому важливим завданням ЗВО та сім'ї є правильна організація навчального дня студентів, помірне насичення його різноманітними фізичними вправами (ранкова гімнастика, фізкультхвилинки, заняття в спортивних секціях, самостійні заняття довільними фізичними вправами, відвідування тренажерних залів).

Ряд авторів обґрунтували оптимальну норму рухової активності сучасної людини – 10-14 тисяч кроків на день (7-10 км) [13, с. 33].

Науково-технічний прогрес має сильний вплив на інформацію з питань політики і культури, на наукову та інформаційну індексацію трудових і навчальних процесів. У вирішенні всіх цих питань найважливішу роль відіграє активний руховий режим. У зв'язку з цим підвищується роль збереження і зміцнення здоров'я, систематизації фізичного розвитку, поліпшення працездатності та опірності організму людини до різного роду захворювань і зниження стомлюваності [1, с. 145].

Як же компенсувати недолік рухової активності? Це питання досить складне. Нелегко давати заочні рекомендації, оскільки людина – це індивідуальність. Тому кожна людина повинна конкретизувати загальні рекомендації по відношенню до самого себе.

Дослідження взаємозв'язку фізичної і розумової працездатності набувають значної актуальності у зв'язку з можливістю їх підвищення в умовах цілеспрямованого і системного управління організмом людини засобами фізичної культури і спорту.

Працюючий мозок споживає значно більше кисню, ніж інші тканини тіла. Складаючи 2-3 % загальної ваги тіла, мозкова тканина поглинає в стані спокою до 20 % кисню, уживаного усім організмом [13, с. 34].

При мисленні виникає кровонаповнення судин мозку, звужуються периферичні судини кінцівок і розширюються судини внутрішніх органів, тобто спостерігаються судинні реакції, протилежні тим, які виникають при роботі м'язів. Функції серцево-судинної системи змінюються мало. Інша справа, якщо така робота супроводжується емоційними переживаннями.

Спостереження клініцистів, педагогів, соціологів говорять про те, що у людей, які тривалий час перебувають в умовах інформаційних перевантажень, виникає так званий «інформаційний невроз».

Довготривале нервово-емоційне напруження без повноцінного відпочинку призводить до того, що людина втрачає сон, апетит, у неї поганий настрій, з'являються спалахи дратівливості та ін.

При довгостроковому занятті розумовою працею в організмі можуть виникнути функціональні зміни, які обумовлені головним чином малою рухливістю. Проявляється це в погіршенні роботи серця, склеротичних змінах кровоносних судин, появі гіпотонії (у молодих) і гіпертонії (у літніх), виникненні неврозів. Відсутність рухів призводить також до ослаблення дихання. У нижніх відділах легень, у черевній порожнині і ногах застоюється кров. Виникає атонія кишечника, в організмі накопичуються продукти гниття, з'являються головні болі. Зниження окислювальних процесів в організмі призводить до анемії, ожиріння. Відомо, що емоційні реакції призводять до підвищення рівня холестерину в крові, у зв'язку з

збільшенням виділення ряду гормонів. Від мало працюючої м'язової системи в головний мозок поступає обмежений потік інформації, що призводить до ослаблення збудливого процесу і гальмування в певних зонах кори великих півкуль. Виникають умови для підвищення втоми, зниження працездатності не тільки фізичної, а й розумової; погіршується загальне самопочуття. Знижується тонус м'язів, погіршується постава.

Усе це підкреслює виняткове значення правильної організації розумової праці і поліпшення умов, в яких вона виконується.

Дуже важливий фактор ефективності праці – дотримання режиму дня: чіткий розподіл роботи, відпочинку, харчування, сну, їх тривалість та ін.

Регулярність і чергування окремих моментів режиму дня сприяють виробленню певного ритму в діяльності організму. Завдяки створенню ланцюжка умовних рефлексів кожна попередня діяльність стає умовним подразником для наступної і підготовкою до неї. Активної діяльності організму при правильному режимі сприяє також рефлекс, вироблений на певний час. Ось чому систематизація повсякденному житті у часі є одним з важливих вимог режиму.

Чергування праці і відпочинку – важлива умова плідної інтелектуальної діяльності людського організму.

Завдання відпочинку – щоденного та щорічного – відновити оптимальне співвідношення основних нервових процесів. Відпочинком може бути не тільки виключення на час якої розумової діяльності, але і чергування занять, перехід від однієї роботи до іншої.

Оскільки мозкова діяльність є досить інертною, дуже корисно перед сном здійснювати 30-хвилинні прогулянки на свіжому повітрі. Іноді при дуже інтенсивній і нерегламентованій розумовій роботі виникає необхідність поспати вдень 30-40 хвилин.

Складним є питання дозування розумової праці, що не завжди є можливим. Творча діяльність не може бути безпідставно зупинена, вона продовжується і у вільний час, навіть уві сні. Крім того, в більшості видів розумової діяльності оптимальні результати можуть бути отримані при довготривалій і наполегливій зосередженості на рішення будь-якої задачі. Тому знаходити резерви для відпочинку і відновлення слід не в зниженні мозкових зусиль, а в дозованих навантаженнях і активному відпочинку.

Рухи м'язів створюють величезну кількість нервових імпульсів, які збагачують мозок масою відчуттів, підтримують його в нормальному робочому стані. При спробі засвоїти будь-який заданий матеріал у людини підсвідомо скорочуються і напружуються м'язи, які випрямляють і згинають колінний суглоб. Виникає це тому, що імпульси, які йдуть від напруженої мускулатури в центральну нервову систему, стимулюють діяльність головного мозку, допомагають йому підтримувати потрібний тонус [1, с. 149].

При діяльності, яка не вимагає фізичних зусиль і точно координованих рухів, найчастіше напружені м'язи шиї і плечового пояса, а також м'язи обличчя і мовного апарату. Пояснюється це тим, що їх активність тісно пов'язана з нервовими центрами, які управляють увагою, емоціями і мовою.

Тонус і працездатність мозку підтримується протягом тривалих проміжків часу, коли скорочення і напруга різних м'язових груп ритмічно чергуються з їх подальшим розтягуванням і розслабленням. Такий ритм рухів спостерігається під час ходьби, бігу, пересування на лижах, ковзанах і багатьох інших рухах, виконуваних ритмічно і з помірною інтенсивністю.

Оскільки автори велику увагу приділяють більярдному спорту, хочемо показати вплив більярду на здоров'я спортсменів, зокрема на поліпшення зору.

«Краще один раз побачити, ніж сто разів почути», – говорить народна мудрість. Саме завдяки зору ми здатні пізнавати всю повноту навколишнього світу, саме

завдяки зору ми можемо правильно орієнтуватися в просторі і сприймати багатющу палітру колірних відтінків [22].

Ще в 19 столітті професор Федір Гільтебрантд писав «Дуже багато людей робляться короткозорими від перших обставин їх виховання. Чому ніколи не бувають такими ті, які з молодих років жили на вільному повітрі, як-то матроси і візники. Навпаки того, діти, виховані в місті і яких в перші літа не випускали з кімнати, здебільшого бувають короткозорими. На жаль, досить дурне виховання, як між деякими дворянами, так і між гідними громадянами, дуже багатьом дітям дає причину до короткозорості з перших же років, часто по тісноті дитячої кімнати, часто через дрібні іграшки і малого руху на вільному повітрі ...» [21, с. 26].

Учені встановили, що майже 95 % інформації про нинішній світ ми отримуємо за допомогою зору. Недарма в багатьох народів досі існують різні обряди поклоніння богам, яких зображують в образі очі. Володарям нормального зору цей звичай може здатися дивною примхою, але досить один раз випробувати на собі тяготи зорових розладів, як починаєш дійсно цінувати зір на вагу золота [22].

Невід'ємною умовою для повноцінної життєдіяльності кожної людини є зір. Щодня навантажуючи очі, не забувайте про відпочинок для них, особливо добре для всього організму, коли відпочинок проходить активно. Досить дієвим і ефективним способом відновлення та поліпшення роботи зорового апарату людини вважається тренування зору за допомогою гри. Вибирайте гру так, щоб вона не сприймалася як рутинне та нудне заняття, а була в радість вам і вашим близьким.

Серед ігор, які сприяють поліпшенню зору, лідируюче місце займає більярд – улюблена багатьма й усім відома гра. Під час гри підвищується точність фокусування на кулях, які знаходяться на різній відстані, і чим частіше переміщається більярдна куля, тим більш рухлива наша увага, а значить, і наш погляд. У процесі цієї гри зміцнюються очні м'язи, завдяки чому й поліпшується гострота зору [11].

Ще в 1804 році, доктор хімії та медицини Федір Гільтебрантд, ад'юнкт-професор кафедри фізіології й анатомії Московської медико-хірургічної академії, у своїй книзі «Про збереження зору (Твір для народу)» [21] писав про це так: «Для очей, які цілий день займаються важкою роботою зі всіх ігор, в яких зазвичай проводять зимові вечори, більярд є прекрасним засобом проти втоми очей і заслугує великої похвали...» [21, с. 76].

Обізнаній людині було нескладно уявити, що відбувається з нашими очима, коли вся увага зосереджується на кінчику кия, а потім спрямовується слідом за кулями, які розлітаються в усі сторони [11].

Є багато робіт науковців [11; 14; 15; 18], де подані рекомендації з корекції зору. Так Мигунова Р. Р. у своїй роботі [15] пропонує для покращення зору «...зміцнення м'язів очей, розвиток окорухових функцій, розширення поля зору. Розвиток стійкої зорової фіксації (локалізації): використовувати червону крапку на білому тлі. Дивитися, бачити, напружувати зір. Відновлення просторової локалізації» [15]. У рекомендації для батьків дітей з порушеннями зору [18] «...вправи для візуально-рухової орієнтації: 1. Відвести погляд вправо, вліво, не повертаючи голови. Вправу можна виконувати стоячи або сидячи. 2. Підняти очі вгору, голова нерухома. Потім опустити погляд вниз» [18]. У статті «Косоокість у дітей причини, симптоми, лікування» [14] пропонується «Взяти в руки тонкий і довгий предмет – наприклад, вчительська указка або кий для більярду. Потрібно поставити його на стіл / стілець і швидкими рухами перекидати з руки в руку – погляд при цьому повинен бути сфокусований на кінчику предмета» [14].

Історія досліджень методів лікування очей нараховує кілька століть. Цікаві факти можна почерпнути з старих книг. Більше ста років тому було помічено, що гра в більярд сприяє відпочинку очей і відновленню зору. Під час гри очні м'язи відпочивають ефективніше, ніж за відсутності роботи. Це відбувається через

особливості більярду, де потрібно стежити за кулями однакового розміру на різних відстанях, які постійно змінюються. Це має деяку схожість із руховими вправами для очей. Помічено, що в тих, хто професійно грає в більярд, дуже хороший зір [12].

Наші дослідження показали, що упродовж двох-трьох років регулярних тренувань за більярдним столом, спортсмени невимушено виконують рекомендації вчених, описаних вище, та результати того вартують: із 30 % дітей, які починали тренування, через 2-3 роки лишилося тільки 10 % дітей і окулярах, але й у них покращився зір.

Яскравим прикладом є вихованець школи, Чемпіон світу серед юніорів Тихий Андрій, який під час зарахування в секцію більярду мав «-4», а тепер золотий медаліст і студент Київського національного університету імені Тараса Шевченка вилікував короткозорість і став бачити на 100 %.

Ми з'ясували, що більярдний спорт – це корисний і цікавий захід, який сприяє поліпшенню зору. І крім того, він є також позитивним фактором для їх психоемоційного стану та настрою гравців на хороший результат!

Отже, для успішної розумової праці потрібен не тільки тренований мозок, але і треноване тіло.

Оптимально дозоване м'язове навантаження підвищує загальний емоційний тонус, створює стійкий настрій, який є сприятливим фоном для розумової діяльності та важливим профілактичним засобом проти перевтоми.

Фізична та розумова працездатність мають спільну фізіологічну основу систем і механізмів забезпечення, пов'язаних між собою. Проблема оцінки, корекції й управління розумовою працездатністю все більше привертає увагу вчених у зв'язку з інтенсифікацією освіти, збільшенням кількості інформації та підвищенням вимог до якості навчання.

Водночас питання ефективного управління фізичної і розумової працездатності за допомогою конкретних форм рухової активності з розподілу видів, обсягів та інтенсивності навантажень не вивчено. Для того щоб сформувати висококваліфікованого, здорового фахівця, здатного до нестандартного мислення, здатного генерувати нові ідеї, потрібно, щоб основні ланки інформаційно-пам'ятних процесів діяли швидко, диференційовано, щоб перехід у довгострокову пам'ять був повний, а асоціативні процеси, яким належить важлива роль у творчої діяльності фахівця, точно поєднували блоки інформації, логічно формуючи новизну.

Володіння механізмами оптимізованого впливу конкретних форм і видів фізичних вправ на фізичну та розумову працездатність значно розширить можливості викладача, допоможе йому не тільки підвищувати рівень фізичної підготовленості студентів, а й коригувати рейтинг успішності. Тому значна увага надається виявленню коригувальних дій фізичних вправ на показники розумової працездатності. Установити, вивчити й обґрунтувати ці взаємозв'язки винятково важливо, оскільки вони можуть бути використані для корекції психофізіологічних якостей розумової працездатності. Велике практичне значення може мати поява нових комплексних технологій і методики діагностики з використанням сучасних методів дослідження, математичних методів аналізу [1, с. 150].

Дослідження взаємозв'язку фізичної та розумової працездатності студента й викладача набувають значної актуальності у зв'язку з можливістю їх підвищити в умовах цілеспрямованого та системного управління організмом людини засобами фізичної культури і спорту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безносюк А. А. Влияние физического воспитания на умственную трудоспособность преподавателей и студентов. Научно-методическое обеспечение и сопровождение системы физического воспитания и спортивной подготовки в контексте внедрения комплекса ГТО: материалы международной научно-

практической конференции (26–27 ноября 2015 года) / под общ. ред. В. В. Эрлиха, А. П. Исаева, А. И. Федорова. Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ, 2015. С.144–150.

2. Вайнер Е. Н., Свириденко С. Формування здоров'язберігаючого середовища в системі загальної освіти. *Валеологія*. Київ, 2004. № 1. С. 21–26.

3. Ващенко О. Готовність вчителя до використання здоров'язбережувальних технологій у навчально-виховному процесі. *Здоров'я та фізична культура*. Київ, 2006. № 8. С. 1–6.

4. Ващенко О., Свириденко С. Здоров'язберігаючі технології в загальноосвітніх навчальних закладах. *Директор школи*. Київ, 2006. № 20. С. 12.

5. Видюк А. П. Формирование культуры здоровья в образовательных программах: *Здоров'я та освіта: проблеми та перспективи*. Матеріали всеукр. наук.-метод. конференції / гол. ред. А. Г. Рибковський. Донецьк : ДонДУ, 2000. С. 18–20.

6. Вознюк Т. Г. Менеджмент навчально-виховного процесу Київ : Здоров'я, 2002. 128 с.

7. Волкова І. Здоров'я школярів – взаємодія лікарів, педагогів, психологів. *Практика управління закладом освіти*. Київ, 2009. № 12. С. 5.

8. Дубогай О. Д. Фізкультура як складова здоров'я та успішного навчання дитини. Київ : Вид. дім «Шкільний світ», 2006. 128 с.

9. Гуменний В. С. Вплив занять з фізичного виховання на розумову працездатність та психоемоційну стійкість студентів залежно від специфіки професійної діяльності. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. Харків, 2011. № 1. С. 45–48.

10. Ковалько В. И. Здоровьесберегающие технологии: школьник и компьютер: 1-4 классы. Москва : ВАКО, 2007. 304 с.

11. Корисні ігри для здоров'я очей. URL: <https://centr-zory.com.ua/uk/blog/news/aktivni-igri-dlya-zdorov-ya-ochey/> (дата звернення: 01.10.2019).

12. Користь більярду. URL: <http://vidnovlennya-zoru.com/neveliki-novini/korist-bilyardu.html> (дата звернення: 01.11.2019).

13. Косенко А. Ф., Кочергіна Т. І. Вплив фізичного виховання на розумову працездатність особистості. *Збірник наукових праць Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка*. Випуск 1 Серія «Педагогічні науки». Кременець, 2007. С. 33–39.

14. Косоокість у дітей причини, симптоми, лікування URL: <https://www.zesignon.com/articles/ofthalmologiya/kosoglazie-u-detej-prichini-simptomi-lechenie.html>(дата звернення: 24.10.2019).

15. Мигунова Р. Р. Коррекционно-педагогическая работа по развитию зрительного восприятия у детей с нарушением зрения URL: <https://urok.1sept.ru/статьи/504911/>(дата звернення: 04.10.2019).

16. Науменко Ю.В. Здоров'язберігаюча діяльність школи. *Педагогіка*. Київ, 2005. № 6. С. 37–44.

17. Національно-патріотичне виховання – державний пріоритет національної безпеки : щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України про становище молоді в Україні (за підсумками 2014 року) / Держ. ін-т сімейної та молодіжної політики; [редкол.: І. О. Жданов, гол. ред. коллег., І. І. Беляєва, С. В. Митрофанський та ін.]. Київ, 2015. 200 с.

18. Рекомендации для родителей детей с нарушениями зрения URL: <https://nsportal.ru/detskii-sad/korreksionnaya-pedagogika/2017/05/10/rekomendatsii-dlya-roditeley-detey-s-narusheniem> (дата звернення: 24.10.2019).

19. Сергієнко В. Запровадження в навчальний процес моделі Школи культури здоров'я. *Практика управління закладом освіти*. Київ, 2009. № 12. С. 23.

20. Смирнов Н. К. Здоровьесберегающие образовательные технологии и психология здоровья в школе. 2-е изд., испр. и доп. Москва : АРКТИ, 2006. 320 с.
21. Федор Гильтебрандт О сохранении зрения (сочинение для народа). Москва : Типография Платона Бекетова, 1804. 249 с.
22. Федоров А. И. Методы улучшения зрения: как избавиться от очков. Санкт-Петербург : ИК «Невский проспект», 2001. 189 с.

УДК 159.923.2

Марія Боднар

ФУНКЦІЇ ЖИТТЄВИХ КРИЗ В ОСОБИСТІСНОМУ ЗРОСТАННІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті досліджується вплив життєвих криз на особистісне зростання студентської молоді та виокремлюються окремі функції криз. З'ясовуються різні підходи у вітчизняній та зарубіжній парадигмах до розуміння поняття «криза» та її впливу на особистісне зростання. Акцентується увага на особливостях переживання життєвих криз у студентському середовищі. Аналізуються найбільш актуальні функції психологічних криз та окреслюються окремі шляхи нівелювання їх негативного впливу. Виявлено градацію функцій життєвих криз студентської молоді, серед яких: реконструкція життєвого світу, перегляд близьких стосунків, гармонізація внутрішнього годинника, підсилення автономізації, окреслення власних кордонів, стимулювання до креативності, відмова від ілюзій щодо себе та світу.

Ключові слова: життєва криза, функції криз, студентська молодь, особистісне зростання, життєвий світ, внутрішній годинник, автономізація, креативність.

The article analyzes the impact of life crises on the personal growth of student youth and highlights some functions of crises. Different approaches in domestic and foreign paradigms to understanding the concept of "crisis" and its impact on personal growth are clarified. The emphasis is made on the peculiarities of experiencing life crises in the student environment. The most relevant functions of psychological crises are analyzed and some ways of their negative impact decreasing are outlined. The gradation of functions of life crises of student youth is revealed, among which: reconstruction of life world, revision of close relations, and harmonization of internal clock, autonomy strengthening, own borders' delineation, and stimulation to creativity, refusal of illusions about oneself and the world.

Key words: life crisis, crisis functions, student youth, personal growth, life world, internal clock, autonomy, creativity.

Виклики сучасного суспільства часто ставлять під загрозу гармонійний розвиток особистості, її простування до самоактуалізації та самореалізації, збереження психічного здоров'я. Час, у якому ми живемо, недаремно характеризується як період стресів та життєвих криз. Кожна особистість на своєму життєвому шляху обов'язково переживає низку як вікових, так і особистісних криз. Народження, перші кроки і слова, поява Его, вступ до школи, перебудова психіки підлітка, криза ранньої та пізньої юності, «вік Христа», середина життя, криза «пустого гнізда», завершення життєвої дороги – поступові сходинки у становленні кожної людини. Ці вікові кризи є

обов'язковими, не обминають жодного, проте переживаються дуже індивідуально: яскраво і бурхливо, посередньо, мляво і ледь помітно.

Проте життєва траєкторія кожного передбачає, окрім вікових криз, і низку індивідуальних, деколи непередбачуваних, криз. Інколи життєві кризи слугують могутнім стимулом для подальшого розвитку, сприяють самоаналізу, корекції життєвих домагань, а деколи істотно руйнують наш життєвий світ, змінюють магістраль життєвої програми, корегують плани і цілі. Навіть зріла, самодостатня, самоактуалізована особистість не може запобігти виникненню кризових ситуацій. Важко уявити життєву дорогу, яка позбавлена трагічних ситуацій, втрати найрідніших людей, певних кар'єрних злетів і падінь, проблем зі здоров'ям. Над нами тяжіють попередні події, зринаючи у нашій пам'яті, а наша свідомість буде плани на майбутнє. Усе це, своєрідно поєднуючись, може неочікувано спровокувати кризову ситуацію.

Проблема психології життєвих криз особистості досліджується у різноманітних аспектах: вплив кризового стану суспільства на особистість, взаємозв'язок кризи соціуму і особистої долі людини, особистісна втрата як причина психологічної кризи, самотність як вияв кризового стану, життєва криза і самогубство людини. З'ясовуються причини, що сприяють виникненню кризових станів, та шляхи запобігання їх виникненню, уточнюються методи, прийоми, засоби, які можна використовувати для корекції та профілактики виявів кризи. У науковій літературі спостерігаємо різні підходи до поняття «кризи» та їх класифікації (Дж. Каплан, Е. Ліндемманн, Е. Еріксон, Р. Ахмеров, Ф. Василюк, О. Донченко, Т. Титаренко та ін.).

Серед сучасних актуальних досліджень можемо виокремити нові підходи до означеної проблеми. Так, І. Булах розкриває особливості життєвих криз особистості [1]; Є. Варбан конкретизує поняття життєвої кризи, з'ясовує сутність основних понять, концепцій та виявів [2]; В. Поліщук надає розлогу характеристику віковим кризам у психічному розвитку особистості [11]; О. Довгань з'ясовує специфіку криз особистості у юнацькому віці [5]. Розкриваються особистісні кризи студентської молоді [10], досліджуються фази розвитку криз (В. Заїка), окреслюються статуси ідентичності (Дж. Марсія), її види (Е. Гофман) та вплив «кризи ідентичності» на особистісне і професійне самовизначення; з'ясовується поняття конструктивної та деструктивної кризи особистості. Аналізуючи моделі самотності, У. Садлер і Т. Джонсон пропонують шляхи її подолання як кризового стану людини. Серед деструктивних виходів із кризи акцентується увага на суїциді як наслідку соціально-психологічної деадаптації особистості.

Досліджуються дотичні проблеми, які викликають або супроводжують життєві кризи особистості, серед них: психологія конфлікту у процесі переживання кризових ситуацій [8]; взаємозв'язок суспільних криз і життєвої стратегії особистості [7]; особливості ресоціалізації депривованої особистості [3]; вияви кризи у сучасному вимірі життєвого шляху особистості [4]; самотність як феномен буття особистості, що супроводжує кризові ситуації [9].

Таким чином, у психологічних парадигмах вітчизняної та зарубіжної наукової думки помітними є неоднозначні підходи щодо поняття «психологічна криза». Нам імпонує визначення кризи як вагомого імпульсу, який сприяє редагуванню траєкторії саморозвитку особистості [за Т. Титаренко].

У полі наших інтересів – кризи студентського віку, серед яких ми можемо виділити: кризу адаптації до умов навчання, кризу «середини» навчання, кризу відрахування, кризу випускника. Предметом нашого дослідження не була класифікація видів життєвих криз у молодіжному середовищі, хоча кожен із них потребує пильної уваги. Не кожен здобувач вищої освіти може успішно адаптуватись до умов навчання в новому соціально-психологічному колективі, до незнайомого міста, до нових побутових умов. Відбувається перебудова системи динамічних стереотипів, що не може не вплинути на емоційне самопочуття людини. Не менш

цікавою, на наш погляд, є криза «середини» навчання у закладі вищої освіти, коли студент переважно втрачає зацікавлення до вивчення певних освітніх компонентів, а більше опікується розбудовою неформальних міжособистісних відносин. Інколи безвідповідальне ставлення до власного навчання може призвести до відрахування, що переважно викликає кризу. Особистість опиняється на обочині життя, що не зразу усвідомлюється. Різко звучується життєвий світ, коло спілкування, змінюються взаємовідносини. Не менш травмуючою є і криза випускника закладу вищої освіти. Після напружених років навчання особистість немов зупиняється у марафоні подій, відчуючи певний екзистенційний вакуум, навіть пустоту, апатію і депресію.

Метою нашої статті є з'ясування найбільш актуалізованих у свідомості студентської молоді корекційних функцій життєвих криз та окреслення можливих шляхів послаблення їх негативного впливу.

Вікові психологічні кризи у юнацькому віці: «криза початку» («виривання коренів і пересаджування на новий ґрунт» – 15-18 рр.); «криза співставлення Я-ідеального та Я-реального» («криза зняття рожевих окулярів» – 19-24 рр.) у процесі життєвого шляху особистості доповнюються індивідуальними життєвими кризами.

З метою дослідження означеної проблеми здобувачам вищої освіти було запропоновано авторський опитувальник «Корекційні функції психологічних криз», до якого залучено 842 респонденти – студенти різних бакалаврських та магістерських освітніх програм Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка. Респондентам було запропоновано здійснити ранжування найбільш актуальних, на їхню думку, корекційних функцій психологічних криз, серед яких виокремлено такі:

1. Реконструкція життєвого світу.
2. Перегляд близьких стосунків.
3. Гармонізація внутрішнього годинника.
4. Підсилення автономізації.
5. Окреслення власних кордонів.
6. Стимулювання до креативності.
7. Відмова від ілюзій щодо себе та світу.

Попри негативні афективні наслідки, які супроводжують психологічні кризи, не можемо обминути їхніх позитивних функцій.

Результати, отримані в процесі опитування, ілюструє таблиця 1.

Таблиця 1.

Корекційні функції життєвих криз в особистісному зростанні

Ранг	Критерій ранжування	Кількість виборів	Відсоток
2	Реконструкція життєвого світу	177	21
1	Перегляд близьких стосунків	211	25
5	Гармонізація внутрішнього годинника	92	11
6	Підсилення автономізації	59	7
4	Окреслення власних кордонів	109	13
7	Стимулювання до креативності	42	5
3	Відмова від ілюзій щодо себе та світу	152	18
Загалом:		842	100

Виходячи із результатів ранжування корекційних функцій психологічних криз, можемо більш детально проаналізувати їх вагомість в особистісному зростанні (Рис. 1).

Найбільшу перевагу респонденти надають функції «Перегляд близьких стосунків» (25 %). Кожен четвертий зазначає, що після пережитої психологічної кризи, самоаналізу власної життєвої траєкторії він зміг відмовитись від тих стосунків, які «тягнуть назад», «вже віджили», «стають на заваді подальшого розвитку». Зазначимо, що найближче оточення молодих людей під час навчання у закладі вищої освіти становлять одногрупники, співмешканці у гуртожитку чи на квартирі, окремі науково-педагогічні працівники, певні постаті з формальних чи неформальних мікрогруп. Разом із тим, в особистісному просторі стосунків знакову позицію продовжують займати члени сім'ї та родини, особливо батьків, а також молоді люди, з якими пов'язуються поняття «любов» і «кохання». У процесі спілкування навіть у найближчому просторі міжособистісного відносин виникають, на думку опитаних, бар'єри комунікації. Якісний аналіз відповідей респондентів засвідчує, що пережита криза в особистому житті дала змогу переступити певну межу і зробити крок до встановлення нових стосунків.

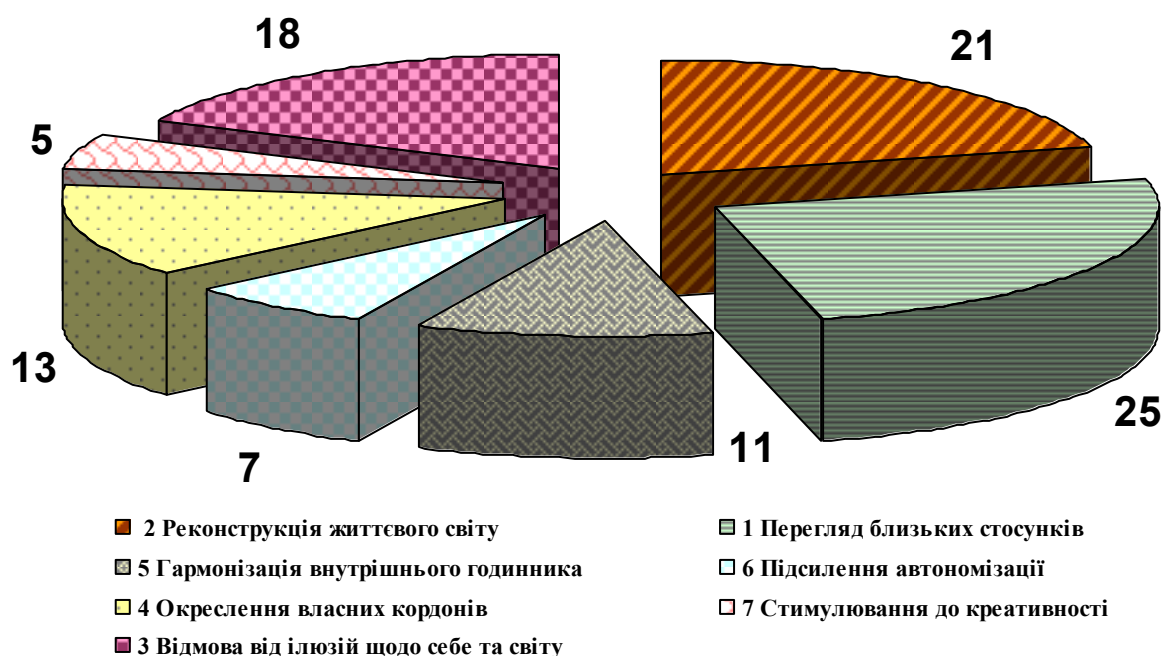

Рис. 1. Вагомість впливу життєвих криз на особистісне зростання молоді

Другу позицію у процесі ранжування здобувачі вищої освіти надають функції «Реконструкція життєвого світу» (21 %). Вказується на необхідність своєрідного «ремонт» внутрішнього світу, перебудови структурних компонентів життєздійснення. У юнацькому віці ці вияви доволі яскраві, адже поступово відбувається кореляція між уявним Его та його віддзеркаленням – реальним Его. Як уже зазначалося вище, пізня юність якраз і характеризується «зняттям рожевих, а інколи і чорних окулярів». Категорію «світ» свого часу введено С. Рубінштейном. Зазначається, що життєвий світ конкретної особистості ніколи не співпадає з об'єктивною реальністю. У кожній людини ця навколишня дійсність неповторно відзеркалюється у внутрішньому світі, який не буває тотожним до неї. Як зазначає Т. Титаренко, у життєвому світі особистість зв'язує клубок із ниток – вікової, подієвої історії, результатів творчості, соціальних досягнень – своїм унікальним вузлом, визначаючи якість життя [13]. Можемо зробити висновок, що пережиті молодими людьми життєві кризи суттєво впливають на реконструкцію їхнього життєвого світу,

адже кожен п'ятий респондент зазначив, що пережив корегуючу функцію зазначеної кризи.

Закономірно, що у продовження сказаного респонденти третю сходинку в континуумі виборів відводять функції «Відмова від ілюзій щодо себе та світу» (18 %). Дійсно, у цьому віковому періоді, коли світ ще продовжує ділитись на дві грані – світлу і темну, молоді люди поступово починають реально оцінювати власні можливості, мають вже сформовану модель «Я-концепції», вибудовані планки життєвих домагань та життєвих досягнень, вже реально здатні до рефлексії та самооцінювання тощо. Це здійснюється менш-більш адекватно як щодо зовнішнього образу Я, так і щодо внутрішнього Я. Переживання життєвої кризи істотно впливає і на переоцінку впливу зовнішнього світу, і на можливі шляхи життєтворення. Аналіз відкритих відповідей опитаних щодо зазначеної функції умовно можна розділити на дві складові: відмова від ілюзій щодо себе (власна зовнішність, рівень інтелекту, вияви різних здібностей, особливості характеру, інтровертованість чи екстравертованість, вольові якості, мотиваційно-афективна сфера, особливості когнітивних структур); відмова від ілюзій щодо світу (матеріально-економічні можливості сім'ї, статус батьків, географічне розміщення, соціальна інфраструктура, побутово-звичаєві особливості). Респонденти зазначають, що вони частково позбулись ілюзій, очікувань щодо економічної підтримки батьків чи родини, істотних змін в країні у найближчій перспективі, очікувань особистісного кар'єрного зростання та ін. Окремі з них зазначають, що зовнішній світ змінився під впливом конкретних, яскравих, харизматичних постатей. Серед них – неординарні особистості з оточення однолітків чи, для прикладу, викладацького складу, керівники творчих колективів, спортивних команд.

Опитані студенти зважають і на таку корекційну функцію кризи як «Окреслення власних кордонів» (13 %). Йдеться про те, що пережиті кризи у майбутньому навчать їх тримати зручну дистанцію щодо конкретних особистостей та певних неререферентних чи антиререферентних груп. Вони навчаться відмовляти в певних ситуаціях, якщо це буде потрібно. Іншими словами, більш чітко можна буде позначити межі, які характеризуватимуть просторово-часову сітку взаємовідносин. Тут йдеться не про фізичні особливості простору та часу, а про внутрішні межі, якими окреслюються можливі взаємовідносини. Здобувачі вищої освіти зазначають, як приклад, що пережиті у минулому розчарування і кризові ситуації стимулювали їх до того, що вони більш ретельно підходять до вибору друзів у соціальних мережах. Окремі зізнаються, що переглянули простір власної публічності і дещо згорнули її в контексті конфіденційності. Ця проблема набуває дедалі більшої актуальності. Зазначимо, що дослідження особливостей приватного життя в сучасних умовах потребує додаткових наукових розвідок. Для молодих людей у сучасних умовах істотно змінилися сфери приватності та публічності. Можна констатувати поступову, а деколи навіть стрімку, легалізацію приватного життя. Більше того, легалізується як внутрішня, так і зовнішня його сторони. Все більш помітною є демонстрація широкому загалу того, що ще недавно приховувалось навіть від найрідніших. Комп'ютерні технології дозволяють спілкуватись у соціальних мережах, щоденно підкріплюючи своє приватне життя численними селфі, фото, відео-розповідями. Через зазначені технології можна закохуватись, подорожувати, купувати, продавати. Популярним стає новий термін – «домоцентроване суспільство». Поступово приватне життя втрачає свою основну сутнісну властивість – конфіденційність. І це не може не хвилювати не лише психологів, але й широку громадськість. Така надмірна відкритість для світу по-різному впливає на самопочуття людини, її ставлення до себе. Можна вважати, що молоді люди частково втрачають внутрішню захищеність, адже йде надмірне посягання на глибинну інтимність особистості. Тому так важливо актуалізувати у свідомості студентства потребу у встановленні власних кордонів у внутрішньому та зовнішньому світі.

Вже у попередніх наших розвідках ми досліджували проблему гармонізації сприймання часових вимірів студентською молоддю. За отриманими результатами помітним було нівелювання ретроспективи життя та ілюзорно-привабливе, дисгармонійно перебільшене очікування від майбутнього. Аналізуючи результати опитування, ми знову помітили потребу у гармонізації внутрішнього годинника молодих людей. Для нас важливим залишився аспект формування адекватного ставлення до часу життя. Наслідком пережитої психологічної кризи часто може бути надмірне занурювання у минулому, яке поглинає когнітивну, афективну та поведінкову сфери особистості. У такій ситуації молода людина може «застрягати» у перегляді фотографій, відеороликів, перечитуванні онлайн-листування. Минуле міцно тримає її у полоні спогадів. Людина не може відмовитись від втрат у ньому. Але інколи особистість намагається повністю відмежуватися від ретроспективи, витіснити її в підсвідоме, викреслити цей часовий вимір зі свого сьогодення. Це може призводити до аналогічних помилок та криз у майбутньому внаслідок неврахування попереднього досвіду. Ми пересвідчилися, що для студентської молоді характерне гіперболізоване ставлення до майбутнього, надмірні очікування від нього. Це у перспективі життя також може призвести до краху зруйнованих надій, бо очікування не будуть реалізовані. Безумовно, що найціннішим у сприйманні часу життя є виважене ставлення до сьогодення – переживання екзистенційної насолоди від теперішнього. Таким чином, респонденти недостатньо звертають увагу на психокорегуючу роль названої функції, відводячи їй п'яту позицію (11 %) – лише кожен десятий респондент прагне до гармонізації часових вимірів.

Недостатньо, на нашу думку, респонденти звертають увагу на стимулюючу роль кризи до автономізації особистості. Студенти лише частково окреслюють потребу у незалежності та самостійності прийняття рішень (7 %). Простежуються певні траєкторії зовнішньої та внутрішньої конформності у поведінці здобувачів. Ми підмітили також недостатнє розуміння респондентами поняття «автономізація особистості». Разом з тим, у відкритих відповідях вони зазначають, що доволі часто виникає потреба в альтернативному прийнятті рішень, а виявів самостійності при цьому недостатньо.

Неочікуваним для нас виявився результат щодо стимулюючої ролі кризи в контексті розвитку креативності. Ми прогнозували, що особистісні життєві негаразди стануть важелем до імпровізацій, створення нового, оригінального, незвичного. Незначна кількість респондентів (5 %) зазначили, що пережита криза мотивувала їх до певних видів творчої діяльності (образотворчої чи музичної, віршування, писанкарства, бісероплетіння). Можемо зазначити, що елементи творчості можуть виявлятися не лише у певних видах мистецької чи наукової діяльності. Це може бути оригінальний підхід до облаштування побуту, свого робочого місця, дизайну прилеглих територій до помешкання, цікавих підходів до самовдосконалення чи виховання дітей.

У процесі дослідження крім проаналізованого опитувальника нами використано також метод написання здобувачами психологічного есе, вибіркового інтерв'ю, аналізу окремого випадку (case study). Отримано різнобічний кількісний та якісний матеріал щодо можливості конструктивного виходу із життєвої кризи, а також дані, що засвідчують стагнацію, поступове руйнування життєвого світу. Результати дозволили поглибити розуміння впливу психологічних криз на окремі грані особистісного зростання студентської молоді.

Свого часу Е. Еріксон розробив поняття нормативної кризи, переживши яку особистість робить черговий вибір, новий крок уперед [14]. При цьому варто зазначити, що неможливо отримати упродовж життя психологічний імунітет до життєвих криз. Іншими словами, людина не може «перехворіти» на кризи у дитинстві, як інфекційними хворобами. Можна вважати, що кожна життєва криза – це своєрідна сходинка або вперед, або назад.

Результати отриманих досліджень засвідчили, що не кожна особистість може конструктивно вийти із кризи. Здійснивши контент-аналіз психологічних есе, можемо виділити причини, які призводять до деструктивної ситуації у процесі життєвої кризи. Окремі респонденти зазначали, що вони не готові ризикувати або не хочуть страждати; бояться самотності або не вірять у власні сили. Аналізуючи окремі випадки з допомогою методу окремого випадку (case study), ми з'ясували й інші причини. Перебуваючи в деструктивній ситуації, молода людина часто заплющує очі на все, що її не влаштовує (невдалий вибір професії, гнітючий і напружений стан у сім'ї, розчарування в особистому житті). Дехто з опитаних зазначив, що у такій ситуації він може відмовитись від найзаповітніших мрій. Про неможливість конструктивного виходу із кризи засвідчують і зізнання респондентів у тому, що вони не роблять нового кроку назустріч новому життю. Таким чином виникає стан, який ми можемо назвати псевдокризю. Він мучить людину почуттям нудьги та пригніченості. Особистість вважає себе нікчемною чи безбарвною. Наслідки такого психологічного стану можуть бути дуже загрозливими. Молоді люди зауважують, що у них час від часу зростає зневіра, виникає депресія і навіть загострюються соматичні захворювання.

На підставі отриманих кількісних показників та їх якісної інтерпретації можемо зробити окремі узагальнення та висновки. Проведене дослідження дало змогу з'ясувати окремі корекційні функції життєвих криз в особистісному зростанні студентської молоді:

1. Пережита психологічна криза сприяє істотному перегляду стосунків у найближчому оточенні та стимулює до започаткування нових відносин.

2. Наслідком пережитих життєвих криз дуже часто стає реконструкція, перебудова життєвого світу та деталізація основних структурних компонентів життєздійснення.

3. Пережита криза стимулює до рефлексії, самопізнання, самооцінювання в контексті відмови від ілюзій щодо себе та світу.

4. Спостерігається недостатній вплив пережитих життєвих випробувань на окреслення (розширення чи звуження) власних кордонів.

5. Тільки дотично життєві кризи актуалізують у свідомості здобувачів потребу у гармонізації сприймання часових вимірів. Помітною є певна гіперболізація очікувань від майбутнього та ігнорування набутим життєвим досвідом у минулому.

6. В окремих життєвих траєкторіях здобувачів простежуються випадки проступання до автономізації особистості.

7. Лише деяких здобувачів вищої освіти особисті життєві негаразди мотивують до креативності.

Проведене дослідження не розкриває всіх аспектів аналізу впливу життєвих криз на особистісне зростання студентської молоді. Майбутні розвідки розгортатимуться в контексті дослідження конструктивного виходу із життєвої кризи для досягнення особистісної зрілості та самовдосконалення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булах І. С. Психологія життєвих криз особистості : навчальний посібник. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 110 с.

2. Варбан Є. О. Життєва криза: поняття, концепції та прояви : зб. наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. С. 120 – 133.

3. Гошовський Я. Ресоціалізація депривованої особистості : монографія. Дрогобич : Коло, 2008. 480 с.

4. Дзюба Т. М. Криза в сучасному вимірі життєвого шляху особистості : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародн. участю. Полтава : ПНПУ ім. В. Г. Короленка, 2013. С. 51 – 60.
5. Довгань О. Специфіка кризи особистості в юнацькому віці. *Психологія і суспільство*. 2004. № 2. С. 144 – 150.
6. Долинська Л. В. Психологія конфлікту : навчальний посібник. Київ : Каравела, 2010. 304 с.
7. Злобіна О. Г. Суспільна криза і життєві стратегії особистості. Київ : Стислос, 2001. 238 с.
8. Ложкін Г. В. Психологія конфлікту : теорія і сучасна практика: навчальний посібник. Київ : ВД «Професіонал», 2007. 416 с.
9. Мовчан М. М. Самотність як феномен буття особистості : монографія. Полтава : РВВ ПУСКУ, 2009. 265 с.
10. Особистісні кризи студентського віку : зб. наукових статей. Луцьк : РВВ «Вежа», 2001. 110 с.
11. Поліщук В. Вікові кризи у психічному розвитку особистості. *Психологія* : зб. науковх праць НПУ імені М. П. Драгоманова. 2000. № 1 (8). С. 126 – 130.
12. Титаренко Т. М. Життєстійкість особистості: Соціальна необхідність та безпека. Київ : Марич, 2009. 76 с.
13. Титаренко Т. М. Життєві кризи : технологія консультування. Київ : Главник, 2007. 144 с.
14. Эриксон Э. Восемь возрастов человека. Санкт-Петербург : Речь, 2002. С. 235–259.

УДК 373.3.016:61

Тетяна Бондаренко,
Анастасія Мазур

ВИКОРИСТАННЯ КРЕАТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ З МЕТОЮ ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ШКОЛЯРІВ

У статті розкрита методика використання елементів технології креативного навчання на уроках біології та основ здоров'я. Доведено, що технологія креативного навчання створює умови для розвитку творчих здібностей учнів, активізує пізнавальну діяльність і спонукає до творчого мислення. Проаналізовано шляхи використання креативних технологій із метою формування здоров'язбережувальної компетентності у школярів, навчальної мотивації, пізнавальної активності й емоційного збагачення.

Ключові слова: здоров'язбережувальні компетентності, креативність, креативні технології, латеральне мислення, метод «шести капелюхів», метод синектики, кейсовий метод, метод морфологічного аналізу.

Annotation. The article reveals the method of using elements of creative learning technology in lessons of biology and basics of health. It is proved that the technology of creative learning creates conditions for the development of creative abilities of students, activates cognitive activity and encourages creative thinking. The ways of using creative technologies for the purpose of forming health competence in schoolchildren, educational motivation, cognitive activity and emotional enrichment are analyzed.

Key words: health-preserving competencies, creativity, creative technologies, lateral thinking, six-hat method, synectics method, case method, morphological analysis method.

Постановка проблеми, її зв'язок з важливими завданнями. Становлення сучасної національної системи освіти потребує збагачення її новим змістом. Наразі особливо актуальною проблемою вважається використання креативних технологій навчання та виховання у закладах загальної середньої освіти, завдяки чому освітній процес стає цікавим, різноманітним, ефективним і демократичним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Використання креативних технологій з метою формування здоров'язбережувальної компетентності школярів досліджували вчені Е. Боно, В. Бусел, Д. Дюфо, Дж. Гілфор, М. Євдокимова, Едвардде Боно, А. Маслоу, А. Ф. Осборн, Е. Фром,

Мета статті – проаналізувати методику використання технології креативного навчання, яка сприяє формуванню здоров'язбережувальної компетентності, високого рівня активності й емоційного збагачення у навчально-пізнавальній діяльності школярів.

Виклад основного матеріалу. Творчі здібності та інновації – основні джерела глобального успіху в сучасному світі. Доведено, що креативність підсилює природні здібності людини, дає змогу творити і створювати нове, що сприяє високій продуктивності праці й тривалому успіху.

Креативність часто прирівнюють до геніальності й вважають природнім даром. Проте практика показує, що це хибна думка. Зокрема, Дж. Гілфорд вважав, що креативне мислення – це навичка, яку може розвинути кожний [1].

На думку В. Бусела, креативність – це новаторська діяльність. З погляду П. Торранса, креативність – це природний процес. За А. Маслоу, це творчий напрям, притаманний усім від народження, але легко втрачений більшістю під впливом середовища [2, с. 258]. Креативність розглядається як творчий потенціал індивіда, його творчі здібності, що виявляються не тільки в оригінальних продуктах діяльності, а й у мисленні, почуттях і спілкуванні з іншими людьми [3, с. 438].

У статті М. Євдокимової «Як виховати у дитині креативність?» пояснюється, що «...креативність – це здатність людини шукати нові рішення і вміти дивитися на світсвіжим поглядом» [1].

На думку Дж. Гілфорда, креативність – це здатність відмовлятися від стереотипних способів мислення. Він зазначав, що креативність як природний творчий потенціал людини визначена генетично. Учений виділив шість параметрів креативності:

- 1) здатність до виявлення і постановки проблем;
- 2) здатність до генерування великої кількості ідей;
- 3) гнучкість – продукування різноманітних ідей;
- 4) оригінальність – спроможність продукувати віддалені асоціації, незвичні відповіді, відповідати на подразники нестандартно;
- 5) здатність удосконалити об'єкт, додаючи деталі;
- 6) уміння вирішувати проблеми, тобто здатність до аналізу і синтезу [4].

Технологія креативного навчання створює умови для розвитку творчих здібностей людини, активізує пізнавальну діяльність і спонукає до творчого мислення.

Структура уроку, який передбачає розвиток креативного потенціалу школярів суттєво відрізняється від традиційного уроку. Така модель розвитку креативного потенціалу учнів складається з трьох етапів, під час яких усі елементи уроку цілеспрямовано орієнтовані на розвиток креативності (табл. 1) [5, с. 61-62].

Табл. 1. Порівняльна характеристика традиційної та інноваційної форм розвитку креативного потенціалу учнів

Етапи	Традиційна форма роботи на уроці	Інноваційна форма роботи на уроці
Мотиваційний	Перевірка домашнього завдання. Словесне пояснення мети і завдань уроку вчителем. Визначення кола питань, які слід знати.	Виконання креативних завдань. Вирівнювання знань. Знання теорії й мотивація до вивчення нового матеріалу, формулювання завдань уроку
Операціно-діяльнісний	Заучування, запам'ятовування понять і відтворення завченої інформації	Розподілення завдань уроку на індивідуальні завдання, створення проблемної ситуації, програмування процесу пізнання. Розв'язання завдань уроку через систему проблем, формулювання висновків, визначень, способів вирішення.
Рефлекторно-оцінковий	Перевірка засвоєння учнями знань. Домашнє завдання.	Узагальнюючі питання для класу. Обговорення учнями мети й завдань уроку, висновків і визначень. Домашнє завдання творчого характеру.

У 60-х роках ХХ століття американський експерт із креативності Едвардде Боно ввів до наукового обігу термін «латеральне», або «бічне» мислення – це метод (навчальна технологія) нестандартного підходу до розв'язання проблеми. Вчений запропонував метод «шести капелюхів», який широко використовується як у зарубіжній, так і у вітчизняній практиці [5, с. 123]. Даний метод застосовують як креативну технологію навчання та виховання. Навчальний процес поділяється на окремі етапи. Кожен етап виконується учнями, які отримують капелюх певного кольору. Із кольором пов'язане конкретне завдання:

- *Білий капелюх (раціональний)*. Учні вивчають поставлену проблему і підбирають факти до досліджуваної проблеми. Дають відповіді на запитання: Що ми маємо? Що нам не потрібно? Які питання у нас виникають?

- *Червоний капелюх (емоційний)*. Учні вивчають емоції, почуття. Дають відповідь на запитання: «Які відчуття виникають у мене, коли я занурююсь у дану проблему?»

- *Чорний капелюх (песимістичний)*. Учні вивчають труднощі, пов'язані з проблемою, недоліки, те, чого слід боятися.

▪ *Жовтий капелюх (оптимістичний)*. Учні вивчають позитивні сторони даного питання. Відповідають на запитання: «Для чого це потрібно? Чому це треба зробити?»

▪ *Зелений капелюх (творчий)*. Учні шукають нові пропозиції, ідеї, альтернативи.

▪ *Синій капелюх (філософський)*. Школярі розповідають про шляхи і наслідки впровадження їх розробки у практику. Дають відповідь на запитання: «Чого ми досягли?», «Що робити далі?»

Вчитель під час проведення уроку з Основ здоров'я має змогу використати метод «шести капелюхів». Він ставить спільне для усіх груп запитання, наприклад: «Як зберегти своє здоров'я?» За допомогою кольорових капелюхів питання розбивається на сегменти (шість кольорів – шість сегментів). Капітани груп вибирають (можна провести жеребкування або у формі гри) колір капелюха. Кожен колір має свій обсяг роботи у розв'язуванні спільної проблеми. Педагог проводить інструктаж, конкретизуючи обсяг та час виконання групового завдання. Кожна група працює над конкретним завданням спільної проблеми.

Модернізація шкільної освіти передбачає нові підходи до методики організації та проведення уроків, а також виховних заходів. Учитель біології має змогу формувати в учнів креативність. Розвиток творчих здібностей в учнів сьогодні сприятиме їхній успішності в майбутньому.

Широко використовується метод «мозкового штурму» – метод групового розв'язання творчої проблеми або метод комунікаційної атаки (А. Ф. Осборн, США, 1937) [6]. Під час вивчення проблеми, пов'язаної із здоров'ям використовують кілька варіантів проведення:

▪ *Класичний* – ідеї надходять у вільному порядку, кожний виступає без обмежень у частоті та черговості, а запис ведеться на аркуші фліп-чарта, час при цьому обмежений.

▪ *Упорядкований* – встановленочерговість виступів, а запис ідей ведеться на аркуші фліп-чарта, час при цьому необмежений.

▪ *«Міцубісі»* – процес висунення ідей розбивається на дві повторні стадії, однакової тривалості. На першому етапі учасники самостійно записують свої ідеї у блокноти, а на другому – по черзі оприлюднюють. Учитель переносить ідеї на аркуші фліп-чарта.

▪ *Блокнот ідей* – учасники процесу по черзі записують свої ідеї стовпчиком у спільний блокнот.

Під час вивчення теми «Травлення» (8 клас) учитель біології вводить у навчально-виховний процес навчальну технологію «мозковий штурм» (за зразком упорядкованого варіанту), поставивши запитання: «Яким має бути харчовий раціон людини?». Учні по черзі висловлюють думку, а їхні відповіді фіксуються на дошці. Або ж під час вивчення цієї ж теми вчитель вводить у навчально-виховний процес навчальну технологію «мозковий штурм» за зразком класичного варіанту, змодельовавши ситуацію. Пропонується три варіанти обіду з двох страв: м'ясний бульйон і жирне м'ясо з картоплею; овочевий суп і курятина з кашею; молочний суп і нежирне м'ясо з макаронами. Розміри порцій однакові. Учням необхідно відповісти на питання: «В якому випадку перетравлення другої страви буде проходити швидше? Чому?» Школярі по черзі висловлюються, а їхні відповіді фіксуються на фліп-чарті, час при цьому обмежений.

На уроці біології під час вивчення теми «Ендокринна система» (8 клас), учитель вводить у навчально-виховний процес навчальну технологію «мозковий штурм» за зразком варіанту «міцубісі», звертаючись до учнів із словами: «Людам, які постраждали під час Чорнобильської аварії, з метою профілактики вводили препарат йоду. З якою метою це робили? Як покращити своє здоров'я при порушенні діяльності щитовидної залози?» На першому етапі учні самостійно обдумують питання і записують на окремому аркуші відповідь. На другому – оприлюднюють

думки, які фіксуються одним із учнів або записуються на дошці вчителем. Основне завдання вчителя – відкоригувати, узагальнити і озвучити правильний, остаточний варіант.

На уроці з Основ здоров'я під час вивчення теми «Харчування і здоров'я» (6 клас) учитель вводить в освітній процес навчальну технологію «мозковий штурм» за зразком варіанту «блокнот ідей», звертаючись до учнів із завданням: дізнатися, які продукти потрібно вживати для поліпшення гостроти зору. Учні записують у стовпчик свої відповіді, а після цього триває обговорення.

Одним із важливих методів креативного навчання є метод синектики – це спосіб стимуляції уяви школярів через поєднання різноманітних елементів (Дж. Гордон, США, 1952). Він базується на методі «мозкового штурму». Суть методу синектики полягає в тому, щоб зробити невідоме відомим, а звичне – чужим. Перетворити невідоме у відоме означає вивчити проблему і звикнути до неї, після цього проробляється зворотна операція – звичне робиться чужим.

На уроці біології під час вивчення теми «Нервова регуляція» (8 клас) учитель вводить в освітній процес метод синектики, звертаючись до учнів із словами: «Відомий революціонер і терорист Камо, потрапивши до в'язниці, симулював психічний розлад, що проявлявся у нечутливості до болю. Він сміявся, коли йому припікали шкіру, кололи її голками. Однак у тюремних лікарів все ж виникли сумніви. На чому вони базувались?» Учні розглядають дану ситуацію і дають відповіді, а завдання учителя – відкоригувати, узагальнити і озвучити правильний, остаточний варіант.

Активна модель навчання передбачає застосування методів, які стимулюють пізнавальну активність і самостійність учнів. Учень виступає «суб'єктом» навчання, виконує творчі завдання, вступає в діалог з учителем.

Розвиток творчого потенціалу необхідно розпочинати з дитинства. Результат творчого потенціалу – це створення нового, оригінального, цікавого. Кожна людина наділена природними здібностями і талантами. Завдання вчителя – допомогти максимально розкритися, реалізувати свої можливості.

Розвиток творчого потенціалу на уроках біології та основ здоров'я відбувається за рахунок впровадження вправи «Я – дослідник». Під час вивчення теми «Зуби» (8 клас) домашнім завданням може слугувати відповідна вправа. Учні складають розповідь, використовуючи слова: «ротова порожнина», «слинні залози», «зуби», «карієс», «гігієна зубів», «захворювання зубів», «хвороби ротової порожнини». Це дає змогу їм краще засвоїти дану тему, гігієнічні вимоги щодо догляду за зубами та ротовою порожниною, що у майбутньому їх вбереже від захворювань ротової порожнини та зубів. Або ж під час вивчення теми «Профілактика йододефіциту» (6 клас), використовуючи слова «йододефіцит», «йод», «щитоподібна залоза», «профілактика йододефіциту» формуються знання про засоби профілактики йододефіциту.

Головна суть креативної освіти на уроках біології й основ здоров'я – відмова від репродуктивного відтворення матеріалу підручника, впровадження принципово нових методів навчання, що сприятимуть розвитку творчої особистості.

Серед методів креативного навчання виділяється кейсовий метод. Його основна мета – навчити на прикладі конкретної ситуації (кейса) груповому аналізу проблеми і самостійному прийняттю рішень. Даний метод застосовується під час вивчення теми «Кров і кровообіг» (8 клас). Учитель біології моделює ситуацію: «У двох людей стався інфаркт міокарда. Один із них до цього систематично займався фізичною культурою і хвороба у нього протікала легше. Чому?» Школярі висловлюють думку з цього приводу і роблять висновки, який же шлях обрати їм. Або ж учитель запитує: «Чому в результаті довготривалого вдихання вуглекислого газу люди, що страждають серцево-судинними захворюваннями, починають погано себе почувати?» Учні висловлюють свої думки з цього приводу.

В освітньому процесі учителі ефективно використовують метод «Якби...». Учні пропонують скласти опис про те, що відбудеться, якщо щось зміниться. Під час вивчення теми «Ендокринна регуляція функцій організму людини» (8 клас) учитель біології пропонує таку проблемну ситуацію: «Із 1940 року багато атлетів і культуристів почали застосовувати тестостерон та його похідні. Як ви думаєте, з якою метою спортсмени вживають цей гормон і до яких негативних наслідків це може призвести?» Або ж під час вивчення теми «Ендокринна система» (8 клас) учитель запитує: «Що станеться з функцією залози внутрішньої секреції, якщо в організм вводити великі дози гормону, що виробляється нею?» Виконання подібних завдань розвиває здатність учнів уявляти і дає змогу краще зрозуміти реальність і зробити певні висновки для себе.

Доволі цікавим є метод «морфологічного аналізу» або метод багатовимірних матриць, в основу якого покладено принцип систематичного аналізу. Під час вивчення курсу Основи здоров'я у темі «Особливості харчування підлітків» (6 клас) учитель дає завдання: «Проаналізуйте і передбачте наслідки харчових звичок у підлітків» за такими ознаками:

- учень не любить їсти перші страви, а їсть переважно бутерброди;
- учень не снідає;
- учень не любить їсти овочі і фрукти, натомість полюбить печиво і цукерки.

У процесі розробки нової ідеї школярам необхідно скласти матрицю, у якій слід розкрити завдання, під час цього відбувається процес знаходження нових, несподіваних та оригінальних ідей шляхом складання різноманітних комбінацій відомих та невідомих елементів.

Одним із креативних методів є метод придумування – це спосіб створення невідомого за результатами певних розумових дій. Метод реалізується за допомогою таких прийомів:

- а) заміщення якості одного об'єкта якостями іншого з метою створення нового об'єкта;
- б) пошук властивостей об'єкта в іншому середовищі;
- в) зміна елемента об'єкта, що вивчається, та опис властивостей нового об'єкта, який здобуто за результатами цієї зміни.

Під час вивчення теми «Нервова регуляція» (8 клас) вчитель біології розповідає про те, що трапляються випадки, коли слізні залози перестають функціонувати, а рогівка пересихає і з'являються різні захворювання. Учнім потрібно запропонувати спосіб компенсації відсутності слезотної рідини у такої людини. Учні активно шукають способи вирішення даної ситуації.

Підсилює ефективність креативного навчання застосування фізкультхвилинок для попередження втоми на уроках біології та основ здоров'я.

Розвиток креативного мислення в учнів здійснюється завдяки їх участі у квестах. Технологія освітніх квестів останнім часом викликає все більший інтерес вчених і практиків. У літературі описані види квестів, їх сутність і структура, особливості застосування на уроках.

Квест може поєднувати в собі активні та інтерактивні методи проведення занять: тренінг, вікторину, гру, мікрогрупову роботу, дебати, дискусії, бесіду, тестування, логічні завдання, ситуації, відеофрагменти та інші.

Залежно від цілей і завдань уроку можна використовувати різні види квестів. Найбільше поширення в освітній практиці набули такі видиквестів:

- лінійні*, які передбачають послідовне вирішення завдань;
- штурмові*, коли учасники отримують завдання, підказки для їх вирішення, але шляхи вирішення вибирають самі;
- кільцеві*, або розгалужені, коли клас поділяють на групи, кожна з яких отримує своє завдання, йде своїм шляхом до фінішу. Загальна відповідь, як пазл, складається з відповідей усіх груп.

Залежно від місця дії виділяють гоом-квест (квесту кімнаті, приміщенні), квесту будівлі, street-квест (квест на вулиці), а також web-квест (квестіз використанням ресурсів Інтернету).

Найбільший інтерес і широта досліджень зазначається в галузі розробки і застосування web-квестів. Концепція веб-квесту була розроблена викладачами університету Сан-Дієго Берні Доджем і Томом Марчем у 1995 році. Б. Джодж дав означення цій технології як «орієнтовній діяльності, де практично вся інформація береться з мережі Інтернет» [7]. Учені наголошували на тому, що квести призначені для розвитку в учнів і вчителів уміння аналізувати, синтезувати та оцінювати інформацію. Сьогодні ця технологія використовується як продуктивний спосіб використання Інтернету в освітньому процесі.

Ця нова технологія набула популярності серед американських та європейських освітян і науковців, поширилась і в Україні. Веб-квест – це гра і навчання одночасно, цікавий і перспективний вид діяльності, рольова гра. Учні, обираючи та виконуючи ролі, можуть дослідити проблему з різних точок зору.

Особливістю освітніх веб-квестів є те, що частина або вся інформація для самостійної або групової роботи учнів із ним знаходиться на різних веб-сайтах. Крім того, результатом роботи з веб-квестом є публікація робіт учнів у вигляді веб-сторінок і веб-сайтів (локально або в Інтернет).

Технологія веб-квест – принципово нова організація навчального процесу, нова дидактична модель технології навчання. Переваги веб-квестів у тому, що їх можна застосувати в рамках більшості шкільних предметів, для організації як індивідуальної або групової роботи на уроці, так і для позакласної роботи.

Технологія веб-квест сприяє формуванню таких компетенцій:

–використання ІТ для пошуку необхідної інформації, оформлення результатів роботи у вигляді комп'ютерних презентацій, веб-сайтів, флеш-роликів, баз даних тощо;

–самонавчання і самоорганізація;

–робота в команді (планування, розподіл функцій, взаємодопомога, взаємоконтроль);

–уміння знаходити кілька способів рішень проблемної ситуації, визначати найбільш раціональний варіант, обґрунтовувати свій вибір;

–навики публічних виступів (обов'язково проведення передзахисту та захисту проектів з виступами авторів, із питаннями, дискусіями).

Учитель, який розробляє та використовує квести в освітньому процесі, має змогу :

–реалізовувати різні методи навчання одночасно для різних категорій учнів, роблячи процес навчання індивідуальним;

–зменшити кількість матеріалу, що викладається за рахунок використання демонстраційного моделювання;

–проводити відпрацювання різних навичок і умінь учнів, використовуючи ПК як тренажер;

–здійснювати постійний і неперервний контроль за процесом засвоєння знань;

–зменшити кількість рутинної роботи, звільнивши тим самим час для творчої і індивідуальної роботи з учнями;

–зробити ефективнішою самостійну роботу учнів, яка стане контрольованою і керованою.

Із використанням квестів для учня буде можливим: працювати в оптимальному для нього темпі; повернутись до матеріалу, що вивчався раніше, мати змогу отримати необхідну допомогу, перервати навчання, коли у учня є потреба, а потім до нього повернутись; простіше долати бар'єри психологічного плану (несміливість, нерішучість, страх бути осміяним); відпрацьовувати необхідні уміння і навички до необхідного рівня підготовленості

Особливо важливе значення квести мають у формуванні здоров'язбережувальної компетентності. Організація веб-квесту на тему «Ми за збереження здоров'я» сприяє ознайомленню школярів із поняттям «здоровий спосіб життя». У них формується мотив до збереження життя і здоров'я як власного, так і інших людей. Під час участі у веб-квесті школярі виконують такі ролі: спортінструктор, дієтолог, психолог, фітотерапевт, фізіолог. Центральне завдання веб-квесту і очікуваний результат – створення учнями програм, рекомендацій, буклетів, відеороликів, спрямованих на пропаганду здорового способу життя.

Загальний план роботи (для всіх учнів) включає такі пункти:

1. Кожен учасник вибирає одну з ролей (професій), за якою він би хотів отримати розширені знання.

2. На кожному етапі свого маршруту виконує завдання і відповідає на поставлені питання, досліджуючи інформаційні ресурси.

3. Після проходження всіх етапів, розміщує свої творчі роботи в віртуальному журналі "Ми за здоровий спосіб життя".

4. Підготовка до захисту свого напрямку у формі агітбригади під час позакласного заходу, присвяченого Дню Здоров'я.

Представлені вище креативні методи навчання – це мала частина способів розв'язування комплексного завдання, побудови цілісної системи продуктивних методів навчання.

Із метою дослідження ефективності використання креативної технології навчання нами було проведено анкетування серед 25-ти вчителів біології та основ здоров'я. Анкета була анонімною і складалася із 9 питань:

1. Що таке, на Вашу думку, креативність?

2. Чи вважаєте Ви можливим розвиток креативності у всіх учнів класу?

3. Які види діяльності використовуються для стимулювання розвитку креативності школярів?

4. Які засоби розвитку креативності Ви використовуєте у своїй роботі з дітьми?

5. Які умови, на Вашу думку, сприяють стимулюванню розвитку креативності школярів у різних видах діяльності?

6. Які труднощі Ви відчуваєте в організації творчої діяльності?

7. Чи аналізуєте джерела інформації з даного питання?

8. Чи обговорюються на педраді й методичному об'єднанні проблеми розвитку креативності школярів?

9. Як ви оцінюєте підготовку до розвитку креативності, отриману Вами у ЗВО?

Аналіз даного анкетування показав, що більшість вчителів, а саме 67 % використовують креативні методи навчання в освітньому процесі. Найпоширенішим методом креативного навчання є «мозковий штурм» (а саме класичний варіант) і морфологічний аналіз. Найрідше використовується метод «шести капелюхів», але за даними опитування педагоги рідко застосовують даний метод. Інші 33 % дотримуються все ж традиційної форми роботи на уроці.

Завдяки цим даним ми спостерігаємо, що все ж креативні технології є актуальними, але застосовуються недостатньо. Педагогам, які використовують креативні уроки, варто переосмислювати критерії оцінювання навчальних досягнень школярів. Важливими є такі вміння як здатність висловлювати власну думку чи аргументувати свою позицію під час дискусії чи дебатів. Оцінювання має базуватися саме на цих важливих умінях, а не бути лише оцінюванням здатності учня запам'ятовувати та відтворювати фрагменти інформації.

Отже, використання креативних технологій із метою формування здоров'язбережувальної компетентності у школярів сприяють навчальній мотивації, високому рівню активності й емоційного збагачення навчально-пізнавальної діяльності, а також становленню відповідального ставлення до здоров'я. Формування креативного мислення стимулює мотиваційний компонент, розвиває

пошукову самостійність і здатність долати труднощі, сприяє прагненню до досягнення кінцевого результату, забезпечує самореалізацію, самоствердження особистості і готує до успішного життя в новому демократичному суспільстві. Проведене дослідження не вичерпує всієї проблеми використання креативних технологій із метою формування здоров'язберезувальної компетентності школярів. Подальшої розробки вимагають питання, пов'язані із використанням можливостей медіаосвіти у формуванні в учнівської молоді переконань в необхідності вести здоровий спосіб життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Как воспитать в ребенке креативность? URL : <https://shkolazhizni.ru/archive/0/n-29116/>. (дата звернення: 15.03.2021 р.)
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. 583 с.
3. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 432 с.
4. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта. *Психология мышления*. Москва : Прогресс, 1965. С. 443 – 456.
5. Павленко В. В. Розвиток креативності молодших школярів : монографія / за ред. проф. О. Є. Антонової. Житомир, 2017. 158 с.
6. Булка Н. І. Креативність і соціальна компетентність. *Практична психологія та соціальна робота*. 2001. №10. С. 46 – 49.
7. Dodge B. Web Quest Taskonomy : A Taxonomy of Tasks : URL : <http://webquest.sdsu.edu/taskonomy.html>.

УДК 373.2.015.31:7

Світлана Гуральна

МУЗИЧНЕ МИСТЕЦТВО У ВИХОВАННІ ДОШКІЛЬНЯТ

У статті підкреслено роль мистецтва в ідейно-моральному і художньо-естетичному вихованні підростаючого покоління. Відзначено провідні праці науковців та навчальні методики, що спрямовані на розвиток мистецьких знань, умінь та навичок дошкільнят. Розглянуто фізіологічні особливості музичного розвитку дітей раннього віку в контексті поєднання різних видів мистецької діяльності. Звернено увагу на складові діяльності музичного керівника у групах дошкільників різного віку. Зазначено особливості роботи педагога під час слухання музики, навчання гри на музичних інструментах, співі, демонстрації музично-ритмічних рухів та танців на музичних заняттях. Виокремлено театральну-ігрову діяльність під час проведення розваг та різноматематичних свят. Зазначено вікові можливості розширення художніх компетентностей та складових музичного розвитку дошкільнят як засобу формування естетичної культури у ранньому віці.

Ключові слова: дошкільник, музичне виховання, гра на музичних інструментах, спів, музично-ритмічні рухи, танці, слухання музики.

The article emphasizes the role of art in the ideological, moral and artistic and aesthetic education of the younger generation. The leading works of scientists and educational methods aimed at the development of artistic knowledge, skills and abilities of preschool children are noted. It is noted that mastering the section "Music" is mandatory

in all current curricula that are part of the Basic component of preschool education in Ukraine.

The physiological features of musical development of young children in the context of a combination of different types of artistic activity are considered. The components of the music teacher's activity in groups of preschoolers of different ages are systematized, in particular, the presence of such components of music lessons as musical-rhythmic movements, listening to music, singing and singing songs, games and dances.

Age features of musical abilities, methodical recommendations for listening to music, physiological features of perception and ability to master playing children's musical instruments, the importance of singing for vocal and speech development of preschoolers, the use of musical-rhythmic movements and dances to ensure motor activity in music classes. Attention is paid to the mastering by preschoolers of various elements of folk, modern and ballroom dances, the successful staging of which provides the acquisition of the first positive performing and stage experience. The atrical and game activities during entertainment and various thematic holidays according to the calendar-thematic plan are singled out. The author emphasizes the role of children's folklore in the awakening of figurative imagination, interest in sound production and shades of speech intonation. The age possibilities of expanding artistic competencies and components of musical development of preschool children as a means of forming aesthetic culture at an early age are indicated.

Key words: preschooler, musical education, playing musical instruments, singing, musical-rhythmic movements, dancing, listening to music.

Сучасна система освіти України, за зразком європейських країн, впроваджує особистісно зорієнтовану модель навчально-виховного процесу. У закладах освіти дітей навчають критично мислити, володіти емоціями, спілкуватися та домовлятися з однолітками та дорослими, удосконалюватися впродовж життя. Ці зміни стосуються і дошкільних освітніх закладів. Тому як ніколи гостро постала проблема пошуку найефективніших форм організації життєдіяльності дошкільнят, доцільності розпорядку їх дня та наповнення занять.

Виховна роль музики та її яскрава спрямованість на соціалізацію особистості актуалізують значимість мистецтва у системі духовних цінностей. Тривале використання засобів музичного мистецтва у навчально-виховному процесі позитивно впливає на виховання гармонійно, естетично й творчо розвиненої особистості, розвиває загальну музикальність, здібності музичного виконавства і творчості, формує елементарні основи музичної культури та вікові музичні компетенції. Саме тому, дослідженням різних питань впливу музики на дитину в контексті педагогіки займалися чимало науковців. Зокрема, проблема естетичного виховання широко репрезентована у працях таких видатних українських педагогів та діячів освіти як О. Аліксійчук, Л. Артемової, Г. Ващенко, Н. Ветлугіної, І. Зязюна, В. Кузя, С. Лисенкової, О. Поліщук, Н. Рогальської, О. Рудницької, В. Сухомлинського, О. Михеєвої та багатьох інших. Питання впливу музики на формування духовної культури особистості розглядалися в психологічних дослідженнях Л. Виготського, А. Готсдінера, Б. Теплова. Розробкою загальних засад музичного виховання дітей старшого дошкільного віку займалися Н. Ветлугіна, О. Кульчицька, С. Науменко, С. Якимчук. В останні роки проблеми музично-ритмічного виховання дітей в музично-руховій діяльності висвітлено у навчально-методичних посібниках А. Зіміна, М. Палавандішвілі. Розвиток музикальності, певних музичних здібностей у дітей за допомогою різних засобів – ігор, танців, хороводів, вправ, етюдів та відповідного репертуару досліджено у працях С. Науменко, С. Рудневої, К. Тарасової та інших. Формування навичок виконання музичних рухів, методів і прийомів розучування їх з дітьми теоретично обґрунтовано у роботах Н. Ветлугіної, Е. Вільчковського, О. Кенемана та інших. Питання формування

музично-рухової творчості дошкільників вивчали С. Акішев, О. Горшкова та інші. Цікавим національним аспектом наповнені теоретико-методичні основи музичного і, зокрема, музично-рухового виховання дошкільників, розроблені вітчизняними (С. Акішев, В. Верховинець, В. Кукловська, Т. Науменко, І. Рудченко, С. Русова та інші) і зарубіжними (Р. Акбарова, К. Орф, Р. Плавник, Ф. Фребель та інші) педагогами. Проте питання значимості сучасного музичного мистецтва в дошкільній педагогіці залишаються і досі не до кінця розкритими.

Мета статті – розглянути використання різновидів музичного діяльності під час навчально-виховного процесу в ДНЗ як засобу формування естетичної культури дошкільнят, враховуючи розвиток фізіологічних особливостей дітей раннього віку.

Музичне мистецтво відображає існуючі та давно зниклі явища, певні об'єкти природи і суспільства, зберігаючи їх тонкий образно-художній зміст для нових поколінь. Високе мистецтво не тільки приносить духовне задоволення, а також є засобом проведення сучасних розваг та культурного відпочинку.

Цінність музики у виховному процесі та у повсякденному житті полягає у тому, що вона заспокоює й утішає, знімає психічне напруження та допомагає долати негативні стреси. Музика є одним із джерел здоров'я людини і профілактичним засобом лікування психічних хвороб. Тож в умовах соціально-економічних негараздів та вірусної пандемії необхідно націлювати освітній процес на оздоровчо-профілактичну мистецьку діяльність, яка здатна цілеспрямовано та гармонійно формувати психіку людини з раннього віку. Саме тому у щоденній практиці музичного навчання і виховання дітей важливо формувати та розвивати високі духовні потреби і різнобічні художні здібності. Така робота повинна проводитись ще із раннього віку дитини. Зокрема, найбільш сприятливим у цьому процесі є період дошкільного віку, адже саме в цей час через можливість залучення дитини до різних видів діяльності закладаються початкові музичні здібності.

Відповідно до програм Базового компоненту дошкільної освіти, формування емоційно-ціннісного ставлення до мистецтва та світу є обов'язковою складовою музично-естетичного виховання дітей раннього віку. Розділ «Музика» є обов'язковим у всіх чинних навчальних програмах, оскільки збагачує емоційний інтелект дитини, наповнює знання та життєвий досвід, впливає на формування загальної культури, сприяє розвитку естетичних почуттів, відкриває простір для творчої самореалізації дитини. Музичне мистецтво є носієм універсальних законів гармонії фізичного здоров'я, емоційного стану, поведінки та засобом активізації творчого потенціалу.

Отож, музичне мистецтво має потужний вплив на внутрішній світ дошкільника, перетворює його та формує якості, необхідні для подальшого успішного життя. Вже із дворічного віку діти у дошкільних навчальних закладах знайомляться із музичним мистецтвом на музичних заняттях в актовій залі, на ранковій гімнастиці, на святах і розвагах та в самостійній музичній діяльності. Під керівництвом досвідченого педагога, якого в ДНЗ називають музичним керівником, малюки освоюють музично-ритмічні вправи, розспівки, вивчають пісні, слухають музику, танцюють. Для реалізації такої гармонійної музикотерапії педагоги повинні мати спеціальну освіту, а також володіти знаннями про фізіологічні особливості віку.

Оскільки музичні заняття у всіх групах дошкільного навчального закладу проводяться двічі на тиждень та тривають від 15 до 25 хвилин, то педагогам рекомендовано використовувати та поєднувати у своїй діяльності методики ритмопластичного виховання Еміля Жака-Далькроза, елементарного музикування системи Карла Орфа, залучення фольклору, народних ладів і ритмів Бели Бартока, методику Вальдорфської педагогіки та інші [1, с. 7]. Для впровадження таких методик музичні керівники повинні бути оснащені арсеналом музичних інструментів (фортепіано, баян, елементарні дитячі, шумові, саморобні інструменти) і майстерно володіти грою на них. Наявність сучасної техніки (аудіо- та відеоапаратури),

ретельно дібраної фонотеки, різноманітність дидактичних матеріалів та іграшок є запорукою вдалого музичного супроводу будь-якого дійства.

Музичний керівник не тільки розвиває природні задатки дитини, а й знайомиться з її наявними та набутими музичними здібностями. Наприклад, у деяких малюків вже на першому році життя такі три основні здібності, як відчуття ладу, музично-слухові уявлення і відчуття ритму, виражаються достатньо яскраво, швидко і легко розвиваються; у інших пізніше і важче. Найбільш складно розвиваються музично-слухові уявлення – здатність відтворювати мелодію голосу, точно інтонуючи або підбирати її по слуху на музичному інструменті. У більшості дітей ця здатність виявляється лише після 5 року життя. Але відсутність раннього прояву здібностей не є показником слабкості або тим більше відсутність здібностей. Велике значення має те оточення, у якому росте дитина (особливо в перші роки життя). Ранні прояви музичних здібностей спостерігаються зазвичай саме в дітей, які одержують достатньо багато музичних вражень.

Тому у вихованні дошкільнят використовують класичні та народні твори для слухання музики. Щоразу готуючи музичний твір для слухання та плануючи його продемонструвати власним виконанням чи на різних технічних засобах, педагогу потрібно провести для дітей невеличку бесіду-розповідь, щоб зацікавити їх почути певні обговорювані характеристики у мелодії, відчуті та словесно передати характер твору тощо. Слухання симфонічних, інструментальних і вокальних творів допомагають дітям краще зрозуміти красу рідної природи. Переймаючись красою та загадковістю природи, діти довго зберігають свої враження, чекають нових зустрічей із нею, створюють свій маленький світ гармонії та краси. Проведення різних асоціацій із явищами природи, предметами навколишнього середовища, казковими героями допомагають наблизити дитяче світосприймання до художньо-естетичної сфери розвитку.

Освоєння музичного мистецтва в дитячому садку передбачає не тільки слухання музичних творів, навчання співу, рухам у музичних іграх і танцях, але й навчання гри на дитячих музичних інструментах.

Інтерес до оркестру дитячих музичних інструментів як засобу музичного виховання завжди був і є актуальним. Ще у 20-х роках ХХ століття Н. Метлов і Л. Михайлов говорили про необхідність організації дитячого оркестру як дієвого засобу розвитку музичного сприйняття і слуху в дошкільнят [2]. Музичні іграшки й інструменти дозволяють прикрасити життя дитини, розважити її та викликати прагнення до власної творчості. Інтенсивне використання різноманітних дитячих музичних інструментів допомагає акомпанувати (створювати супровід) певній музично-ритмічній діяльності, реалізовувати виконання нескладних мелодій індивідуально і в ансамблі, імпровізувати ритмічні та мелодійні послівки. Проте потрібно враховувати фізіологічні особливості сприйняття і можливості оволодіння певними інструментами. Так, для дітей раннього віку перша музична іграшка – брязкальце. Вона зосереджує увагу дитини на музичному звучанні. У віці 2-3 років дошкільників знайомлять із такими інструментами, як бубни, барабани, дзвіночки. Для дітей 3-4 років будуть цікаві сопілки, маракаси, бубенчики, ложки, тарілки. Дітей 5-6 років музичний керівник знайомить із металофонами, ксилофонами, трикутниками, музичними дзвіночками. Граючи на інтонаційно досконалих інструментах (ксилофон, діатонічні дзвіночки), діти підсвідомо засвоюють елементи нотної грамоти. Вони активізують прояв індивідуальності, покращують свій психологічний стан, розвивають музичний слух, почуття ритму та формують навички гри в ансамблі. Гра на дитячих музичних інструментах дозволяє розвинути концентрацію уваги, пам'ять, допомагає активізувати фізичну рухливість. Такі заняття покращують слухові навички дитини, розвивають інтелект і допитливість, роблять дітей дисциплінованими, навчають мислити творчо, формують впевненість

у власних силах, що в майбутньому допоможе їм стати успішними та сприятиме розвитку вміння реалізовувати свій потенціал.

Під час співів діти навчаються музичній мові, знайомляться з жанровою основою творів. У них формується здатність відчувати темброві висотні та ритмічні зміни в музиці. Дитина-дошкільник не просто пізнає мову музики, вона починає свідомо активно цим користуватися у своїй виконавській діяльності.

Загальний розвиток дітей дошкільного віку, поступове вдосконалення в них процесів вищої нервової діяльності позитивно впливають на формування голосового апарату і на розвиток слухової активності. Як відомо, голосовий апарат у них вирізняється крихкістю та недостатньою розвиненістю. Зв'язки короткі. Звук дуже слабкий, проте посилюється резонаторами. Низький резонатор розвинений слабкіше, ніж головний (верхній), тому голос у дітей несильний, хоча часом і дзвінкий. Натомість діти старшого дошкільного віку можуть співати вже в більш широкому діапазоні. Середній виконавський регістр для них знаходиться в межах верхнього тетраорду першої октави. Він звучить легко і природньо, а тому є цілком посильним. Однак низькі звуки звучать більш напружено, їх варто «проходити». Під час розспівок чи виконання пісень важливо уникати форсування звуку, яке стимулює розвиток невластивого звучання.

Важливо, що до старшого дошкільного віку діти вже можуть досить чисто інтонувати контрастні звуки за висотою, розрізнити гучну та тиху музику, передавати нескладний ритмічний малюнок ударами в русі, грою на металофоні, вгадувати за тембром музичні інструменти. Однак рівень музичного розвитку, рівень розвитку мелодійного слуху, музичної пам'яті, співочих навичок у дітей ще низькі. Деякі з них можуть вірно інтонувати мелодію в межах 3-4 звуків, але є ще й ті, хто співає монотонно, низько чи високо, але фальшиво. Це ускладнює роботу педагога, який повинен навчити кожну дитину співати досить чисто, щоб усі діти мали певний обсяг стійких співочих вмінь.

У роботі з дітьми в навчанні співу важливо використовувати вправи на розвиток музичного слуху та голосу. Вправи повинні відрізнятися різноманітністю ладо-гармонійного забарвлення, мелодійними зворотами, яскравими музичними образами. З огляду на особливості сприйняття дітей, потрібно орієнтуватися на вправи у формі коротких пісень з ігровим змістом. Такими вправами є маленькі пісеньки. Результативним для запам'ятовування певних пісенних інтонацій є використання вправ-ігор у комплексній дії різноманітних видів музичної діяльності (слухання, співи, музично-ритмічне ігрові дії, гра на металофоні). Систематичне використання пісень-вправ допомагає сформувати стійкі співочі навички, які будуть закріплюватися, вдосконалюватися під час розучування пісенного матеріалу. Варто зауважити, що дошкільнятам до вподоби вивчення сучасних українських пісень, які виходять із джерел народних, бо вони співучі, ніжні, глибокі, мелодійні.

Демонструючи музично-ритмічні вправи, музичний керівник повинен націлюватися на правильність виконання дітьми кроків, бігу, перешиковувань у різні позиції, колони та інших рухів.

Постановка таночків та повноцінних танців повинна включати узгодження рухів з характером музики та передачу ритму в таких рухах. Дошкільнята поступово впродовж навчання в садочку освоюють різні елементи народного, сучасного і бального танців. Хоча ці рухи ще не складні та вони формують у дітей почуття колективності, ансамблю, допомагають самовиразитися та реалізувати власний творчий потенціал.

Використання театральньо-ігрової діяльності також супроводжується музикою, проте вона тут відіграє роль фону. Цікаво, що для дітей трьох-п'яти років важливим є переміщення фігурок, тобто маніпулювання іграшками та предметами, що стимулює їхню мовленнєво-творчу діяльність. Діти молодших і середніх груп дошкільного навчального закладу активно набувають запас ігрових умінь, зокрема

будувати план-сюжет, розподіляти ролі, самостійно готувати атрибути та декорації, використовувати способи колективного спілкування. Із захопленням вони виконують твори дитячого фольклору: колискові, заклички, забавлянки, скоромовки. Римована мова цих творів пробуджує в дітей образну фантазію, викликає інтерес до звуковидобування, до відтінків мовної інтонації.

У старшому дошкільному віці театралізована творча гра переходить на вербальний рівень, суттєвою стає сама наявність персонажів у сюжетному полі. У дошкільників шести-семи років гра-драматизація стає виставою, у якій вони грають «для глядачів», а не «для себе», вона є ніби «переходом до драматичного мистецтва» (Б. Теплов). Ігри характеризуються колективізмом, довготривалістю, складним сюжетом, виконанням правил тощо. Дітей цікавить результат ігрової діяльності. Провідним мотивом у цьому віці стає пізнавальний інтерес, який проявляється у прагненні впорядкувати власну уяву про довкілля.

Театралізована діяльність виступає як специфічний вид дитячої активності, один із найулюбленіших видів творчості. Вона є могутнім засобом мовленнєвого розвитку. Діти з задоволенням долучаються до театралізованої діяльності, керуючись літературними, ігровими й особистісними мотивами. У них з'являються різноманітні потреби у грі, що виникають під впливом літературного твору. А також потреба в самовираженні, спілкуванні, у пізнанні себе через відтворення різних образів. У відвертому, щиросердому ставленні до художнього образу, втіленні його в різних формах театралізованої діяльності дитина виявляє рівень художньо-естетичного сприйняття, мовленнєву компетенцію, певні знання, вміння, навички, здобуті нею раніше в умовах спеціально організованого навчання.

Серед умов організації театралізованої діяльності дошкільнят виокремлюють взаємозв'язок основних напрямів роботи, зокрема літературно-мовленнєвого, мовленнєво-творчого та театраль-но-ігрового. Таким чином, раціональне поєднання різних видів і типів занять занурюють дошкільнят в активну театралізовану діяльність, спонукають до імпровізації, використання набутих знань у грі, формують елементи сценічної виразності на основі інформаційно-змістової обізнаності та забезпечують інтеграцію різних видів дитячої художньої діяльності в навчально-виховному процесі.

Музичні розваги, що проводяться двічі на місяць мають естетично привабливу форму мистецько-творчого відпочинку дітей, що побудована на різноманітному мистецькому і життєвому досвіді дошкільнят. Організуються розваги для дітей на різні теми у співпраці музичного керівника із вихователем. Для їх реалізації використовується цілий комплекс засобів музичного мистецтва, при чому із акцентом на національні твори. Зарубіжні музичні зразки використовуються переважно в якості втілення окремого інструментального номера чи в якості супроводу, фону театральній дії. Рекомендовано такі види розваг, які плануються відповідно до віку дітей: день народження дитини, іменини; свято Миколая; День матері; музичні драматизації казок у виконанні самих дітей, вистави різних видів театрів; театр дітей і дорослих до Міжнародного дня театру; слухання аудіозапису музично ілюстрованих казок, музичних фрагментів з дитячих опер і балетів; концерт дитячої творчості, тематичні концерти творчості видатних митців; фестивалі дитячих талантів і родинної творчості; вечори музичних загадок-відгадок, українських колискових пісень, колядок і щедрівок (під час Різдвяних свят), веснянок, закличок, хороводів (під час Великодніх свят), слухання музики і творчого музикування, слухання музики і танцювальних імпровізацій; вечір поезій і пісень до Всесвітнього дня поезії; вечір дитячої творчості до Всесвітнього дня танцю тощо [5].

Будь-яка діяльність, зокрема й театралізована, пов'язана з витратою фізичних сил, потребує напруження уваги, зосередженості, тому потрібно дозувати її, враховувати фізичні можливості та психологічні особливості дошкільників. На

підставі цього, оптимальною і максимальною водночас тривалістю занять є час, обмежений 30 хвилинами.

Цілеспрямована мистецька робота в садочках проводиться на комплексних літературно-мовленнєвих заняттях, заняттях театрального гуртка, на заняттях синтетичного типу, що поєднують різні види художньої діяльності, під час втілення сюжетно-рольових, театралізованих ігор, при підготовці та проведенні свят і розваг, підготовці театральних вистав тощо. Усе це підкреслює образний характер творчих процесів та свідчить про необхідність інтегрування різних видів художньої діяльності і навчально-виховному середовищі, що поглиблює естетичний розвиток дитини, поширює можливості образного сприйняття картини світу через твори мистецтва й образного їх відображення в самостійній діяльності.

У дошкільному закладі освіти виховуються майбутні фахівці, музичні критики, слухачі із добрим естетичним смаком, що здатні відрізнити високохудожні зразки музичного мистецтва від низькосортних. Саме тому, усі набуті дитиною знання, уміння та навички у садочку допоможуть розвинути емоційну чуйність, прищеплять інтерес і любов до музики та стануть джерелом формування людяності та доброти.

Загалом, сукупність вище зазначених складових музичного мистецтва у вихованні дошкільнят забезпечує гармонійний розвиток дитини з урахуванням її індивідуальних задатків, нахилів, здібностей та культурних потреб. Проте, питання інтеграції різних видів мистецької діяльності у вихованні дошкільнят є ще недостатньо висвітленими, а тому потребують подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Малашевська І. А. Демидова С. К. Програма оздоровчо-освітньої роботи з дітьми старшого дошкільного віку «Веселкова музикотерапія». Тернопіль : «Мандрівець», 2015. 44 с.

2. Музичні заняття. URL: <https://sites.google.com/site/ittatzn/storinka-muzicnogo-kerivnika/muzicni-zanatta>

3. Музичне виховання дошкільнят. URL: <http://zirnytsia.sumy.in.ua/kabinet-muzychnogo-kerivnyka/muzychne-vyhovannya-doshkilnyat/>

4. Музичний розвиток дошкільнят. URL: <https://dnzcentr.jimdofree.com/%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B8/%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0-%D0%BC%D1%83%D0%B7%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%BA%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0/%D0%BC%D1%83%D0%B7%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%BA-%D0%B4%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B8/>

5. Шусть О. В. Музика – це мистецтво. URL: http://litky-dnz.kiev.sch.in.ua/storinka_dlya_batjkiv/storinka_muzicnogo_kerivnika/

УДК 378:373.2.011.3-051

Оксана Доманюк

ЕФЕКТИВНІ ШЛЯХИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ДО ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті обґрунтовуються ефективні шляхи підготовки студентів спеціальності 012 «Дошкільна освіта» до формування особистості дітей старшого дошкільного віку. Зокрема, представлено результати дослідження чинників готовності майбутніх вихователів до формування у старших дошкільників доброзичливості як базової особистісної якості. Актуальність зазначеної проблеми визначається Державним стандартом дошкільної освіти України (Базовим компонентом дошкільної освіти, 2021) та Стандартом вищої освіти України за першим (бакалаврським) рівнем, галузі знань 01 – «Освіта / Педагогіка», спеціальності 012 – «Дошкільна освіта».

У статті визначено основні шляхи ефективного формування досліджуваного феномену, з-поміж яких: ціннісні орієнтації майбутніх вихователів, суб'єкт-суб'єктна взаємодія викладачів і студентів у педагогічному процесі закладу вищої освіти, доброзичливий стиль міжособистісної взаємодії та спілкування педагогів зі студентами, заохочення до спільної діяльності та доброзичливі взаємовідносини між здобувачами освіти. Зазначено, що систему ціннісних орієнтацій майбутніх вихователів досліджено за допомогою методики «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча, що ґрунтується на прямому ранжуванні списку термінальних та інструментальних цінностей. Наголошено, що формуючи особистість дошкільника, слід проявляти толерантність у спілкуванні, для визначення якої використано адаптовану до теми дослідження методику діагностики комунікативної толерантності В. Бойка. Важливими факторами підготовки майбутніх вихователів до формування досліджуваного феномену є мотиви вибору професії, задоволення освітнім процесом, а також труднощі, які виникають у студентів. Для їх вивчення проведено авторське анкетування «Чинники підготовки майбутніх вихователів до формування доброзичливості у дітей старшого дошкільного віку».

Зроблено висновки, що у взаємозв'язку означені шляхи підготовки майбутніх вихователів до формування особистості старших дошкільників чинять вагомий вплив на рівні готовності студентів до досліджуваного феномену.

Ключові слова: підготовка майбутніх фахівців дошкільної освіти, формування особистості дітей старшого дошкільного віку, доброзичливість, базові особистісні якості.

The effective ways of training students majoring in 012 «Preschool Education» for the development the personality in children of senior preschool age are substantiated in the article. The results in the study of the factors of future educators' readiness for benevolence development in senior preschoolers as a basic personal quality are presented in particular. The topicality of this problem is determined by the State Standard of Preschool Education in Ukraine (Core Component of Preschool Education, 2021) and by the Standard of Higher Education of Ukraine at the first (bachelor's) level of field of knowledge 01 – «Education / Pedagogy», specialty 012 – «Preschool Education».

The main ways of effective development of the studied phenomenon are identified in the article, including value orientations of future educators, subject-subject interaction of teachers and students in the pedagogical process of higher educational institution,

benevolent style of interpersonal interaction and communication between educators and students, encouragement to joint activities and benevolent relations between students. It is noted that the system of value orientations of future educators was studied using the M. Rokeach's method of «Value Survey» which is based on the direct ranking of the list of terminal and instrumental values. It is emphasized that when developing the preschooler's personality one should show tolerance in communication for the determination of which the V. Boyko's method adapted to the research topic for diagnostics of communicative tolerance was used. Important factors in training future educators for the development of the phenomenon under study are the motives for choosing a profession, satisfaction with the educational process, as well as the difficulties that arise in students. The author's questionnaire «Factors for future educators» training for the development of benevolence in senior preschool children" was conducted to study them.

It is concluded that the interrelated ways of future educators' training for the development of the personality in senior preschoolers have a significant impact on the level of readiness of students for the phenomenon under study.

Key words: training of future specialists of preschool education, development of personality in children of senior preschool age, benevolence, basic personal qualities.

Постановка та актуальність проблеми. Дошкільна освіта є самостійною системою, обов'язковою складовою освіти в Україні. Як перша самоцінна ланка, яка спрямовує освітній розвиток людини протягом життя, вона має гнучко реагувати на сучасні соціокультурні запити, допомагати дитині реалізувати свій природний потенціал, орієнтуватися на загальнолюдські й національні цінності [15].

Звернемо увагу, що у Державному стандарті дошкільної освіти (Базовий компонент дошкільної освіти, 2021) зазначено, що основною цінністю дошкільної освіти є визнання самоцінності дошкільного дитинства, його потенціалу та особливої ролі в розвитку особистості [1]. Деякі фахівці (Г. Бєленька, Н. Гавриш, Н. Лисенко, Л. Лохвицька, В. Ляпунова, І. Онищук та ін.) акцентують увагу на залежності ефективності освітнього процесу в закладі дошкільної освіти від якості підготовки нової генерації педагогічних кадрів дошкільної ланки, адже вихователь – значущий дорослий, особистість, від якої залежить не лише організація освітнього процесу, а й певною мірою розвиток особистісних цінностей, моральних переконань, набуття життєвого соціального досвіду, навичок міжособистісних взаємин.

Стандарт вищої освіти України за першим (бакалаврським) рівнем, галузі знань 01 – «Освіта/Педагогіка», спеціальності 012 – «Дошкільна освіта» передбачає формування низки компетентностей випускника: інтегральної, загальних (з поміж яких у контексті власного дослідження виокремлюємо КЗ-6. Здатність до міжособистісної взаємодії) та спеціальних (фахових) (КС-2. Здатність до розвитку в дітей раннього і дошкільного віку базових якостей особистості (довільність, самостійність, креативність, ініціативність, свобода поведінки, самосвідомість, самооцінка, самоповага); КС-6. Здатність до виховання в дітей раннього і дошкільного віку навичок свідомого дотримання суспільно визнаних морально-етичних норм і правил поведінки; КС-16. Здатність до виховання в дітей раннього і дошкільного віку толерантного ставлення та поваги до інших, попередження та протидії булінгу) [11]. Враховуючи вищезазначене, виникає необхідність удосконалення підготовки майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти до реалізації завдань морального зростання вихованців, зокрема створення сприятливих умов для формування особистісної зрілості дитини, її базових якостей, із-поміж яких виокремлюємо доброзичливість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема професійної підготовки майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти розглядається фахівцями в контексті вимог нової освітньої парадигми. Так, проблема загальної професійної підготовки майбутніх фахівців є предметом значної кількості сучасних досліджень

(К. Ангеловські, В. Андрущенко, В. Безпалько, І. Бех, І. Зязюн, Н. Кічук, В. Кремень, В. Кузь, Р. Пріма, О. Савченко, А. Столяр, О. Сухомлинська та ін.).

Психолого-педагогічні аспекти фахового становлення майбутнього вихователя в умовах закладів вищої освіти розкривають Л. Артемова, В. Бенера, Г. Беленька, А. Богуш, З. Борисова, Н. Гавриш, О. Гомонюк, І. Дичківська, Л. Зданевич, Л. Загородня, Н. Денисенко, Є. Карпова, О. Кононко, Ю. Косенко, К. Крутій, Н. Лисенко, М. Машовець, С. Нечай, М. Олійник, І. Онищук, З. Плохій, О. Семенов, Г. Сухорукова, Т. Танько та ін.

Формулювання мети та завдань статті. Аналіз психолого-педагогічної літератури дає змогу зробити висновки, що ефективні шляхи підготовки майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти до формування доброзичливості як базової особистісної якості дітей старшого дошкільного віку, залишається малодослідженим. Таким чином, вищенаведене об'єктивує необхідність висвітлення означеної проблеми, що і є метою статті.

Результати теоретичного аналізу та констатувального дослідження, що свідчать про несформованість особистісно-мотиваційного компонента готовності майбутніх вихователів до формування доброзичливості у дітей старшого дошкільного віку, об'єктивують виокремлення ефективних шляхів формування досліджуваного феномену, з-поміж яких особливої уваги потребують:

- ~ ціннісні орієнтації майбутніх вихователів;
- ~ суб'єкт-суб'єктна взаємодія викладачів і студентів у педагогічному процесі закладу вищої освіти;
- ~ доброзичливий стиль міжособистісної взаємодії та спілкування педагогів зі студентами;
- ~ заохочення до спільної діяльності та доброзичливі взаємовідносини між студентами.

Представлені вище чинники перебувають у тісному взаємозв'язку між собою та здійснюють вагомий вплив на рівні сформованості готовності майбутніх вихователів до досліджуваного феномену. Обґрунтуємо їх детальніше.

Процеси реформування та модернізації, які відбуваються сьогодні в системі вищої освіти, зокрема й педагогічної, об'єктивно впливають на її подальший прогресивний розвиток, забезпечення потреб суспільства у кваліфікованих фахівцях, що окреслює відповідні зміни у фаховій підготовці вихователів до роботи з дітьми дошкільного віку. Ми погоджуємося з думками науковців, що освітній процес у закладах вищої освіти напряму залежить від різних чинників, що впливають на нього. Фахівці наголошують, що в сучасній системі дошкільної освіти відбуваються значні зміни, пов'язані з оновленням її змісту, перебудовою взаємодії в системі «педагог – дитина», виникненням різних видів і типів закладів дошкільної освіти тощо (Г. Беленька, О. Богініч, З. Борисова, І. Загарницька та ін.). Саме тому новітні освітні напрями в галузі дошкільної освіти вимагають фахівця нового типу і висувають неабиякі вимоги до його професійної компетентності [4, с. 10].

Як свідчить психолого-педагогічна література, суспільство усвідомлює необхідність підготовки випускника педагогічного закладу вищої освіти з високим рівнем моральної культури та багатим духовним світом. Одним із важливих засобів розв'язання цього завдання є формування ціннісних орієнтацій студентів, їхніх моральних якостей.

Ціннісні орієнтації визначають спроможність особистості до саморегуляції, самовизначення, самоствердження в педагогічному колективі, а також є складовою професійної спрямованості майбутніх педагогів. У низці наукових праць (Ю. Гіппенрейтер, О. Запорожець, Я. Корчак, В. Котирло, С. Кулачківська, С. Ладивір, К. Роджерс, Т. Титаренко та ін.) знаходимо твердження про те, що ціннісні орієнтації – один із найбільш важливих критеріїв моральної та громадянської спрямованості особистості.

Цінними для нашого дослідження є висновки К. Роджерса, який зауважує, що взаємодія педагога з дітьми вважатиметься основою розвитку, якщо спиратиметься на три фундаментальні цінності: цінність особистості, цінність свободи і відповідальності вибору, цінність творчості. Педагог, на думку науковця, повинен бути єдиним, цілісним, «конгруентним» у своїх почуттях, ставленнях. Особливого значення дослідник надає соціальним взаєминам, підкреслюючи, що якраз вони дають підґрунтя для повноцінного функціонування людини. В зв'язку з цим К. Роджерс переконує: якщо педагог може створити взаємини теплою та щирого прийняття дитини, гідної оцінки її як індивіда, сприйняти світ так, як вона, тоді дитина буде розуміти себе сама і розвиватися як цілісна особистість, яка вміє жити корисно. Лише тоді дитина стане людиною з яскраво вираженою індивідуальністю, краще розумітиме інших людей, стане доброзичливою, толерантною, шанобливою [9].

Аналізуючи стратегічну мету освітнього процесу вищої школи, І. Бех наголошує, що вона полягає у вихованні студентської молоді, «становленні її ціннісних орієнтацій і життєвих смислів» [3, с. 405]. Науковець зазначає, що цінності допомагають перетворити соціальні норми та ідеали в особистісні правила життєдіяльності. Цінності стають виховним фактором завдяки тому, що трансформуються у внутрішні мотиви поведінки особистості. Таким чином, стверджує І. Бех, у професійному становленні майбутнього педагога необхідно акцентувати увагу на його власному особистісному зростанні, головною складовою якого є моральність. Вагомість зазначеного насамперед стосується підготовки фахівців дошкільного профілю, які першими після батьків ознайомлюють дітей із людськими цінностями, привчають дотримуватися встановлених правил поведінки в соціумі, реалізуючи завдання морального виховання [там само].

Досліджуючи формування ціннісних орієнтацій у сучасному соціопросторі, Л. Токарева наголошує, що це – одна із фундаментальних психологічних характеристик людини. Вони характеризують усвідомлене ставлення до соціальної діяльності, пов'язане з мотивацією поведінки і направленістю особистості. Соціальна поведінка починається із готовності, з установки, в якій відображено і прагнення, і цілі, і вимоги, і очікування людини. Виражені у свідомості особистості орієнтації та знання міцно взаємопов'язані. Якщо в знаннях віддзеркалюються предмети і явища дійсності, то в орієнтаціях – ставлення людини до них. У структурі особистості ціннісні орієнтації – це характерний центр координації, що спрямовує поведінку і ставлення до соціального середовища [13, с. 282].

Отже, сформовані ціннісні орієнтації можна вважати одним із визначальних чинників підготовки майбутніх вихователів до формування доброзичливості у дітей старшого дошкільного віку, адже система ціннісних орієнтацій становить основу ставлень особистості до навколишнього світу, до інших людей, до самої себе. Виявлені на констатувальному етапі результати спричинили потребу більш детально дослідити систему ціннісних орієнтацій майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти. Із цією метою ми скористалися методикою «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча [14], що ґрунтується на прямому ранжуванні списку цінностей, із-поміж яких автор виокремлює термінальні (переконання в тому, що певна мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути) та інструментальні (переконання в тому, що певний образ дій або якість особистості є кращим у будь-якій ситуації).

Опрацювання матеріалів дослідження полягало в обчисленні показників рангу відбору цінностей у процесі їх ієрархізації. У процесі аналізу результатів діагностики ми орієнтувалися на поділ системи цінностей на особисті, суспільні, професійні.

Рангові показники розміщення термінальних ціннісних орієнтацій (цінності-цілі) засвідчують домінування настанов на професійні цінності: матеріально забезпечене життя (середній ранг вибору – 1), цікава робота (4), суспільне визнання (5). Із-поміж особистісних цінностей найбільшу значущість мають щасливе сімейне життя (2),

здоров'я (3), любов (6). Суспільні цінності займають нижчі рангові позиції, як-от: активне діяльне життя (7), наявність хороших і вірних друзів (8), щастя інших (10).

При цьому серед респондентів найменшу важливість за рангами констатовано щодо цінностей краси природи й мистецтва (ранг 18), розваги (17), упевненість у собі (16), творчість (15), пізнання (14). Це, на нашу думку, є свідченням своєрідної концентрації уваги майбутніх вихователів на необхідності розв'язання власних життєвих проблем (насамперед тих, що стосуються матеріального забезпечення), що відсуває орієнтації на милування красою природи та мистецтва, приємне проведення дозвілля, внутрішню гармонію, упевненість у собі, можливість розширення своєї освіти та світогляду на другий план.

Серед інструментальних цінностей (цінності-засоби) лідерські позиції зайняли професійні цінності: освіченість (ранг 1), ефективність у діяльності (3), тверда воля (5). Серед суспільних цінностей, які також виявилися вагомими, респонденти виокремили незалежність (ранг 2), сміливість у відстоюванні власної думки (7), широту поглядів (9). Домінантами особистісних цінностей майбутні педагоги вважають самоконтроль (4), життєрадісність (6), вихованість (8).

Найменш значущими серед інструментальних цінностей майбутні педагоги називають чесність (18 ранг), раціоналізм (17), непримиренність до недоліків у собі й інших (16), терпимість (15), відповідальність (14). Варто зазначити, що доброзичливості як досліджуваному нами явищу було відведено 11 рангову позицію, що, на жаль, є досить низьким показником.

Узагальнюючи вищезазначене, можемо стверджувати, що структура ціннісних орієнтацій – це складне соціально-психологічне утворення із динамічним характером, унаслідок чого є можливість впливати на її формування. Цьому сприяє не лише правильно організована ціннісно-орієнтаційна професійна освіта, а й покращення об'єктивних умов діяльності майбутніх педагогів, забезпечення позитивного мікроклімату в колективі та можливості постійного професійного зростання й розвитку.

Здійснення освітнього процесу у вищій школі має базуватися на виявленні особистісного сенсу та можливостей кожного студента. Зважаючи на це, на думку В. Бенери, важливо, аби студент проявляв індивідуальність, яку необхідно враховувати в процесі організації навчально-пізнавальної діяльності майбутнього фахівця. Науковець доводить, що знання студента визначаються як особлива форма духовного засвоєння результатів пізнання, процесу відображення дійсності. Суб'єкт у практичній діяльності повинен застосовувати знання раціонально й ефективно [2]. Отже, успішність морального виховання дітей залежить від наявного рівня засвоєння майбутніми педагогами-дошкільниками змісту навчальних дисциплін, які вони вивчають.

Фахова підготовка у закладах вищої освіти базується на ефективній побудові освітнього процесу, забезпечуючи поступову трансформацію пізнавальної діяльності у професійно спрямовану. Г. Беленька у зв'язку з цим зауважує, що сутність психолого-педагогічної підготовки майбутнього вихователя закладу дошкільної освіти полягає у формуванні професійної компетентності, що включає систему психологічних, загальнодидактичних, фахових знань, розвиток фахових умінь, професійних здібностей та професійно значущих рис особистості [4, с. 24].

Для успішної діяльності вихователь як головний організатор педагогічного процесу в ЗДО повинен засвоїти певну сукупність знань, умінь, оволодіти навичками, розвинути в собі позитивні особистісні якості. Т. Поніманська наголошувала, що для здійснення педагогічної діяльності він набуває знань із дошкільної педагогіки, дитячої психології, вікової фізіології, педіатрії та гігієни, індивідуальних психологічних характеристик, правил охорони життя і зміцнення здоров'я дітей. Разом з тим йому потрібно освоїти засади, які на загальнотеоретичному рівні розкривають мету, завдання, принципи, зміст виховання

і навчання дітей, а також оптимальні умови, форми, методи і засоби реалізації освітнього процесу, організації ігор, художньої творчості, інтелектуальної та фізичної праці, облаштування простору життєдіяльності дітей тощо [8].

У своєму дослідженні зважаємо на висновки О. Богінч, яка виокремлює такі основні механізми вдосконалення системи підготовки майбутніх фахівців: активізація навчальної діяльності самого суб'єкта професійної підготовки; формування в нього бажання і потреби до самостійного вибору мети; вміння нести відповідальність за особистісний вибір та його наслідки; проектування траєкторії особистої навчальної діяльності, її результативність з урахуванням особистісних потенційних можливостей, об'єктивної оцінки своїх досягнень; корекція й регулювання власної пізнавальної діяльності [5, с. 42]. Дослідниця стверджує, що вагомим чинником зовнішнього впливу на мотивацію активної освітньої діяльності кожного студента є особистість викладача, його професіоналізм, педагогічний такт, ставлення до суб'єктів освітнього процесу та ступінь професіоналізму [5, с. 43].

Зміни у засобах педагогічної комунікації, формах та методах взаємодії передбачають зміну статусу студента, який перетворюється на суб'єкт пізнавальної діяльності за умови створення стимулюючого середовища для розвитку його здібностей, інтересів, нахилів, потреб. В освітньому процесі ЗВО відбувається перехід від масово-репродуктивного підходу до індивідуально-творчого. У новій дидактичній системі основна увага зосереджується не лише на самостійній роботі студента, а й на індивідуальній роботі викладача зі студентом. Як наслідок – змінюється професійна позиція викладача ЗВО, зростає рівень його професійної компетентності, усе більше уваги приділяється самоосвітній роботі, адже особистість студента формується під впливом особистості та діяльності викладача, який через свою особу транслює соціальний освітній досвід.

Підтвердження викладеного знаходимо у дослідженнях, проведених Л. Загородньою й С. Титаренко. Ними, зокрема, охарактеризовано портрет майстерного вихователя закладу дошкільної освіти, доведено, що майбутній фахівець дошкільної освіти повинен добре орієнтуватися в сучасних вимогах, бути спрямованим на майбутнє, творчо ставитися до власної професійної діяльності: «Поряд із високими моральними якостями, глибокими знаннями методики навчально-виховної роботи і психологічних особливостей дітей дошкільного віку вихователь повинен мати комплекс професійно важливих психологічних якостей, які визначають його педагогічну майстерність. Ці вимоги диктує специфіка професії вихователя й об'єкта його діяльності – особистості дошкільника» [7, с.18]. Узагальнюючи наукові результати Л. Загородньої й С. Титаренко, зазначимо, що психолого-педагогічна підготовка фахівця дошкільної освіти передбачає як його професійне, так і особистісне зростання.

Значущою у взаємодії викладача зі студентами є комунікація. Дослідники О. Степанов і М. Фібула [12, с. 33] виокремили такі правила комунікації:

1) володіти культурою спілкування, а саме: моделювати спілкування не «від себе», а від дітей, їхніх потреб та інтересів; вчитися слухати дітей, зважаючи на їхню думку; не принижувати людську гідність; якомога частіше усміхатися, адже це викликає позитивні емоції, спонукає до продуктивного спілкування;

2) орієнтувати своє педагогічне мовлення на конкретну дитину, а не на абстрактну групу, виявляючи своє ставлення до вихованців;

3) використовувати різні види спілкування на взаємних із дітьми інтересах, не організовувати спілкування «по вертикалі», тобто зверху вниз, уникати штампів, постійно шукати нові форми, засоби, методи й прийоми;

4) постійно враховувати психологічний стан окремих вихованців і колективу загалом, намагаючись зрозуміти їх настрій і на цій основі моделювати спілкування з ними; враховувати соціально-психологічне зростання дитини; технологію та тактику спілкування необхідно скерувати на усунення психологічних бар'єрів між

вихователем і вихованцями; урахувати індивідуальні особливості, темперамент і характері дітей;

5) дивитися на себе «збоку», постійно аналізуючи власні дії та вчинки;

6) спілкуватися з дітьми систематично, не залишаючи поза увагою «незручних» дітей, бути ініціативним у спілкуванні;

7) долати негативні установки щодо конкретного вихованця, уникати абстрактної критики, оскільки це породжує опір;

8) частіше висловлювати схвалення, заохочення;

9) розвивати свою комунікативну пам'ять, фіксує педагогічні ситуації та їх перебіг;

10) постійно вдосконалювати найважливіший інструмент спілкування – власне мовлення.

Отже, реалізуючи освітній процес у вищій школі, викладач має створити умови суб'єкт-суб'єктної взаємодії, доброзичливості, товариськості, партнерства та взаємоповаги, адже саме такі умови забезпечать краще розуміння та сприйняття студентами складного матеріалу на заняттях, допоможуть їм активно включитися в процес пізнання та набувати професійного досвіду, використовуючи творчість, самостійність, ініціативність.

Сучасне суспільство вимагає від системи освіти виховання не просто професіонала своєї справи, а творчої особистості, здатної до саморозвитку, самовдосконалення та самореалізації.

Слід також зазначити, що на мотиви освітньої діяльності позитивно впливають і студенти групи, у яких наявний високий рівень потреб та здобутків. Зокрема, цей вплив може мати й негативне забарвлення, тому так важливо для педагога намагатися підвищувати освіченість кожного студента, адже від його внутрішніх (особистісних) факторів залежать його устремління, активність в освітній діяльності й найголовніше – якість освіти.

Важливо, що сьогодні перед закладами освіти ставиться вимога виховувати соціально активну особистість із гуманістичними орієнтирами. Гуманізація освітнього процесу передбачає рівноправну, доброзичливу взаємодію всіх учасників процесу, побудову взаємин між педагогом і дітьми на основі добра, довіри, поваги, толерантності, адже лише гуманний вихователі спроможний виховати гуманну особистість (Л. Артемова, Г. Беленька, Н. Гавриш, Л. Лохвицька, Т. Поніманська та інші).

Гуманізація взаємин, виховання і розвиток особистості, формування її цінностей, встановлення добрих взаємин з іншими людьми відбувається через спілкування як природну потребу людини.

Спілкування займає особливе місце в роботі педагога, адже його професія є комунікативною, а в гуманістичному освітньому процесі воно повинно бути доброзичливим. На сьогодні перед закладами вищої освіти України, згідно досліджень К. Джеджери, стоїть завдання перебудувати систему професійної підготовки таким чином, щоб уже під час навчання в закладі вищої освіти в студентів формувалися знання, вміння й навички, спрямовані на організацію освітнього процесу, щоб ця система відповідала принципам гуманності й демократизації. Важливо зазначити, що характер спілкування педагога зі студентами – це фундамент, на якому будується освітній процес закладу вищої освіти. Спілкування є одним із проявів людської сутності, особистісною формою існування і функціонування суспільних взаємин; обов'язковою і значущою стороною людського буття, необхідною передумовою формування людини як соціальної істоти, здатної до співіснування з оточуючими [6, с. 23].

Одним із продуктивних стилів спілкування педагога зі студентами фахівці визначають спілкування на основі дружньої прихильності, адже саме такий стиль варто вважати передумовою вдалого здійснення будь-якої спільної діяльності.

Зауважимо, що в процесі спілкування педагог повинен володіти такими якостями, як емпатія, доброзичливість, толерантність, ініціативність, безпосередність, відкритість, конфронтація. Аналіз наукових джерел із означеної проблеми (В. Кан-Калик, О. Леонтьєв, М. Лісіна) дозволяє стверджувати, що доброзичливе спілкування викладача зі студентами передбачає демонстрацію педагогом спільності поглядів; встановлення особистісного контакту; прояви особистого доброзичливого ставлення; зацікавленість у взаємодії, взаєморозумінні; систематичний вияв інтересу до студентів, співпереживання, наголошення на позитивному, створення ситуацій успіху, постійне наголошення на потенційних можливостях, індивідуальній значущості кожного.

Головною потребою, що визначає характер міжособистісних взаємин студентів, зумовлюючи їхню поведінку, є потреба в ровесницькому спілкуванні. Ступенем реалізації даної потреби визначається емоційне благополуччя студента в системі міжособистісних взаємин, його позитивне налаштування на майбутню професійну діяльність.

Однією з умов гуманізації взаємин студентів І. Бех виокремлює потребу бути серед інших, що проявляється в спілкуванні заради самого спілкування, заради теплих, дружніх взаємин й усунення дискомфорту самотності, а також потребу в психологічній безпеці, коли комунікування здійснюється задля зняття напруги, тривожності, зменшення відчуття страху [3].

Нам імponує думка Л. Савенкової, що повноцінне спілкування студентів неможливе без співпереживання, доброзичливості, чесності, порядності, справедливості та поваги, без приєднання до свого внутрішнього світу почуттів, цінностей, поглядів іншого. Спілкування при цьому буде відкритим і спрямованим на продуктивний діалог та співробітництво. У процесі доброзичливого спілкування в студентів розвивається психологічна, інтелектуальна та соціальна здатність до нормалізації контактів з іншими людьми, спостерігається засвоєння способів практичної реалізації цієї здатності. Практика доброзичливого спілкування може бути організована в різних формах, а саме: участь у бесідах, диспутах, обговореннях, виступи з доповідями, висловлювання власної думки та власних поглядів на ту чи іншу проблему тощо [10].

Формуючи доброзичливу особистість, слід проявляти толерантність у спілкуванні. Для визначення її особливостей ми використали адаптовану до теми дослідження методику діагностики комунікативної толерантності В. Бойка [14]. Відповідно до ідей автора комунікативна толерантність демонструє ступінь вразливості особистості до неприємних або неприйнятних, на її думку, психічних станів та вчинків партнерів із взаємодії. Толерантність, на думку фахівця, обумовлена як свідомими, так і несвідомими реакціями людини на відмінності між її особистісними підструктурами й елементами особистісних підструктур партнера чи збірних типів людей, що існують в її свідомості.

Комунікативна толерантність майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти може розглядатися у двох аспектах:

1) як індивідуально-психологічна властивість особистості, до якої належать особистісні якості (у тому числі професійні) та ставлення (до себе, до власної діяльності до інших);

2) як властивість, яка є психологічною характеристикою компетентності педагога.

Опитувальник комунікативної толерантності В. Бойка допомагає визначити чинники комунікативних бар'єрів, пов'язаних із настановами респондентів (рівень толерантності). Означена методика дозволяє оцінити, у яких аспектах відносин респонденти найбільше схильні до конфліктів, а знаючи причину конфлікту, буде легше попередити його або знайти адекватні способи вирішення, розгледіти слабкі місця і зрештою зрозуміти, які поведінкові реакції, стратегії й установки в

міжособистісному спілкуванні варто скоригувати, аби зробити комунікаційний процес приємним і ефективним.

Результати дослідження показали, що високий рівень комунікативної толерантності продемонстрували 32,4 % опитаних студентів 2-го курсу, 32,2 % – 3-го та 35,1 % – 4-го курсів. Їм притаманне позитивне ставлення до представників різних соціальних верств, відсутність стереотипів, готовність до конструктивного вирішення конфліктів і продуктивного співробітництва.

Середній рівень констатовано в значній частини респондентів: 2-й курс – 43,2 %, 3-й – 45,5 %, 4-й – 51,8 %. Вважаємо це позитивним моментом, адже середній рівень комунікативної толерантності є необхідною базою для розвитку толерантності вищого рівня.

Низький рівень терпимості до оточуючих зафіксований у незначній кількості майбутніх вихователів: 24,4 % – 2-й курс, 21,3 % – 3-й курс, 13,1 % – 4-й курс. Це вагомий результат, зважаючи на специфіку формування доброзичливості у дітей старшого дошкільного віку.

Важливими факторами підготовки майбутніх вихователів до формування досліджуваного феномену, на нашу думку, є мотиви вибору професії (доброзичливим може бути лише той педагог, який має гуманні внутрішні мотиви опанування професії), задоволення освітнім процесом (у доброзичливій атмосфері формується доброзичлива особистість), а також труднощі, які виникають у студентів (потрібно вчитися долати труднощі, пам'ятаючи про важливі моральні правила). Для їх визначення нами було проведено анкетування студентів, яке дало змогу виявити характер зовнішніх (об'єктивних) утруднень, утруднень особистісного типу та специфіку особистісної спрямованості під час подолання тих чи інших утруднень. Для цього ми скористалися авторською анкетой «Чинники підготовки майбутніх вихователів до формування доброзичливості у дітей старшого дошкільного віку».

Кількісний та якісний аналіз результатів анкетування дозволив констатувати, що на перше запитання «Що спонукало Вас до здобуття педагогічної професії?» було отримано відповіді, які були розподілені таким чином (перші 5 рангових позицій): «любов до дітей» – 29,7 %; «бажання отримати диплом» – 18,3 %; «прагнення стати освіченою людиною» – 15,2 %; «прагнення реалізувати власні здібності» – 10,2 %; «не можу точно сказати» – 9,4 %.

Щодо виявлення чинників, які сприяють підвищенню пізнавального інтересу до проблеми формування доброзичливості у дітей старшого дошкільного віку, запропоновані варіанти були ранжовані респондентами таким чином: збагачення лекційних та практичних курсів інформацією морального спрямування, зокрема питаннями формування доброзичливості у дітей старшого дошкільного віку» – 36,3 %; «використання інноваційних форм, методів та засобів навчання у вищій школі» – 34,5 %; «підтримка студентів викладачами у процесі вивчення нової інформації з питань формування доброзичливості в старших дошкільників» – 20 %; «належне матеріально-технічне забезпечення процесу підготовки майбутніх вихователів до формування доброзичливості у дітей старшого дошкільного віку» – 14,7 %; «можливість на практиці перевірити свої вміння та навички щодо формування доброзичливості» – 12,1 %.

На запитання «Що заважає Вам формувати доброзичливість у собі та у дітей старшого дошкільного віку?» ми отримали такі рангові відповіді: «недостатній зв'язок змісту освіти із реальним життям» – 35,9 %; «недостатньо можливостей для поглибленої роботи над удосконаленням власних доброзичливих якостей» – 28,4 %; «значна кількість домашніх завдань, не залишається часу на саморозвиток доброзичливості» – 25,5 %; «надміру високий темп життя та навчання, що пропагує прагматизм та формалізм у взаєминах» – 18,6 %; «недостатньо умов для прояву доброзичливості та самостійного вибору форм і методів її формування» – 15,3 %.

Із-поміж інших причин, що утруднюють формування доброзичливості в собі та в старших дошкільників, також було названо відсутність можливості проявити свої доброзичливі якості в позааудиторній діяльності, відсутність товариських взаємин між викладачами та студентами, вороже ставлення однокласників один до одного.

Щодо значущих чинників, які, на думку респондентів, найбільше впливають на зниження зацікавленості проблемою морального виховання дітей старшого дошкільного віку, зокрема формування доброзичливості, відповіді опитаних розділилися таким чином: «насиченість навчального розкладу іншими дисциплінами, які відволікають від проблеми доброзичливості» – 27,9 %; «переконавання, що доброзичливій людині важко жити в сучасному соціумі» – 22,5 %; «відсутність науково-практичної інформації з питань формування доброзичливості у дітей старшого дошкільного віку» – 17,7 %; «спрямовую свої зусилля на засвоєння знань із фахових дисциплін, а проблема формування доброзичливості розкривається там поверхово» – 17 %; «не розумію, як це мені знадобиться в майбутньому» – 10 %.

Таким чином, аналіз відповідей на анкету «Чинники підготовки майбутніх вихователів до формування доброзичливості у дітей старшого дошкільного віку» дозволив констатувати, що освітньо-інформаційне поле, в якому здійснюється підготовка студентів спеціальності 012 «Дошкільна освіта», недостатньою мірою зорієнтоване на розкриття особливостей формування базових якостей дітей дошкільного віку, зокрема й доброзичливості та підготовки майбутніх вихователів до формування означеної якості. Отримані дані слугуватимуть підґрунтям при складанні програми формувального експерименту.

Узагальнивши та співставивши результати дослідження рівнів готовності майбутніх вихователів до формування доброзичливості у дітей старшого дошкільного віку та чинників, які впливають на досліджуваний феномен, ми дійшли висновку, що в студентів із високосформованим рівнем зазначеного явища спостерігається вплив усіх визначених чинників, що, зважаючи на отримані результати, є позитивним та ефективним. Майбутні педагоги ЗДО із достатнім рівнем готовності зазнають впливу сформованих ціннісних орієнтацій, суб'єкт-суб'єктної взаємодії та доброзичливого спілкування викладачів і студентів у освітньому процесі закладу вищої освіти. Студенти, яких умовно віднесено до суперечливого рівня готовності до формування досліджуваного феномену, акцентують увагу на впливі заохочення до спільної діяльності, доброзичливому ставленні студентів між собою та доброзичливому ставленні до них педагогів. Констатовано, що майбутні вихователі із початковим рівнем готовності до формування доброзичливості в старших дошкільників декларують вплив лише одного чинника – переважно заохочення до спільної діяльності та доброзичливого ставлення студентів між собою.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Отже, можемо стверджувати, що основними шляхами ефективної підготовки майбутніх вихователів до формування особистості дітей старшого дошкільного віку є сформовані ціннісні орієнтації майбутніх вихователів, суб'єкт-суб'єктна взаємодія викладачів та студентів в освітньому процесі закладу вищої освіти, доброзичливе спілкування педагогів зі студентами, а також заохочення до спільної діяльності та доброзичливого ставлення студентів між собою. У взаємозв'язку між собою означені чинники чинять вагомий вплив на рівні готовності майбутніх вихователів до досліджуваного феномену. Отриманий матеріал слугуватиме ґрунтовною основою для створення моделі, визначення педагогічних умов підготовки майбутніх вихователів до формування доброзичливості як базової особистісної якості дітей старшого дошкільного віку та окреслення стратегії формувального етапу дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Базовий компонент дошкільної освіти (Державний стандарт дошкільної освіти). Наказ Міністерства освіти і науки України від 12.01.21 р. №33. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2021/12.01/Pro_novu_redaktsiyu%20Bazovoho%20komponenta%20doshkilnoyi%20osvity.pdf (дата звернення: 08.02.2021 р.).
2. Бенера В. Є. Пізнавальний аспект самостійності майбутнього педагога. Пошуки, проблеми, перспективи: монографія. Тернопіль : Воля, 2006. 324 с.
3. Бех І. Д. Виховання особистості: підручник. Київ : Либідь, 2008. 848 с.
4. Бєленька Г. В. Теоретико-методичні засади формування професійної компетентності вихователів дошкільних навчальних закладів в умовах ступеневої підготовки: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.08 / Ін-т пробл. виховання НАПН України. Київ, 2012. 493 с.
5. Богінч О. Л. Шляхи вдосконалення системи підготовки фахівців дошкільної освіти. Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку: Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, 2008. Вип. 1. С. 42–46.
6. Джеджера К. В. Формування культури спілкування майбутніх спеціалістів: змістовний аспект. Педагогічний процес: теорія і практика: зб. наук. праць. Київ : Екмо, 2003. Вип. 2. С. 23–24.
7. Загородня Л. П., Титаренко С. А. Педагогічна майстерність вихователя дошкільного закладу: навчальний посібник. Суми : Університетська книга, 2010. 319 с.
8. Поніманська Т. І. Підготовка педагога до виховання дітей старшого дошкільного віку в світлі гуманістичної парадигми. Науковий вісник Донбасу. 2013. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_4_46 (дата звернення: 17.08.2017р.)
9. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию: Становление человека: Пер. с англ. / Под общ. ред. и предисл. Е. И. Исепиной. Москва : Прогресс: Универс, 1994. 480 с.
10. Савенкова Л. О. Професійне спілкування майбутніх викладачів як об'єкт психолого-педагогічного управління: монографія Київ : КНЕУ, 2005. 212 с.
11. Стандарт вищої освіти України: перший (бакалаврський) рівень, галузь знань 01 – «Освіта / Педагогіка», спеціальність 012 – «Дошкільна освіта». Наказ Міністерства освіти і науки України від 21.11.2019 р. № 1456. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha_osvita/zatverdzeni%20standarty/2019/11/22/2019-11-22-012doshkilna-B.pdf (дата звернення: 08.02.2021 р.).
12. Степанов О. М., Фібула М. М. Основи психології і педагогіки: посібник. Київ : Академвидав, 2003. 502 с.
13. Токарева Л. Формування ціннісних орієнтацій як чинник моральності дошкільників у сучасному соціопросторі. Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2012. № 4. С. 280–298.
14. Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва : Изд-во Института Психотерапии, 2002. 490 с.
15. Щодо Методичних рекомендацій до оновленого Базового компонента дошкільної освіти : Лист Міністерства освіти і науки України № 1/9-148 від 16 березня 2021 р. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/shodo-metodichnih-rekomendacij-donovlenogo-bazovogo-komponenta-doshkilnoyi-osviti> (дата звернення: 18.03.2021 р.).

УДК 378:373.2.011.3 -051] 008-029:7

Ірина Онищук,
Юлія Тимош

ДО ПРОБЛЕМИ ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ЗАКЛАДІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Стаття присвячена висвітленню однієї із актуальних проблем сучасної вищої педагогічної освіти – підготовці фахівців дошкільної освіти, оскільки на сьогодні певною мірою саме від них залежатиме осучаснення підходів до освітнього процесу на першій освітній ланці. Увага зосереджується на таких ключових питаннях: особистісно-професійне становлення майбутнього фахівця, розвиток культури самовираження молодшої людини на основі аналізу наукових праць з філософії, психології та педагогіки. У публікації окреслені основні аспекти науково-дослідної діяльності у означеному напрямі, визначено мету та першочергові завдання, передбачено науково-обґрунтовані шляхи вирішення проблеми. Досліджуване явище кваліфікується як особливості (відмінні від інших людей властивості особистості), способи (систематизовану сукупність дій, використаних для досягнення мети), результати (проміжні та кінцеві продукти) самоорганізованої професійної діяльності. На основі аналізу психолого-педагогічної літератури розглядаються структурні компоненти (когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий). Концепція дослідження забезпечується єдністю методологічного, теоретичного та методичного аспектів.

Ключові слова: особистісно орієнтована освіта, культура самовираження, майбутні вихователі закладів дошкільної освіти, художня діяльність, організаційно-педагогічні умови, чинники розвитку культури самовираження.

The article is devoted to the coverage of one of the topical issues of modern higher education – training of preschool education specialists, since today to a certain extent it will depend on them to modernize the approaches to the educational process at the first educational level. Attention is focused on such key issues as the personal and professional formation of a future specialist, the development of the culture of self-expression of a young person on the basis of the analysis of scientific works on philosophy, psychology and pedagogy.

The publication outlines the main aspects of research activities in the specified direction, namely: the purpose, the priority tasks and the scientifically substantiated ways of solving the problem are provided. The investigated phenomena are qualified as peculiarities, ways and results of self-organised professional activity. In particular, the structural components (cognitive, emotional, and behavioral) are specified on the basis of the nail of psychological and pedagogical literature; criteria and indicators of estimation of the formation of the culture of self-expression are singled out; criteria and indicators of estimation of the formation of the culture of self-expression, which are the characteristics of the personality of future specialists in preschool education, are singled out, corresponding to the main vectors of pedagogical activity (business, asciological, communicative, transformative) and on this basis the typology of the formed phenomenon is determined.

In particular, special attention particular (special) attention is paid to the analysis of important factors in the development of culture self-expression of future specialists of preschool education; is paid to the clarification of organizational and pedagogical

conditions, effective forms, methods and methods; outlines prospects for scientific intelligence.

It is also noted that the concept of research is ensured by the unity of methodological, theoretical and methodological aspects.

Key words: person-oriented education, culture of self-expression, future educators of pre-school establishments, artistic activity, organizational and pedagogical conditions; self-expression factors of development in artistic activity.

Проблема особистісно-професійного становлення майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти на часі, оскільки існує замовлення суспільства на підготовку фахівця нової формації, орієнтованого на розвиток потреби та здатності до культурного самовираження [7]. Результати аналізу науково-методичної літератури доводять зростання інтересу вчених до різних форм і видів творчої активності особистості, її самовираження та самореалізації. Науковці розглядають проблему самореалізації та самовираження в контексті самоутвердження вільної особистості, надання їй можливостей для реалізації, передусім у творчій діяльності (І. Бех, І. Волощук, О. Киричук, В. Кремень та ін.).

Проблема осучаснення підготовки майбутніх педагогів у закладах вищої освіти обґрунтована у працях Н. Абашкіної, О. Гомонюк, Н. Лавриненко, О. Лисенко, М. Марусинець, О. Овчарук, Л. Пуховської, С. Сбруєвої та ін.; актуальні проблеми професійної підготовки майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти представлені у працях Л. Артемової, А. Богуш, Г. Беленької, О. Брежнєвої, Н. Гавриш, Н. Гузій, І. Дичківської, Л. Зданевич, Г. Іванюк, І. Коновальчука, Н. Лисенко, О. Листопада, І. Луценко, В. Ляпунової, О. Олійник, О. Семенова, Т. Танько та ін. Ученими висвітлено психолого-педагогічні аспекти особистісно-професійного становлення майбутніх фахівців дошкільної освіти.

Мета статті – розкрити деякі аспекти особистісно-професійного становлення майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти.

У ході освіти молода людина долучається до сучасної комунікативної культури, оволодіває необхідними для спілкування та спільної діяльності засобами. Метою сучасної освіти є формування в особистості такої картини світу, яка б забезпечувала прийняття нею доцільних рішень у різних життєвих ситуаціях, у тому числі і в ситуаціях невизначеності.

В арсеналі освіти існують такі ціннісні орієнтири, з урахуванням яких доцільно будувати сучасні стратегії підготовки педагогічних кадрів: перехід від культури корисності, яка розглядала освіту як невиробничу сферу послуг до культури гідності, яка кваліфікує освіту як джерело соціальної компетентності особистості, перехід від знеособленої освіти до врахування індивідуальних особливостей кожного студента, до надання йому можливостей для власного вибору, прийняття самостійних рішень (за О. Асмоловим,). Таким чином, особистісно орієнтована парадигма в освіті є базовою ціннісною орієнтацією педагога закладу вищої освіти, яка визначає його позицію у взаємодії з кожним студентом.

Характеризуючи стратегію модернізації національної освіти України, В. Кремень зазначає, що цей процес відбувається в умовах істотних змін у духовному просторі суспільства. Він підкреслює, що філософія освіти має зосереджувати увагу на її зв'язку із загальною культурою філософської свідомості, з філософсько-світоглядною проблематикою. Вказуючи на значну роль у формуванні гуманістичної філософії освіти особистісно орієнтованої моделі, В. Кремень підкреслює, що розвиток молоді є однією з найвищих освітніх цінностей. Насиченість освітнього простору гуманістичним змістом, культурними орієнтаціями виступає однією із засад сучасної філософії освіти. На думку В. Кременя, освіту можна вважати спрямованою на розвиток особистості, якщо її засобами розв'язуються такі завдання:

- гармонізуються відносини молоді люди з довкіллям, осучаснюється наукова картина світу;
- забезпечуються умови для виховання гнучкого наукового мислення, освоєння наукової інформаційної бази і сучасної методології осмислення дійсності;
- збалансовується фізичний, інтелектуальний, почуттєвий, вольовий, моральний розвиток;
- створюються сприятливі умови для становлення соціальної компетентності молоді людини, розвитку в неї уміння орієнтуватися в соціумі, брати до уваги його вимоги, конструктивно на нього впливати;
- надається можливість діяти самостійно, здійснювати власні вибори, приймати особисті рішення, відповідати за їх наслідки для оточуючих;
- забезпечується накопичення особистістю досвіду проживання в умовах насиченого та активного інформаційного середовища, стимулюється її потреба у постійному самовдосконаленні [6].

Значні суспільні зміни в державі обумовлюють актуальність проблеми самобутньої, творчої і продуктивної самореалізації майбутнього фахівця як найвищої соціальної цінності, він цілісно розкриває себе як активний суб'єкт, особистість, індивідуальність. На думку провідних фахівців, сучасному етапу розвитку суспільства притаманна зміна освітніх парадигм, перехід до нових педагогічних технологій, орієнтованих на варіативність, суб'єктність, творчу самореалізацію, актуалізацію особистісного потенціалу майбутніх фахівців [1; 2; 3; 4; 5; 6].

Пріоритетами державної політики в розвитку вищої освіти є:

- орієнтація на особистість;
- створення рівних можливостей для молоді у здобутті якісної освіти;
- формування національних та загальнолюдських цінностей;
- формування через освіту здорового способу життя;
- забезпечення педагогічних умов для професійної самореалізації педагогічних працівників, підвищення їх соціального статусу;
- упровадження інформаційних педагогічних технологій, забезпечення доступності інформації, навчальної і довідкової літератури;
- створення індустрії навчальних засобів та ринку освітніх послуг;
- інтеграція української вищої освіти в європейський та світовий освітній простір;
- гармонійне поєднання навчального процесу та наукової діяльності студентської молоді;
- використання сучасних наукових здобутків як бази і змісту навчання;
- забезпечення індивідуальної освітньої траєкторії здобувачів вищої освіти, академічної доброчесності та академічної свободи.

Реалізація заявленого уможливіть перехід до нової гуманістично-інноваційної філософії освіти, зростання інтелектуального, культурного, духовно-морального потенціалу особистості в процесі її професійної підготовки, плекання її самостійності, самодостатності, творчої активності, індивідуальної своєрідності. Майбутнім фахівцям дошкільної сфери у процесі навчання у закладі вищої освіти належить стати конкурентоспроможними в європейському і світовому освітньому просторі, мобільними на ринку праці і в контексті особистісного духовно-світоглядного вибору.

До найбільш актуальних проблем сьогодення, які потребують вирішення належать:

- недостатня престижність вищої освіти в суспільстві взагалі, престижність професії вихователя ЗДО зокрема, невисокий рівень заробітної плати працівників дошкільної ланки освіти;

- неналежна якість освіти у закладах вищої освіти, які готують майбутніх фахівців дошкільної сфери, з урахуванням кардинальних змін у всіх сферах сучасного суспільного життя;

- недостатня відповідність освітніх послуг вимогам суспільства, запитам особистості, потребам ринку праці;

- відсутність цілісної системи виховання, фізичного, морального та духовного розвитку і соціалізації молоді;

- невідпрацьованість ефективної системи працевлаштування випускників закладів вищої освіти, відсутність в повній мірі їх професійного супроводження;

- повільне здійснення гуманізації, екологізації та інформатизації системи освіти, впровадження у освітній процесі інноваційних та інформаційно-комунікаційних технологій;

- недостатнє забезпечення функціонування ефективної системи інклюзивної освіти у підготовці майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти;

- відсутність належного рівня гуманітарної експертизи вищої освіти, механізмів оцінки якості освітніх послуг;

- низька підготовленість органів управління освітою до комплексного розв'язання нових завдань, забезпечення скоординованої діяльності всіх служб та інституцій.

Сучасний ринок праці вимагає від випускника закладу вищої освіти педагогічного профілю не лише глибоких теоретичних знань, а й здатності самостійно застосовувати їх у нестандартних, постійно змінюваних життєвих ситуаціях, переходу від суспільства знань до суспільства життєво компетентних громадян.

З-поміж пріоритетних завдань підготовки здобувачів вищої освіти за спеціальністю 012 Дошкільна освіта на сучасних засадах є:

- забезпечення інноваційного характеру базової освіти вказаних фахівців;
- осучаснення змісту та гуманізація методів і форм підготовки майбутніх педагогічних кадрів для сфери дошкільної освіти;

- впровадження у педагогічну практику компетентнісного підходу, зв'язок освітнього процесу з реаліями сучасного життя;

- розробка механізмів оцінки якості освітніх послуг закладів вищої освіти, які здійснюють підготовку фахівців за спеціальністю 012 «Дошкільна освіта»;

- визнання особистості студента найвищою цінністю, врахування його потреб, запитів, здібностей, індивідуальної історії життя.

Цінним для нас є і міркування науковців щодо характеристики знань у вищій школі, які водночас забезпечують особистісну спрямованість освітнього процесу:

- цільову – відповідність зоні актуального розвитку;
- стимулюючо-мотиваційну – стимулювання до різноманітних способів виконання діяльності та їх аналізу; виявлення раціональних і особистісно значущих способів; надання педагогічної підтримки;

- операційно-діяльнісну – виявлення суб'єктного досвіду відносно теми, що вивчається; організація обміну суб'єктним досвідом між студентами; застосування дидактичних прийомів з урахуванням провідного суб'єктного досвіду; розвиток творчого суб'єктного досвіду; проблемний характер освітнього матеріалу; формування навичок спілкування; навчання способам обґрунтування міркувань; формування вміння мобілізувати особистісні можливості; створення умов для вибору дидактичного матеріалу;

- контрольню-регульовальну – надання студентам можливості вибору рівня складності матеріалу; систематичне і своєчасне виявлення рівня та якості засвоєння знань; співвіднесення оцінки викладача й самооцінки студентів;

- рефлексивну – оцінка зробленого; визнання перспектив власного розвитку; збагачення суб'єктивного досвіду.

Психолого-педагогічні аспекти проблеми професійної підготовки фахівців дошкільної освіти висвітлено у дослідженнях Л. Артемової, Г. Беленької, А. Богуш, О. Будник, Н. Гавриш, І. Дичківської, Т. Жаровцевої, Л. Зданевич, С. Івах, Е. Карпової, І. Коновальчука, О. Кононко, К. Крутій, С. Курінної, Н. Лисенко, О. Листопада, І. Луценко, В. Ляпунової, М. Оліяр, Л. Позняк, О. Семенова, Т. Танько та інших науковців. В центрі уваги вказаних учених знаходиться проблема розвитку особистості майбутнього фахівця дошкільної сфери, його уміння реалізувати свій творчий потенціал, у соціально прийнятний спосіб самовиражатися в процесі професійної педагогічної діяльності.

Формуванню вказаних якостей та властивостей особистості у процесі підготовки майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти присвячено дослідження О. Кононко. Як зазначає автор, в основу організації педагогічного процесу у закладі вищої освіти має бути покладена психологія розвитку особистості, а центром відліку в осучасненні змісту, форм і методів навчання і виховання майбутніх фахівців дошкільної сфери – вчення про цінність і сенс життя. Отже, вказаний фахівець акцентує увагу на важливості формування особистості студентської молоді у процесі професійної підготовки.

О. Кононко зазначає, що майбутній вихователь є активним суб'єктом власної життєдіяльності, його активність має пов'язуватися, з одного боку, з самосвідомістю (здатністю рефлексувати, об'єктивно оцінювати свої досягнення та прорахунки, з другого – із самобутністю (своєрідністю, оригінальністю, несхожістю на інших, з третього – із самодіяльністю (фіксується здатністю до ініціації, нових починань, самостійних відповідальних дій).

До основних психолого-педагогічних умов оптимізації процесу підготовки майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти О. Кононко відносить [5]:

- формування цілісної наукової картини сучасного світу, розуміння важливості для професійної діяльності власної світоглядної позиції;
- розвиток суб'єктної активності, надання права на відповідальне самовизначення, на власний вибір, на прийняття самостійних рішень;
- вироблення у кожного студента оптимістичної гіпотези власного розвитку, довіри власним можливостям, позитивної життєвої перспективи;
- виховання ідеалів солідарності, навичок групової, кооперативної діяльності, уміння працювати у команді, узгоджувати позиції;
- розвиток рефлексії, уміння об'єктивно оцінювати власні здобутки та прорахунки;
- вправлення в умінні самовиражатися у соціально прийнятний спосіб;
- збагачення емоційного життя, розвиток сприйнятливості та чутливості;
- заохочення та підтримка проявів творчої активності, креативності як базової якості особистості;
- навчання умінню складати свій життєвий проєкт планувати та доцільно організовувати працю та відпочинок, досягати поставлених цілей.

За Н. Волковою, підготовка, насамперед професійна – це володіння системою професійних знань, яка об'єднує:

1) загальнокультурні – знання про людину, її розвиток, формування, становлення; спеціальні знання з етики, естетики, культурології, економіки, права, соціології;

2) психологічні – знання загальних властивостей особистості: спрямованості, характеру, темпераменту, здібностей та ін.; специфічності проходження психологічних процесів (уява, пам'ять, мислення, увага тощо); методів психологічного вивчення закономірностей виховання і навчання; особливостей оволодіння навчальним матеріалом згідно індивідуальних та вікових характеристик; уміння застосовувати набуті знання в педагогічній діяльності;

3) педагогічні – знання фундаментальних теорій формування й розвитку особистості, принципів педагогіки і психології, проектування освітнього процесу; розвиток педагогічної і психологічної науки, професійної підготовки, позитивних та негативних сторін своєї фахової діяльності та ін.;

4) знання з фахових методик, методики виховної роботи, дидактики, педагогічної техніки.

Заслуговує на увагу позиція Л. Артемової, яка вважає, що провідним підходом до якісної підготовки майбутніх фахівців дошкільної освіти є співпраця викладача із студентами, формування у них професійної мотивації, підтримка особистісних прагнень самореалізуватися як фахівець. Автор зауважує, що переважна більшість методів роботи, якими навчають студентську молодь у закладах вищої освіти, спрямовані на репродуктивну діяльність. На думку Л. Артемової, репродуктивний метод опанування програмового змісту важливий і необхідний, проте він має оптимально співвідноситися з реконструктивним і творчим [1].

У дослідженні Г. Беленької, спрямованому на формування професійної компетентності вихователів закладів дошкільної освіти, наголошується, що масштабні зміни, які нині відбуваються у світі та в Україні, значною мірою пов'язані з розвитком духовності людини. Автор акцентує увагу на тому, що Україна – одна з небагатьох країн світу, у якій на державному рівні визнано обов'язковість дошкільної освіти та її пріоритетну роль у формуванні особистості. Г. Беленька підкреслює, що українське суспільство готове до нового розуміння статусу і ролі дошкільної освіти. Вивчаючи феномен компетентності майбутнього фахівця дошкільної сфери, вказаний фахівець кваліфікує його як особистісний інтеграл, структурними компонентами якого є мотиви, знання, фахові уміння та професійно значущі якості особистості [2].

На думку Г. Беленької, професійна компетентність випускника визначається базовою і розглядається як здатність студента трансформувати особистісні і навчальні здобутки у площину професійної діяльності. До особистісних професійно значущих якостей майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти, автор відносить любов до дітей, вимогливість до себе, емпатією та комунікативність. В умовах ступеневої підготовки у закладі вищої освіти професійна компетентність випускника, на думку автора, кваліфікується як базова здатність трансформувати особистісні й навчальні здобутки у площину професійної діяльності [2].

Як зазначила учена, особистісно орієнтована модель, упроваджена в процес підготовки майбутніх фахівців дошкільної освіти висуває до вихователя вимоги щодо його особистісного, професійного розвитку, комунікативних умінь і навичок, особливо – до вміння бути активним учасником особистісно орієнтованого спілкування. Досягнення високих результатів у професійній діяльності передбачає володіння майбутніми педагогами важливими особистісними якостями, основні з них:

- здатність до рефлексії (усвідомлення суб'єктом того, як його сприймає інший суб'єкт спілкування) і контролю результатів педагогічної діяльності, співробітництва з дитиною на засадах гуманізму, розвитку її особистості;

- уміння виявляти і враховувати інтереси дітей, їхнє право на повагу, емоційно і морально підтримувати їх, прагнення до емоційної близькості у спілкуванні з ними, вміння спрямовувати його на забезпечення психологічного комфорту і своєчасного розвитку особистості;

- постійну налаштованість на поглиблення знань, самонавчання і самовиховання для вдосконалення власної педагогічної майстерності.

Одне із найбільш повних визначень поняття «професійна підготовка» знаходимо у наукових працях Т. Танько. Вчена у повній мірі, розкриваючи проблему підготовки майбутніх педагогів, зауважувала, що це система організаційних та педагогічних заходів, які забезпечують формування в особистості професійної

спрямованості, системи знань, навичок, умінь і професійної готовності, що водночас визначається як суб'єктивний стан особистості, яка вважає себе здатною і підготовленою до здійснення певної професійної діяльності та прагне її виконати.

Наголошуючи на актуальності гуманістичної, особистісно орієнтованої освіти, Н. Гавриш зазначає, що її наріжним каменем є розуміння себе, іншого, ситуації в цілому, а також смислу власного життя. Таке вміння інтегрує цілу систему професійних якостей педагога закладу дошкільної освіти, що позитивно впливає на розвиток особистості дитини зокрема та освітній процес загалом. Дослідниця зауважує, що в закладі вищої освіти майбутні вихователі повинні набути таких професійних якостей: ціннісне ставлення до особистості; адекватне сприйняття та розуміння особистості вихованця, вміння подивитися на себе «очима дітей»; комунікативна культура; педагогічна інтуїція та уява; емоційна стійкість; креативність; самокритичність; вміння бачити власні недоліки; емоційність, відповідність міміки, жестів, манери триматися тощо. Особливо це важливо для вихователя, адже зростаюча особистість орієнтується на нього, «зчитує» з нього модель поведінки.

Розробляючи проблему підготовки фахівців дошкільної освіти у сучасних умовах України, К. Крутій акцентує увагу на актуальності впровадження у процес підготовки молоді до майбутньої професійної діяльності інтегрованого підходу. На думку автора, він є визначальним в освіті, таким, що уособлює ідею взаємозв'язку і взаємодії в будь-якому із компонентів освітнього процесу відповідно до тих чи інших цілей і завдань освіти. Завдяки йому підвищується рівень цілісності навчально-виховного процесу закладу вищої освіти, він організується за принципом інтеграції.

Предметом уваги С. Івах є підготовка майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти до роботи з дітьми раннього віку. Особливу увагу автор акцентує на важливості реалізації міждисциплінарного підходу. На думку С. Івах, суть останнього полягає в інтегруванні знань, отриманих під час проходження педагогічної практики. Науковець вважає педагогічну практику узагальненою ланкою підготовки майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти. Це сприяє активізації їхньої навчально-пізнавальної діяльності, глибшому усвідомленню й закріпленню знань щодо педагогічної роботи у групах дітей раннього віку.

Дослідження Т. Жаровцевої присвячено проблемі формування готовності майбутніх фахівців дошкільної освіти до роботи із неблагополучними сім'ями. Т. Жаровцева наголошує на обов'язковому дотриманні умови міждисциплінарної інтеграції змісту освіти. До педагогічних умов підготовки майбутніх фахівців дошкільної освіти дослідниця відносить: упровадження кредитно-модульної системи в процес підготовки студентів та забезпечення рефлексії у цій системі підготовки; поєднання особистісно орієнтованих технологій підготовки майбутніх вихователів ЗДО; реалізацію інтерактивного підходу в педагогізації взаємодії із неблагополучними сім'ями.

У дослідженні Л. Зданевич засвідчено, що упровадження особистісно орієнтованих технологій у професійне навчання майбутніх педагогів дошкільної освіти пов'язується з наступними аспектами:

- ефективною перебудовою освітнього процесу на засадах активізації самостійної науково-дослідницької і творчої діяльності студентів;
- зі зміною форми комунікації викладачів із студентською молоддю у навчально-виховному процесі;
- з реалізацією у навчальному процесі механізму взаємообміну між викладачами і студентами педагогічно-рольовими функціями [3].

Дослідження Г. Підкурғанної присвячене розробці теоретико-методичних основ художньо-педагогічної підготовки студентів факультетів дошкільної освіти педагогічних університетів. Як зазначає автор, у процесі підготовки майбутніх фахівців переважає тенденція до елективного наповнення навчальних планів

новими дисциплінами, а не пошук шляхів подолання суттєвих суперечностей між загальноосвітньою культурологічною та професійною спеціальною підготовкою. На думку науковця, основу художньо-педагогічної підготовки фахівців дошкільної освіти утворюють три складники: художній, психологічний та педагогічний. Водночас Г. Підкурманна констатує, що власне «художньо-педагогічна підготовка» в єдиній системі загальноосвітньої та професійної підготовки сьогодні ще не набула інтегративної якості.

Автор акцентує увагу на тому, що художньо-педагогічна підготовка з спеціальності 012 «Дошкільна освіта» відповідатиме сучасній філософії освіти за реалізації наступних умов, а саме:

- пріоритетний напрям її здійснення – використання ідей системно-синергетичного підходу, що уможливить розгляд спеціальних дисциплін як складників професійної освіти;

- визначення найбільш фундаментальних, стратегічних і технологічних засад розвитку особистості студента як основного методологічного принципу сучасної філософії освіти;

- вибір і структурування змісту спеціальних дисциплін, спрямованих на художньо-педагогічну підготовку, яке ґрунтуватиметься на ідеях культурологічної і поліхудожньої освіти, розроблятиметься на інтегративній основі і будуватиметься за модульною системою;

- основна методичного управління вивченням навчальних дисциплін – це технологія моделюючого навчання як засобу організації самоосвітньої діяльності, розвитку професійного мислення, забезпечення суб'єкт-суб'єктної педагогічної взаємодії.

У дослідженні С. Нечай розкрито теоретико-практичні аспекти підготовки майбутніх вихователів до поліфункціонального застосування музики в аудіальному розвитку дошкільників. Учена розробила альтернативний підхід до процесу ознайомлення дитини дошкільного віку зі звуком, уміння диференціювати навколишню аудіальну інформацію, визначати її якість, адекватно на неї реагувати, захищатися від її ймовірного негативного впливу. С. Нечай підкреслює: усіма зазначеними вміннями має оволодіти майбутній вихователь ЗДО у процесі навчання у закладі вищої освіти.

Означені вище вектори удосконалення процесу підготовки майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти напряму пов'язані з проблемою цінностей, ціннісних орієнтацій. За даними провідних фахівців, найважливішим з-поміж них є питання виховання здобувачів вищої освіти, в якому одне із чільних місць посідають національні цінності.

Отож, з огляду на це, виникає потреба детальніше розглянути наукову категорію «цінностей» та їх формування у студентської молоді. М. Заброцький характеризує цінності як «те, що людина понад усе цінує в житті, чому надає особливого позитивного життєвого смислу», а Б. Братусь – як «усвідомлений і прийнятий людиною загальний сенс життя». Таким чином, система ціннісних орієнтацій, будучи одним із ключових особистісних утворень, утілює в собі змістовне ставлення до довкілля, визначає мотивацію поведінки і суттєво впливає на сферу професійної педагогічної діяльності.

За В. Василенком, дефініція «цінностей» розглядається з позиції ставлення до неї суб'єкта, оскільки цінність детермінована обома сторонами ціннісного ставлення; її величина та особливості одночасно залежать від визначень суб'єкта та властивостей об'єкта – носія цінностей. Цінності знаходяться в діалектичній взаємодії, зокрема їх можна представити як: матеріальні (первинні), соціальні, естетичні та етичні. Зважаючи на суб'єктивні та об'єктивні сторони цінностей, науковець поділяє їх на суспільні, індивідуальні, матеріальні, соціально-політичні, моральні, етичні, естетичні, пізнавальні.

Система ціннісних орієнтацій педагога, зокрема й вихователя, за В. Сластьоніним, є одним із структурних утворень його професійної та особистісної самосвідомості. До структури професійно-педагогічної культури дослідник відносить такі педагогічні цінності:

- цінності-цілі, що визначають концепцію особистості майбутнього педагога в єдності особистісного та професійного «Я»;
- цінності-засоби як концепція педагогічного спілкування, техніки, технології, інноватики тощо;
- цінності-ставлення, що розкривають сукупність відношень педагогічного процесу та формування позиції щодо професійно-педагогічної діяльності;
- цінності-якості, які представлені багатоманітністю діяльнісних, поведінкових якостей особистості;
- цінності-знання, що визначають особистісну і професійну компетентність майбутнього педагога.

Отож, чимало дослідників убачає в цінностях феномен суспільного буття та суспільного ідеалу саме в особистісній формі, тобто на рівні індивіда.

Зважаючи на вищезазначене, проблема особистісно-професійного становлення майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти під час підготовки в ЗВО є своєчасною та актуальною.

Узагальнення наведених вище даних дозволяє зробити висновок, що потребує подальшого вдосконалення та покращення якості теоретична і практична підготовка майбутніх фахівців дошкільної ланки освіти у ЗВО, а саме: визнання особистості здобувача вищої освіти головною постаттю освітнього процесу; урахування індивідуально-типологічних особливостей студентів; варіативність цілей і змісту освіти, способів діяльності; свобода і самостійність студентів у виборі власної траєкторії особистісного і професійного становлення; системний зворотний зв'язок викладача і студента; стимулювання позитивної мотивації; розвиток культури самовираження як особистісного феномену.

Перспективу подальшого наукового пошуку вбачаємо в пошуку ефективних шляхів особистісно-професійного становлення майбутніх вихователів під час підготовки в ЗВО.

ЛІТЕРАТУРА

1. Артемова Л. В. Історія педагогіки України. *Програми педагогічних інститутів, Дошкільна педагогіка. Історія загальної та дошкільної педагогіки.* Київ : Либідь, 2006. 105 с.
2. Беленька Г. В. Теоретико-методичні засади формування професійної компетентності вихователів дошкільних навчальних закладів в умовах ступеневої підготовки : автореф. дис. ... докт. пед. наук: 13.00.08 Інститут проблем виховання НАПН України. Київ, 2012. 38 с.
3. Зданевич Л. В. Концептуальна модель та організація підготовки майбутнього вихователя ДНЗ до роботи з дезадаптованими дітьми в умовах ступеневої освіти. Акмедосагнення науковців Житомирської науково-педагогічної школи : монографія / за ред. О. А. Дубасенюк. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. С. 174–198.
- 4 Зязюн І. А. Концептуальні засади теорії освіти в Україні. *Педагогіка і психологія професійної освіти.* 2000. № 1. С. 11–24.
5. Кононко О. Л. Культура самовираження майбутніх педагогів як особистісний феномен : збірник наукових тез Міжнародної науково-практичної конференції «Психологія та педагогіка: необхідність впливу науки на розвиток практики в Україні». Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2017. С. 13–18.
6. Кремень В. Духовність і культура суспільства визначаються розвитком освіти. *Edukacja w społeczeństwach wielokulturowych* / red. Wasyl Kremeń, Tadeusz Lewowicki, Jerzy Nikitorowicz, Swietłana Sysojewa. Warszawa : Wyższa Szkoła Pedagogiczna ZNP, Uniwersytet w Białymstoku, 2012. С. 45–56.

7. Стандарт вищої освіти. URK: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/naukovo-metodichna-rada-ministerstva-osviti-i-nauki-ukrayini/zatverdzeni-standarti-vishoyi-osviti> (дата звернення 20.12.2019).

УДК 373.091

Наталія Приймає

СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ ЗМІСТУ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ НУШ

У статті аналізуються проблеми значення суспільствознавства як науки у формуванні компетентностей учнів початкової школи. Проаналізовано відображення питань суспільствознавства у діючих Державних стандартах початкової школи і навчальних програмах.

Акцентовано увагу на проблемі втілення окремих освітніх галузей в зміст інтегрованих курсів.

Ключові слова: освіта, компетентності, початкова школа, суспільствознавство, освітні галузі.

The article analyzes the importance of social science as a science in the formation of the primary school children's competences. The reflection of social science issues in the current State standards of primary school and educational programs has been analyzed.

Attention is focused on the introduction of certain educational sectors in the content of integrated courses.

Key words: education, competences, primary school, social science, educational sectors.

В умовах побудови нової системи освіти особливого значення набуває проблема формування особистості, котра здатна повноцінно взаємодіяти з суспільством, реалізовувати в ньому свої плани і цілі, свідомо нести відповідальність за наслідки власних дій, бути свідомим громадянином, корисним суспільству, громаді, собі. Першочергове значення для вирішення даної проблеми має засвоєння суспільствознавчих знань та набуття відповідних компетентностей.

Аналізуючи суспільствознавство як науку, що вивчає розвиток людського суспільства і місце в ньому людини, поєднуючи знання з філософії, соціології, політології, етики, історії, економіки та ін., акцентуємо увагу на знаннях про суспільство, людину, пізнання, духовне життя, економіку, соціальні відносини, політику, право. У сучасному суспільстві необхідність вивчення суспільствознавства беззаперечна.

Суспільствознавство є основою для формування моральних цінностей, що прямо пов'язано із вивченням духовної сфери суспільства: релігії, філософії, культури, мистецтва, етики та естетики. Знання про мораль і суспільстві, в якому ми живемо дає підростаючому поколінню гуманістичний аспект суспільствознавства. Тому, суспільствознавчими компетентностями має володіти кожен, щоб бути справжнім громадянином. Суспільствознавство є основою соціалізації особистості, сприяє формуванню громадянської позиції, а також загального кругозору, сприяє самореалізації, дає основу практичних компетентностей, які допомагають зайняти у суспільстві гідне місце.

Особливо слід пам'ятати про загальний кругозір учнів. Ті знання, які вони набувають при вивченні суспільствознавства, залишаються з ними на все життя, незалежно від подальшої професійної діяльності та економічного становища.

Суспільствознавство дає основу практичних компетентностей, які сприяють самореалізації, допомагають особистості соціалізуватися, а звідси – бути корисному собі і суспільству.

Охоплюючи широке коло різних наук, суспільствознавство дає змогу пізнати суспільні ідеали, засвоїти критерії оцінювання й самі оцінки різних суспільних явищ, норми, які регулюють взаємовідносини в суспільстві між різними соціальними групами та окремими людьми. З огляду на це, роль учителя у вивченні суспільствознавчих дисциплін є досить важливою.

Акцентуючи увагу на проблемі формування особистості дитини у складних реаліях сьогодення, слід зазначити, що важливим завданням є формування у дітей громадянської самосвідомості, соціальної активності.

На сучасному етапі реформування української шкільної освіти одним із перших завдань має бути підвищення рівня викладання суспільствознавчих предметів, що сприятиме особистісному розвитку учнів, формуванню соціальної і громадянської компетентностей. Суспільствознавча освіта передбачає інтеграцію знань з етики, права, філософії, історії, курсів духовно-морального спрямування.

Аналізуючи зміст предметів суспільствознавчого циклу, науковці наголошують, що він має на меті ознайомити учнів з християнськими моральними цінностями та навчити їх поводитися у відповідності із ними. Він охоплює сфери спілкування, діяльності й поведінки у ставленні до Бога, до себе та до своїх ближніх, до держави, до природи, а також знання біблійні, історичного та культурологічного характеру. Оволодіння знаннями з суспільствознавчих шкільних предметів дає змогу учням усвідомити систему моралі на основі загальнолюдських цінностей [1].

Формування суспільствознавчих компетентностей у сучасній початковій школі України передбачено у змістових лініях освітньої галузі «Суспільствознавство» (Державний стандарт початкової загальної освіти 2011 р.), а також змістових лініях громадянської, історичної та соціальної освітніх галузей (Державний стандарт початкової загальної освіти 2018 р.).

На сьогодні в українській школі прийнято ряд нормативних документів щодо впровадження освітньої галузі «Суспільствознавство» (2020–2021н.р. – курс «Я у світі», 4 кл.), громадянської, історичної та соціальної освітніх галузей (2020–2021н.р. – курс «Я досліджую світ», 1–3 кл.) у зміст початкової загальної освіти.

У Державному стандарті початкової загальної освіти 2011 р. зазначено, що метою освітньої галузі «Суспільствознавство» є особистісний розвиток учня, формування його життєвої, соціальної і громадянської компетентностей шляхом засвоєння різних видів соціального досвіду, що складається із загальнолюдських, загальнокультурних та національних цінностей, соціальних норм, громадянської активності, прийнятої в суспільстві поведінки, толерантного ставлення до відмінностей культур, традицій і різних думок [2].

З іншої сторони, слід зауважити, що соціальна і громадянська компетентності як ключові мають міждисциплінарний характер, інтегруються за допомогою всіх освітніх галузей і спрямовуються на соціалізацію особистості, набуття громадянських навичок співжиття і співпраці у суспільстві, дотримання соціальних норм.

З урахуванням поетапного переходу закладів освіти на здійснення діяльності за новим Державним стандартом 2018 р. у 2020–2021 н. р. 4 клас навчається за освітньою програмою розробленою на основі Державного стандарту початкової загальної освіти 2011 р. Відповідно до цього навчальний предмет «Я у світі» реалізує освітню галузь «Суспільствознавство» і спрямовується на соціалізацію особистості молодшого школяра, зокрема, його громадянське і патріотичне виховання.

Згідно з програмою, метою предмета є виховання молодшого школяра як громадянина України – вільної, демократичної, освіченої людини, здатної до

незалежних моральних дій; формування навчальних вмінь і навичок та потреби в навчанні, а також здатності до практичного і творчого використання набутих знань; сприяння збагаченню духовного світу та моральної культури дитини, становленню її світогляду [10].

Предмет «Я у світі» передбачає вивчення таких тем: «Я – Людина», «Я та інші», «Я – українець», «Я – європеець», що сприяє поетапному усвідомленню учнями єдності компонентів «Я – сім'я – школа – рідний край – Україна – світ»; розкриває взаємодію людей у сім'ї, колективі, суспільстві; передбачає активні контакти дітей з природним і соціальним оточенням, накопичення досвіду особистісного ставлення до системи цінностей демократичного суспільства.

Зміст навчальної програми підкреслює важливість набуття учнями життєвих компетентностей, необхідних для життя в соціумі, у складних умовах сучасного світу. Предмет «Я у світі» передбачає формування в молодших школярів ключових компетентностей: соціальної (здатність налагоджувати взаємодію з іншими дітьми та дорослими, ціннісно ставитися до довілля та своєї особистості); громадянської (усвідомлення своїх прав і обов'язків, уміння виявляти громадянську позицію); загальнокультурної (здатність сприймати духовно-моральні основи життя людини, досягнення національної та світової культури, опановувати моделі толерантної поведінки в умовах культурних, мовних, релігійних та інших відмінностей між народами); уміння вчитися (набувати досвіду самоорганізації); інформаційно-комунікативної (вміння добувати, осмислювати, аналізувати та використовувати інформацію з різних джерел, уміння здійснювати комунікацію у групі та в колективі) [10].

Однією з особливостей Нової української школи є впровадження у навчальний процес початкової школи інтегрованого курсу «Я досліджую світ». За освітньою програмою, розробленою на основі Державного стандарту початкової загальної освіти 2018 р., у 2020–2021 н.р. навчаються 1–3 класи. Набуття учнями компетентностей, пов'язаних із суспільствознавством, передбачається у відповідних галузях Державного стандарту.

Зміст соціальної і здоров'язбережувальної освітньої галузі включає наступне: турбота про особисте здоров'я і безпеку; прогнозування наслідків, ухвалення рішень з користю для здоров'я, добробуту, власної безпеки та безпеки інших осіб.

Громадянська та історична освітня галузь у змісті навчання передбачає: усвідомлення значення пам'ятних для себе та інших громадян України дат (подій), орієнтація у знайомому соціальному середовищі, робота з різними джерелами соціальної та історичної інформації, представлення аргументованих суджень про відомі факти історії та історичних осіб, а також про події суспільного життя, розуміння почуття власної гідності, діяльність з урахуванням власних прав і свобод, повага до прав і гідності інших осіб, усвідомлення себе громадянином України, дотримання принципів демократичного громадянства, активна участь у житті шкільної спільноти, місцевої громади і держави [3].

Пропонований зміст, обов'язкові та очікувані результати навчання природничої, громадянської та історичної, соціальної і здоров'язбережувальної освітніх галузей в інтегрованому курсі «Я досліджую світ» описано у Типовій освітній програмі, розробленій під керівництвом О. Я. Савченко; соціальної та здоров'язбережувальної, громадянської та історичної у Типовій освітній програмі, розробленій під керівництвом Р. Б. Шияна.

Ключовою ознакою змісту, процесу і результатів навчання в інтегрованому курсі є компетентнісний підхід.

Звертаємо увагу на зміст суспільствознавчої науки у Типовій освітній програмі, розробленій під керівництвом О. Я. Савченко. Тематичну основу курсу складають змістові лінії, які визначені Державним стандартом початкової освіти і охоплюють складники освітніх галузей в їх інтегрованому змісті. Типовою освітньою програмою

інтегрованого курсу передбачається формування у школярів цілісного образу світу в процесі засвоєння соціального досвіду, який охоплює знання про природу і суспільство, світоглядні орієнтації, формування компетентностей, необхідних для життя та продовження навчання, ціннісні орієнтації в різних сферах життєдіяльності та соціальної практики [4].

Змістові лінії інтегрованого курсу «Я досліджую світ» у 1–2 класах включають тематику, яка тісно пов'язані з суспільствознавством: «Людина» (пізнання себе, своїх можливостей; здорова і безпечна поведінка); «Людина серед людей» (стандарти поведінки в сім'ї, в суспільстві; моральні норми); «Людина в суспільстві» (громадянські права та обов'язки як члена суспільства; пізнання свого краю, історії, символів держави; внесок українців у світові досягнення); «Людина і світ» (толерантне ставлення до різноманітності світу людей, культур, звичаїв); «Людина і природа» (відповідальна діяльність людини у природі; роль природничих знань і технологій у житті людини).

У 3–4 класах: «Людина» (людина – частина природи і суспільства, пізнання себе, своїх можливостей; здорова і безпечна поведінка); «Людина серед людей» (соціальні ролі (школяр, член сім'ї і громади), стандарти поведінки в сім'ї, в школі, в громадських місцях; моральні норми; навички співжиття і співпраці, соціальні зв'язки між людьми у процесі виконання соціальних ролей); «Людина в суспільстві» (громадянські права та обов'язки як члена суспільства і громадянина України. Пізнання свого краю, історії, символів держави. Внесок українців у світові досягнення); «Людина і світ» (Земля – спільний дім для всіх людей; толерантне ставлення до різноманітності світу людей, культур, звичаїв; залежність стану довкілля від поведінки всіх людей); «Природа» (зв'язки у природі; природа Землі та України); «Людина і природа» (взаємозв'язки людини і природи; участь дітей в природоохоронній діяльності).

У Типовій освітній програмі, розробленій під керівництвом Р. Б. Шияна, зміст суспільствознавства у 1–4 класах закладено, по-перше, у соціальній та здоров'язбережувальній освітніх галузях, метою яких є становлення самостійності учнів, їх соціальної залученості та активності; по-друге – у громадянській та історичній освітніх галузях, метою яких є створення умов для формування в учнів початкової школи власної ідентичності та готовності до змін через усвідомлення своїх прав і свобод, осмислення зв'язків між історією і теперішнім життям; плекання активної громадянської позиції на засадах демократії та поваги до прав людини, набуття досвіду співжиття за демократичними процедурами.

Зміст соціальної та здоров'язбережувальної освітньої галузі структуровано за трьома змістовими лініями: «Безпека», «Здоров'я», «Добробут». Змістова лінія «Безпека» передбачає розвиток умінь безпечної поведінки вдома, у школі та у природному й техногенному середовищі. На формування в учнів здоров'язбережувальної компетентності та поведінки, а також протидії негативним соціальним чинникам спрямована змістова лінія «Здоров'я». Вагоме значення для формування компетентностей суспільствознавчого спрямування має змістова лінія «Добробут», вивчення якої забезпечує розвиток етичної поведінки в соціумі, усвідомлення важливості навчання, здорового способу життя для добробуту, розвиток споживчої культури для забезпечення добробуту, відповідального ставлення до безпеки та здоров'я як найважливіших життєвих цінностей.

Громадянська та історична освітня галузь передбачає формування ідентичності та громадянської компетентності учнів, зокрема, вироблення навичок громадянської поведінки та виховання громадянських чеснот. Відповідні змістові лінії включають ряд питань суспільствознавчої спрямованості. Змістова лінія «Я – Людина» передбачає опрацювання інформації про людину як унікальну у Всесвіті істоту, яка творить себе як особистість. Навчання має сприяти самопізнанню учнів,

допомагати усвідомленню гідності та неповторності будь-якої людини. «Я серед людей» – змістова лінія, яка повинна забезпечити усвідомлення ролі зв'язків, які існують між людьми, значення рідні, друзів, набуття досвіду громадянської поведінки та свідомого вибору культури поведінки.

Під час вивчення змістової лінії «Моя культурна спадщина» учні мають усвідомити свою вкоріненість у національну, а також рідну за етнічним походженням культуру, належність до європейської цивілізації; отримати можливість дослідити місцеві пам'ятки, пізнати традиції та історію родини, етнічної групи, нації.

Змістова лінія «Моя шкільна і місцева громади» передбачає забезпечення розуміння учнями норм громадського життя, пізнання шкільних і місцевих традицій, набуття досвіду громадянської дії, формування емоційно-ціннісного компонента громадянської культури, вироблення вмінь обстоювати свою думку, планувати й організовувати посильні для дітей молодшого шкільного віку громадські справи.

Важливе значення має змістова лінія «Ми – громадяни України. Ми – європейці», яка дає учням елементарні уявлення про національну символіку та державні атрибути України, націю (народ), державу, політику, владу, ключові події в історії України, підводить до прийняття демократичних цінностей та ідей європейської спільноти. Вивчення тем даної змістової лінії сприятиме вихованню патріотизму, формуванню активної громадянської позиції, самоповаги та ін.

Аналізуючи ключові компетентності, передбачені Державним стандартом початкової освіти, звертаємо увагу на їх суспільствознавчий аспект:

– вільне володіння державною мовою необхідне для культурного самовираження;

– математична компетентність, передбачає усвідомлення ролі математичних знань та вмінь в особистому і суспільному житті людини;

– компетентності у галузі природничих наук, техніки і технологій, спрямовані на формування прагнення шукати і пропонувати нові ідеї, пізнавати себе і навколишній світ шляхом спостереження та дослідження;

– інноваційність, що передбачає відкритість до нових ідей, ініціювання змін у близькому середовищі (клас, школа, громада тощо), формування знань, умінь, ставлень, що є основою компетентнісного підходу, забезпечують подальшу здатність успішно навчатися, провадити професійну діяльність, відчувати себе частиною спільноти і брати участь у справах громади;

– екологічна компетентність, що передбачає розумінням важливості збереження природи для сталого розвитку суспільства;

– здатність безпечного та етичного використання засобів інформаційно-комунікаційної компетентності у навчанні та інших життєвих ситуаціях;

– навчання протягом життя, передбачає опанування уміннями і навичками, необхідними для подальшого навчання, організації власного навчального середовища;

– культурна компетентність, спрямована на розкриття і розвиток природних здібностей, творчого вираження особистості;

– підприємливість та фінансова грамотність, передбачає усвідомлення етичних цінностей ефективної співпраці, готовність до втілення в життя ініційованих ідей, прийняття власних рішень.

Особлива роль належить громадянським та соціальним компетентностям, які пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, усвідомленням рівних прав і можливостей. Формування цих компетентностей передбачає:

– спроможність діяти як відповідальний громадянин та брати повноцінну участь у громадському та суспільному житті, зокрема школи та класу, спираючись на розуміння соціальних, економічних і політичних понять та сталого розвитку, критичне оцінювання основних подій національної, європейської та світової історії, а

також повагу до прав людини та верховенства права, цінування культурного розмаїття різних народів та ідентифікацію себе як громадянина України;

– виявлення поваги до інших та толерантності, уміння конструктивно співпрацювати, співчувати та діяти в конфліктних ситуаціях, зокрема пов'язаних з різними проявами дискримінації. Дбайливе ставлення до особистого, соціального і фізичного добробуту та здоров'я, дотримання здорового способу життя; розуміння правил поведінки і спілкування, що є загальноприйнятими в різних спільнотах і середовищах, спроможність діяти в умовах невизначеності та багатозадачності [3].

У інструктивно-методичних рекомендаціях щодо викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2020–2021 н. р. даються детальні та чіткі пояснення щодо особливостей викладання інтегрованого курсу «Я досліджую світ», зокрема у 3 класі.

Якщо у першому циклі (1–2 класи) початкової освіти надається перевага ігровим методам навчання, то у другому циклі (3–4 класи) має ширше застосовуватися діяльнісний підхід на інтегровано-предметній основі. Чільне місце у реалізації інтегрованого курсу відводиться творчим завданням, які передбачають застосування знань у незнайомій ситуації (включають вправи з елементами пошукової й дослідницької діяльності, з елементами творчості). Широко мають застосовуватися завдання, спрямовані на формування навичок самостійної роботи учнів з інформацією, засвоєння норм етичного, естетичного, морального ставлення до людей та природи. В основу навчання має бути покладено діяльнісний підхід, який покликаний змістити акценти в освіті на активну діяльність. Діяльнісний підхід є цілеспрямованою системою, націленою на результат, який може бути досягнутий тільки у тому випадку, коли буде зворотній зв'язок. Тому в навчанні цього курсу перевага надається практичним роботам, демонстраційним і лабораторним дослідом, спостереженням в природі, екологічному моделюванню та прогнозуванню, вирішенню ситуативних завдань, а також практичній діяльності з охорони природи [5].

Важливе значення у формуванні суспільствознавчих компетентностей молодшого школяра належить проєктам, які передбачають дослідження культурної спадщини українського народу, вивчення, екологічних проблем. Для реалізації інформаційних проєктів пропонується використання розповідей у різноманітній формі – усній, письмовій, вокальної пісні, підготовці презентаційних матеріалів тощо. Рекомендовано залучати учнів третього класу і до різноманітних творчих проєктів, кінцевим продуктом яких можуть бути малюнок, журнал, газета, екологічний знак, плакат, постер, збірка, колективний колаж, відеофільм, вечір, свято, вистава, тощо.

У процесі формування громадянської компетентності учнів молодшого шкільного віку необхідно орієнтуватися на поетапне і поступове засвоєння ними єдності компонентів «Я – сім'я – школа – рідний край – Україна – світ». Така послідовність передбачає розкриття взаємодії людей у сім'ї, колективі, суспільстві, а разом з тим акцентує увагу на активних контактах дітей з соціальним оточенням, накопиченні досвіду особистісного ставлення до системи цінностей демократичного суспільства.

Пріоритетне значення також має зв'язок змісту освіти з життям, адже використання набутих учнями знань про способи громадянської активності як у знайомих, так і змінених, нових ситуаціях впливатиме на розвиток досвіду індивідуальної творчої діяльності.

Ефективними засобами розвитку громадянської позиції молодших школярів, є включення їх в активну пізнавальну, дослідницьку діяльність, створення умов для самовираження, організації комунікативного спілкування, застосування в освітньому процесі елементів дискусії.

У процесі вивчення інтегрованого курсу «Я досліджую світ» слід пам'ятати також про формування у молодших школярів медіаграмотності. Працюючи з різними

видами медіатекстів, учні набувають практичних умінь. Пошук необхідної та відсторонення від непотрібної медіаінформації, створення власних медіатекстів стимулює творчий потенціал та сприяє розвитку загального кругозору.

Для формування суспільствознавчих компетентностей учнів початкової школи вагоме значення має втілення Концепції розвитку природничо-математичної освіти (STEM-освіти), реалізація якої передбачена до 2027 року. Особливу увагу слід звернути на принципи, з урахуванням яких має здійснюватися природничо-математична освіта (STEM-освіта):

– особистісний підхід, спрямований на врахування вікових, індивідуальних особливостей здобувачів освіти, їх інтересів та здібностей, особливих освітніх потреб;

– постійне оновлення змісту освіти з урахуванням досягнень науки, розвитку технологій та вимог ринку праці;

– патріотизм і громадянська спрямованість.

Для забезпечення науково-методичної підтримки STEM-освіти важливе значення має розроблення інтегрованих навчальних програм для викладання спеціальних курсів, факультативів, організації роботи гуртків з урахуванням кращого національного та міжнародного досвіду.

У початковій школі учні проходять важливий етап соціалізації, а допомагає їм у цьому, поміж усіх інших факторів, суспільствознавство через курси «Я у світі» та «Я досліджую світ». На цих уроках формуються компетентності, пов'язані із суспільствознавчою проблематикою, закладаються моральні цінності, норми поведінки, розвиваються комунікативні здібності, які дозволяють інтегруватися у суспільство.

ЛІТЕРАТУРА

1. Банка Т. З історії вивчення суспільствознавства в загальноосвітніх навчальних закладах України / Історія в рідній школі, № 4, 2015. С. 37–39.

2. Державний стандарт початкової загальної освіти (затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 20 квітня 2011 р. № 462. Режим доступу: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/17911/

3. Державний стандарт початкової освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 21.02.2018 № 87 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 24.07.2019 № 688). Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/688-2019-%D0%BF#n2>

4. Додаток до листа Міністерства освіти і науки України від 01. 07. 2019 р. № 1/11-5966. Методичні рекомендації про викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2019/2020 навчальному році. Режим доступу: <https://www.skhoollife.org.ua/list-ministerstva-osvity-i-nauky-ukrayiny-1-11-5966-vid-01-07-2019> (дата звернення: 02.03.2021 р.)

5. Додаток до листа Міністерства освіти і науки України від 11. 08. 2020 №1/9-430. Інструктивно-методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2020/2021навчальному році. Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/75640/

6. Концепція Нової української школи (схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 грудня 2016 р. № 988-р «Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року». Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/konczepczyia.html>)

7. Концепція розвитку природничо-математичної освіти (STEM-освіти). Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. № 960-р. Режим доступу: <http://mon.gov.ua>

8. Типові освітні програми для 1-2 класів НУШ. Типова освітня програма,

розроблена під керівництвом Савченко О. Я. 1-2 клас. Типова освітня програма, розроблена під керівництвом Шияна Р. Б. 1-2 клас (Наказ МОН України від 08.10.2019 року № 1272). URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-1-4-klas/2019/11/1-2-dodatki.pdf>.

9. Типові освітні програми для 3-4 класів НУШ. Типова освітня програма, розроблена під керівництвом Савченко О. Я. 3-4 клас. Типова освітня програма, розроблена під керівництвом Шияна Р. Б. 3-4 клас (Наказ МОН України від 08.10.2019 року № 1273). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-1-4-klas/2019/11/3-4-dodatki.pdf>.

10. Я у світі. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів 3-4 класи (оновлено). URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-1-4klas/7.-ya-u-sviti.-3-4-klas.docx>.

УДК 376-056.262

Терпелюк Володимир,
Кузава Ірина

ОСОБИСТІСНА АДАПТАЦІЯ ВІКТИМНИХ ПІДЛІТКІВ – УЧНІВ З ВАДАМИ ЗОРУ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ

У статті розглянуто проблему адаптації віктимних підлітків – учнів із вадами зору в умовах інклюзивного навчання, проаналізовано підвищену віктимність дітей з інвалідністю, що визначається не тільки їх психофізичними якостями, але і їх соціальними ролями, місцем у системі соціальних відносин, положенням, яке вони займають в сім'ї і т. ін. Згідно із принципом системності розвитку психолого-педагогічної діяльності визначено низку завдань соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків – учнів з вадами зору до умов соціуму в умовах інклюзії, що передбачають сприяння значущій самореалізації особистості такої категорії дітей.

Ключові слова: віктимність дітей з інвалідністю, учні з вадами зору адаптація у соціумі, інклюзивне навчання, самореалізація особистості.

The article considers the problem of adaptation victim teenagers, school children with visual impairments to the conditions of society, analyzed increased victimization of children with disabilities, that is determined not only by their mental and physical qualities, but also their social roles, a place in the system of social relations, a position they occupy in the family and other. According to the principle of systematic approach in the development of psychological-pedagogical activity identified a number of tasks of socio-pedagogical prevention of victimization behavior of adolescents, school children with visual impairments to the conditions of the society in the conditions of inclusion, providing for fostering meaningful self-actualization of this category of children.

Keywords: victim children with with disabilities, school children with visual impairments, adaptation in the society, inclusive education, self-actualization.

Проблема адаптації віктимних підлітків – учнів із вадами зору до умов соціуму є однією з актуальних на сучасному етапі. Підвищена віктимність дітей з інвалідністю визначається не тільки їх психофізичними якостями, але і їх соціальними ролями, місцем у системі соціальних відносин, положенням, яке вони займають в сім'ї. Віктимна поведінка підлітків не є випадковим явищем, вона зумовлена низкою чинників. Їх дія може бути неоднозначною, а тому процес перетворення підлітка на

жертву – процес віктимізації – динамічний та полідетермінований. Досліджуючи проблему віктимізації, нами було окреслено дві групи підлітків – ЖНУС: підлітки, для яких основним віктимізуючим чинником є сім'я, та підлітки, для яких основним віктимізуючим чинником є їх індивідуально-психологічні властивості. На основі цього критеріями ризику віктимізації підлітка нами визначено: віктимність особистості підлітка та віктимогенність сім'ї підлітка.

До показників віктимності особистості підлітка було віднесено: рівень самооцінки; стратегію психологічного захисту в спілкуванні; стійкість емоційних станів; рівень прояву основних психічних станів (тривожність, фрустрація, агресивність, ригідність); уміння пристосовуватися до умов та рівень адаптованості.

До показників віктимогенності сім'ї підлітка було включено: особливості та тип сімейного виховання; характер соціальної підтримки у сім'ї; наявність фактів «надмірної опіки» дитини з фізичними вадами тощо.

Метою статті є: проаналізувати підвищену віктимність дітей з інвалідністю, розглянути умови соціально-педагогічної адаптації віктимних підлітків – учнів з вадами зору в умовах інклюзивного навчання.

Аналіз попередніх досліджень. Одним із перших у соціально-педагогічній науці до питань віктимології звертається А. В. Мудрик. Зокрема, ним було сформульоване визначення соціально-педагогічної віктимології як галузі знання, що вивчає різні категорії людей – реальних або потенційних жертв несприятливих умов соціалізації [5]. Більш конкретно, на думку вченого, соціально-педагогічну віктимологію можна визначити як галузь знання, в якій: «на міждисциплінарному рівні вивчається розвиток людей з фізичними, психічними, соціальними і особистісними дефектами та відхиленнями...» [5]. Деяко модернізоване тлумачення поняття «соціально-педагогічна віктимологія» ми знаходимо у роботах С. С. Пальчевського. Учений, спираючись на завдання віктимології, визначені А. В. Мудриком, розглядає цю науку як «галузь знань, яка, будучи складовою частиною соціальної педагогіки, вивчає на міждисциплінарному рівні різноманітні категорії реальних та потенційних жертв несприятливих умов соціалізації...» [5]. Зокрема, як бачимо, і А. В. Мудрик, і С. С. Пальчевський об'єктом соціально-педагогічної віктимології вважають осіб, які стають «жертвами несприятливих умов соціалізації». Це дозволяє, з одного боку, говорити про багатогранність віктимологічної науки, а з іншого – виокремити саме її соціально-педагогічний аспект. Враховуючи вище означене, вважаємо більш детально розглянути об'єкт вивчення віктимології – жертву. У своєму дослідженні ми звернемо увагу на особистісну адаптацію учнів з порушеннями зору в умовах інклюзивного навчання. Зокрема, спираючись на роботи А. В. Мудрика, С. С. Пальчевський говорить про три групи дітей – жертв несприятливих умов соціалізації. У своєму дослідженні ми звернемо увагу на одну із трьох груп:

– реальні (діти з психосоматичними дефектами і відхиленнями; інваліди; сироти і низка категорій дітей, що знаходяться під опікою держави або суспільних організацій).

До основних чинників, які детермінують віктимну поведінку підлітків, належать їх віктимні індивідуально-психологічні властивості, а також віктимогенний вплив сімейного середовища. Щодо останнього, то саме він досить часто зумовлює підвищений ризик прояву підлітком неадаптивної поведінки у школі, а також включення їх в асоціальні групи, де теж може відбуватися віктимізація.

Водночас теоретичний аналіз психолого-правової та психолого-педагогічної літератури дозволив говорити про те, що не кожен підліток, який потрапляє у віктимогенну ситуацію, стає ЖНУС і демонструє віктимну поведінку. З цього приводу є доречною думка, що «такі фактори, як спадкові дефекти, фізичні недоліки чи такі соціальні фактори, як низький рівень життя, незадовільні умови для навчання, відпочинку чи несприятливе оточення...» можуть, зі свого боку, вплинути на прояв

підлітком віктимної поведінки [6]. Однак дослідниця О. М. Хархан наголошує, що «у багатьох випадках такі фактори самі по собі не є причиною. Вони мають значення у тому сенсі, що можуть створювати умови, при яких психологічні фактори, які сприяють розвитку саморуйнівної поведінки, можуть розгортатися більш активно» [10, с. 56]. Подібні думки обґрунтовуються в роботах О. О. Андронникової, Н. Волейса, К. М. Гамової, С. О. Гаркавця, В. Д. Малкова, В. О. Тулякова, І. А. Хозраткулової та багатьох інших дослідників.

Слушним із цього приводу, на нашу думку, є зауваження Г. Б. Сєрих, яка вказує, що «є ситуації, коли віктимність дитини обумовлена фізичними дефектами, спадковістю та ін., але у більшості випадків при компетентному педагогічному втручанні можлива корекція психологічної установки дитини» [7, с. 57].

Виклад основного матеріалу. За твердженням учених, які досліджували віктимну поведінку підлітків, індивідуальна адаптація підлітків – ЖНУС повинна базуватися на розумінні психофізіологічних передумов і дефектів їх індивідуально-психологічного характеру (включаючи порушення емоційно-вольової та мотиваційної сфер), соціально-психологічних особливостей особистості віктимного підлітка й орієнтуватися на тип його віктимної поведінки. Тобто одним із завдань запобігання прояву неповнолітніми активної (наприклад, агресія) чи пасивної (наприклад, безпорадність) віктимної поведінки повинно стати саме дослідження особливостей такої поведінки у підлітків – потенційних ЖНУС, їх індивідуально-психічних властивостей та якостей особистості, які «запускають» процес їхньої віктимізації [2]. Слід також підкреслити, що одні ознаки і обставини, що дозволяють віднести людину до числа жертв несприятливих умов соціалізації, мають постійний характер (сирітство, інвалідність), інші виявляються на певному віковому етапі (соціальна дезадаптація, алкоголізм, наркоманія); одні – нездоланні (інвалідність), інші можуть бути попереджені або змінені (різні соціальні відхилення – протиправна поведінка тощо). Враховуючи означене, ми в роботі під дітьми – жертвами несприятливих умов соціалізації будемо розуміти дітей, які під впливом несприятливих умов навчання, виховання, спілкування чи проживання, володіючи певними особистісними (індивідуально-психологічними, психофізіологічними), рольовими чи статусними ознаками, втратили чи послабили здатність адекватно реалізувати завдання свого вікового розвитку та соціального становлення. Таке розуміння, на наш погляд, дозволить організовувати роботу саме з тими ознаками дітей і підлітків, які піддаються корекції (низка особистісних якостей та властивостей середовища).

Діти з особливими освітніми потребами – поняття, яке широко охоплює всіх учнів, чий освітні потреби виходять за межі загальноприйнятої норми. Воно стосується дітей з особливостями психофізичного розвитку. У процесі впровадження інклюзивного навчання завжди потрібно пам'ятати про те, що ці вади впливають на розвиток особистості дитини. Основні труднощі, що їх переживає учень в умовах інклюзивного навчання, – це усвідомлення власної неповноцінності та почуття меншовартості, що призводить до розвитку або ж захисних стратегій, щоб приховати власні обмеження, або ж до зміни цінностей, способу сприйняття себе та інших людей і розвитку позитивної самооцінки, що інтегрує прийняття власних обмежень. Ці психологічні стани визначають особливості їхньої емоційно-вольової сфери, які впливатимуть на подальший розвиток їхньої особистості та мають значний вплив на процес адаптації в умовах інклюзії.

Аналізуючи ці стани у дітей з особливостями психофізичного розвитку, можемо визначити: нестійкий емоційний стан; схильність до різких змін настрою; тривожність, страхи; негативне реагування на свою фізичну неповноцінність; сором'язливість, невпевненість, конфліктність, агресивність у спілкуванні з однолітками; залежність від батьків, надмірна прив'язаність до них, конфліктність у взаєминах із ними [1, с. 67].

Соціалізація та інтеграція дітей-інвалідів тісно пов'язана з такими процесами як розвиток, виховання та реабілітація.

Важливими є всі ці процеси, а особливо розуміння сутності реабілітаційної роботи, що дасть можливість вчителям загальноосвітніх шкіл перейти від ставлення до дитини-інваліда як об'єкта жалості, до сприйняття її через призму особистих можливостей, тобто дефектологічну модель діяльності освітніх установ установ.

Одним з головних чинників соціалізації дітей-інвалідів зору є корекційно-реабілітаційний простір, головними завданнями якого є корекційний розвиток та соціалізація дитини. Концепцію реабілітаційного простору і систему сенсорно-моторного виховання дітей з вадами психофізичного розвитку розробила М. Монтессорі.

Л. М. Шипіцина зазначає, що інтеграція в суспільство дітей-інвалідів – це цілеспрямований процес передачі суспільством соціального досвіду з урахуванням особливостей та потреб різних категорій дітей-інвалідів при активній їхній участі та забезпечення адекватних для цього умов, в результаті якого відбувається включення дітей у всі соціальні системи, структури, соціуми та зв'язки, що існують для здорових дітей, активна участь в основних напрямках життя та діяльності суспільства відповідно до віку та статі, готуючи і до повноцінного життя, найбільш повної самореалізації та розкриття як особистості [9, с.102]. А. В. Мудрик наголошує на необхідності розглядати чинники перетворення особистості у ЖНУС через призму понять «віктимогенність», «віктимність» та «віктимізація» [5].

Щодо поняття «віктимогенність», то нами встановлено, що у соціально-педагогічній літературі воно розглядається, як наявність в об'єктивних обставинах соціалізації властивостей, рис, умов, які становлять певну небезпеку для нормального перебігу процесу соціалізації як окремої особистості, так і цілих груп населення [6, с.174]. Наприклад, природнокліматичні умови, рівень розвитку суспільства та держави, катастрофи (війни, стихійні лиха, зміна суспільно-політичного ладу тощо), тип поселення та специфічні особливості місця проживання (економічні умови життя населення, виробнича та дозвіллева інфраструктура, соціально-професійна та демографічна структура населення, його культурний рівень, соціально-психологічний мікроклімат), віктимогенне угруповання однолітків, віктимогенний мікросоціум (сім'я, сусіди) можуть зумовлювати чи сприяти тому, що ті або інші групи або конкретні люди стали чи можуть стати жертвами несприятливих умов соціалізації.

Головна проблема дітей зі зниженим або відсутнім зором – отримання інформації в тому ж обсязі, що й решта дітей. Найкраще, аби дітям цієї категорії у звичайній школі допомагали навчатися. Ймовірно, до звичайної школи прийде дитина, яка вже володіє навичками спілкування, але таку дитину необхідно підтримати учням та вчителям. Реабілітаційна робота має бути спрямованою на формування у людини якостей, які можуть допомогти їй більш оптимально пристосуватися до навколишнього середовища. Крім того, реабілітація, будучи за своїм змістом комплексною, повинна бути спрямованою не тільки на особу, а й на всю її сім'ю і має сприйматися не лише як боротьба проти хвороби, а й за людину та її місце у суспільстві.

Впровадження інклюзивного навчання дасть можливість дітям-інвалідам взаємодіяти зі звичайними дітьми, спостерігати за ними, наслідувати їх, тобто діти-інваліди можуть отримувати такий соціальний досвід, як і їхні здорові однолітки. Спілкування з інвалідами корисне і для звичайних дітей, їхніх сімей, учителів та місцевої громадськості.

Перебування у класі зі здоровими ровесниками дає дитині-інваліду можливість розвивати відповідні її віку комунікативні та соціальні навички. Інтенсивна соціальна взаємодія сприяє встановленню дружніх, позитивних соціальних стосунків, свого роду мережі соціальної підтримки. Досвід успішного перебування в середовищі

однолітків є добрим підґрунтям для подальшого освітнього залучення дітей-інвалідів та їх соціалізації: діти можуть брати участь у різноманітних громадських програмах, які допомагають їм оволодіти вміннями, необхідними для успішного самостійного життя у суспільстві. Навчання в класах загальноосвітньої школи разом із дітьми з психофізичними порушеннями корисне і для здорових дітей. Вони стають уважнішими до потреб інших, толерантніше сприймають людські відмінності, переконуються, що кожен може подолати значні перешкоди і досягти успіху. Наукові дослідження продемонстрували, що діти, які навчаються в інклюзивних класах, краще ставляться до не схожих на них людей. У них спостерігається вища соціальна відповідальність, більша впевненість у собі.

Таким чином, соціальна реабілітація дітей-інвалідів на сучасному етапі розвитку інклюзивної освіти має стати зразковою моделлю безбар'єрного освітньо-корекційного середовища адаптації та соціалізації дітей-інвалідів.

Слід також зауважити, що тільки активна життєва позиція допомагає людині керувати подіями її життя, а пасивна пропонує підкоритися течії життя. У зв'язку із цим А. В. Сьомак, спираючись на запропоновані О. В. Морозовим типи життєвих позицій, особливу увагу звертає на так звану страждальну позицію, тобто повну відсутність усвідомлення та активності, повне підкорення обставинам [8, с.143]. Як зауважує Ю. В. Онишко, набуття такої безпорадності відбувається, коли дитина не має попереднього досвіду розв'язання складних завдань; у неї сформований недостатній рівень потреби в пошуку або вона вважає, що з таким завданням справиться будь-хто, рівний їй (за фізичними, психологічними й іншими даними), але не вона сама. Демонструючи віктимні життєві стратегії, вони відчують певні труднощі у встановленні контактів, їм притаманна недовіра до світу, уникання контактів з іншими, відчуття безпорадності та засмученості, ніяковості або навіть сорому. Як результат, через сприймання себе як слабких, беззахисних, невмілих вони частіше можуть стати жертвою.

Таким чином, підсумовуючи вище означене, ми можемо констатувати, що віктимну поведінку підлітків доцільно розглядати як складну систему взаємодії між підлітком і навколишнім оточенням (людьми, ситуаціями, обставинами), що характеризується неадекватними стратегіями, внаслідок чого відбувається перетворення підлітка з жертви потенційної в реальну.

Важливим у роботі з дітьми з вадами зору є корекційно-компенсаторна спрямованість діяльності педагогів, яка виявляється у розвитку мислення, в осмисленні дітьми свого життєвого досвіду, у виправленні недоліків уявлень, які уже сформувалися. Корекція може здійснюватися за трьома напрямками: корекція психічного розвитку, корекція фізичного розвитку та корекція функцій зору. Корекція психічного розвитку передбачає систему педагогічних засобів, спрямованих на подолання чи послаблення недоліків сприймання, уявлення, запам'ятовування, пам'яті, мислення, мовлення тощо. Корекція фізичного розвитку передбачає систему педагогічних заходів, спрямованих на подолання чи послаблення порушень рухової сфери (координація рухів), розвиток просторового орієнтування тощо. Корекція функцій зору передбачає дорозвиток гостроти, зору, поля зору, окорухової, прослідковуючої функції, біокулярного зору, розрізнення кольорів тощо. Педагог активізує розумову діяльність, розвиває їх пізнавальні інтереси, формує вміння та навички самостійної роботи. Дітям із порушеннями зору важко сприймати об'ємні предмети, орієнтуватися у просторі. При звуженні поля зору вони не можуть сприймати об'єкти, які перебільшують визначені розміри, що не забезпечує цілісності сприймання предметів та явищ в їх співвідношені. Образотворча наочність у такому випадку дає можливість на площині уявити об'єкти в трьох вимірах у їх взаємозалежності і при цьому виконує корекційну роль. Важливим фактором є забезпечення загальноосвітніх закладів необхідною навчально-методичною літературою, засобами індивідуальної корекції та оснащення класів спецприладами,

спеціальною корекційною апаратурою і комп'ютерною технікою, зокрема, з озвученою мовою для дітей із порушеннями зору та ін.). Найскладніше буде працювати вчителю загальноосвітньої школи із дітьми, що мають вроджену і ранню постнатальну патологію органу зору, які довгий час перебували на домашньому утриманні, не володіють елементарними навичками спілкування, не вміють жити у колективі. Такі школярі зазнають тривалої сенсорної та психічної депривації, внаслідок чого рівень розвитку такої дитини часто не відповідає її календарному віку, а пізнавальна діяльність здійснюється на вузькій сенсорній базі, дуже бідному та спотвореному зоровому досвіді (або цілковитій його відсутності) і невмінні його накопичувати, оперувати ним. Серйозні труднощі чекають дітей із вадами зору у налагодженні соціальних контактів, тому що суспільство здорових людей – дітей і дорослих – не готове до спілкування та суспільної праці з незрячими. Суттєві незнання зрячих про сліпих, їх можливості, прагнення є основною перешкодою включення інвалідів зору в активну навчальну і діяльність та їх соціально-психологічну реабілітацію. Тому завдання фахівців, які будуть працювати з дітьми з вадами зору, налагодити міжособистісні контакти між інвалідом з зору та його зрячим однолітком, створити сприятливий соціально-психологічний клімат, де успішно буде відбуватися розвиток особистості та формування активної життєвої позиції кожного члена колективу. Спільне навчання, спільна праця, спільне дозвілля сформують у школярів цінні практичні вміння і навички, корисні для обох сторін інклюзивного навчання, тому що колектив має потужні можливості у сфері впливу на людину. Тільки в процесі колективного суспільного життя виробились і розвинулись усі характерні для людини вищі форми інтелектуальної діяльності. ...Побудова і формування вищих форм психічної діяльності здійснюється в процесі соціального розвитку дитини, в процесі її стосунків і співробітництва з оточуючим соціальним середовищем...[3]. Оскільки вада зору є найважчою категорією інвалідності, то робота вчителя з такими дітьми в інклюзивному класі буде нелегкою. У такій ситуації необхідно організувати підготовку педагогічних кадрів, які мають вивчити медичну карту дитини, ознайомитись із висновками спеціалістів психолого-медико-педагогічної комісії і скласти індивідуальний план роботи. Поглиблюючи свої знання із корекційної педагогіки, педагогу важливо виробити власний методичний підхід у роботі з такою категорією дітей, застосовуючи навчальні технології, якими він володіє і оцінюючи їх результативність уже в інклюзивному класі. У сучасному освітньому середовищі уже існує практика надання допомоги педагогічним працівникам для підвищення їх кваліфікації:

- діють лекційно-семінарські курси, майстер-класи на базі навчального закладу, із запрошенням спеціалістів;
- виїзні місячні курси підвищення кваліфікації;
- виїзні семінари, з'їзди, майстер-класи, тренінги;
- стажування;
- ведеться науково-дослідна робота з окресленої проблеми.

Корегує цю роботу і робить значний внесок у надання кваліфікованої допомоги у підготовці педагогічних кадрів до корекційної роботи єдина в Україні кафедра тифлопедагогіки Інституту корекційної педагогіки та психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова та Всеукраїнська громадська організація «Асоціація тифлопедагогів України» під керівництвом доктора психологічних наук, професора Є. П. Синьової. Викладачі кафедри проводять виїзні лекційні, семінарські заняття, що передбачають розвиток та вдосконалення професійних умінь та навичок педагогів, навчають творчо застосовувати в практичній діяльності інноваційні навчальні та виховні технології; проводять просвітницьку роботу, пропагуючи нові форми та методи роботи з дітьми з вадами зору; виступають організаторами, співорганізаторами конференцій, семінарів, круглих столів тощо. Асоціація також виступила ініціатором щодо розширення

мережі підготовки кадрів: так в Інституті корекційної педагогіки та психології НПУ імені М. П. Драгоманова проводяться курси підвищення кваліфікації тифлопедагогів, створені групи заочного та стаціонарного навчання, спеціальні групи для бажаючих отримати другу вищу освіту. Теоретичною допомогою в інформаційному плані стануть в нагоді наукові та методичні видання з проблем тифлопедагогіки, започатковані на кафедрі. Цю роботу необхідно продовжити на місцевих рівнях і, об'єднавши зусилля, можна досягти бажаних результатів. Важливим на перспективу буде створення регіональних, обласних, районних центрів, які б під керівництвом кафедри тифлопедагогіки надавали практичну допомогу педагогічним працівникам, які її потребують. Не менш важливим у впровадженні інклюзивного навчання буде аналіз готовності школяра до участі у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи: необхідно звернути увагу на його фізичні можливості, особливості мовлення, здатність до соціалізації, навчальні досягнення, розвиток пізнавальної активності у вивченні різних предметів школярем у початкових, середніх і старших класах тощо. Сліпоту перемагає слово, яким незряча людина володіє досконало і має сформоване відчуває слова більше, як зряча людина. Тому сліпа людина, як особистість, як соціальна одиниця знаходиться на висоті, бо володіє мовою, а значить і можливістю соціальної повноцінності. Таким чином, психологія сліпої людини направлена на подолання дефекту через його соціальну компенсацію, через прилучення до досвіду зрячих, через мову [4]. Аналіз пам'яті, мислення, уваги, інтелекту, міжособистісних стосунків у дитини-інваліда дасть можливість скласти програму та індивідуальний план навчального процесу, враховуючи специфічні чинники розвитку такого школяра. Така програма буде спрямована на розвиток особистості конкретного учня, саморегуляції, процесів пізнання, розвиток умінь і навичок в оволодінні різними видами діяльності, розвиток навичок соціальної взаємодії тощо.

Впровадження інклюзивного навчання – тривалий процес; він не визнає поспішності і не матиме швидкого результату. Головне завдання усіх інституцій, причетних до цього процесу, не створити видимість інклюзії, де діти з особливими потребами будуть перебувати в стінах загальноосвітнього закладу без ресурсного забезпечення, кваліфікованих фахівців, відповідних планів і програм тощо. Необхідно налагодити тісну співпрацю педагогів загальноосвітніх закладів із працівниками спеціальних шкіл мають: це може бути проведення спільних педагогічних, методичних рад, семінарів, курсів, спільно проведених уроків, корекційних занять тощо. Відділам управлінь освіти необхідно проводити моніторинг якості процесу впровадження інклюзивного навчання і висвітлювати результати у засобах масової інформації. Це дасть можливість поінформувати суспільство, сформувані громадську думку про результативність запропонованої ідеї. Таким чином ефективність реалізації і впровадження ідей інклюзивного навчання в Україні в подальшому буде залежати від узгодженості представників різних суспільних груп у їх ставленні до проблем інклюзивної освіти, від їх бажання, розуміння і можливостей, врахування інтересів і специфіки цілей. Важливим є обґрунтування медичних, педагогічних, психологічних, соціальних таких умов впровадження інклюзивного навчання, якими їх бачать та оцінюють всі залучені до процесу сторони: чиновники, науковці, батьки, вчителі, громадські та батьківські організації, благодійники, українська громада. Визнання досвіду інклюзивного навчання дітей-інвалідів для розвитку вітчизняної системи освіти не означає необхідності згортання системи диференційованої спеціальної освіти різних категорій дітей [5]. Ці дві системи повинні існувати одночасно, взаємодоповнюючи одна одну. Дитині з особливими освітніми потребами необхідно мати реальну можливість вибору типу освітнього закладу. Досліджуючи окреслену проблему, необхідно зазначити, що інклюзія не є панацеєю вирішення усіх проблем навчання і виховання дітей з вадами у здоров'ї, але її впровадження в українському суспільстві створить альтернативу,

відкриваючи можливість і право дітям і батькам обирати навчальний заклад і ще одну форму навчання.

Отже, завдання інклюзивної освіти полягає в організації навчально-виховного процесу, який би задовольняв освітні потреби всіх дітей; розробці системи надання спеціальних освітніх і фахових послуг для дітей з особливими освітніми потребами; створенні позитивного клімату в шкільному середовищі.

Висновки та перспективи подальших пошуків у напрямку дослідження.

Таким чином, підсумовуючи вище означене, ми можемо констатувати, що віктимну поведінку підлітків – дітей-інвалідів доцільно розглядати як складну систему взаємодії між підлітком і навколишнім оточенням (людьми, ситуаціями, обставинами), що характеризується неадекватними стратегіями, внаслідок чого відбувається перетворення підлітка з жертви потенційної в реальну. Віктимна поведінка підлітка може бути активною, коли він своїми діями (надмірною розв'язністю, конфліктністю, імпульсивністю тощо) провокує агресора, а також пасивною, коли ризик стати жертвою у підлітка зростає у зв'язку з його бездіяльністю у значущих ситуаціях (демонстрація надмірної сором'язливості, пасивності, безпорадності, страху тощо). У подальших своїх дослідженнях із окресленої проблеми ми спробуємо визначити педагогічні умови соціально-педагогічної профілактики віктимної поведінки підлітків – учнів з вадами зору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акатов Л. И. Социальная реабилитация детей с ограниченными возможностями здоровья. Психологические основы: Учеб. пособие для студ. высш. учебн. заведений. Москва : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. 386 с.
2. Бовть О. Індивідуальна віктимологічна профілактика: способи реалізації. Педагогіка і психологія. 2005. № 1 (46). С. 75–82.
3. Валентик Н. Інклюзивна освіта: за і проти. Репортаж з Усеукраїнського «круглого столу» «Психолого-соціально-педагогічні аспекти інклюзивної освіти: за і проти». *Директор школи*. 2010 № 14-15. С. 45–58.
4. Виготський Л. С. Колектив як головний чинник розвитку аномальної дитини. Соб. соч. Москва : Педагогіка, 1982. Т. 5.
5. Колупаєва А. А. Діти з особливими потребами в загальноосвітньому просторі: початкова ланка. Путівник для педагогів : навчально-методичний посібник. Київ, 2010. 96 с
6. Моїсеєв Є. М. Кримінологічна віктимологія: навч. посібник. Є.М. Моїсеєв, О.М. Джужа, В.В. Василевич та [ін.] / за заг. ред. проф. О. М. Джужі. Київ : Атіка, 2006. 352 с.
7. Морозов А. В. Деловая психология: курс лекций: учебник для высших и средних спец. учебных заведений. СПб.: Союз, 2000. 296 с.
8. Мудрик А. В. Социализация человека: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. [2-е изд., испр. и дополн.]. Москва : Изд. центр «Академия», 2006. 304 с.
9. Пальчевський С. С. Соціальна педагогіка: навч. посібник. Київ : Кондор, 2005. 560 с.
10. Серых А. Б. Формирование готовности педагога к работе с виктимными детьми. *Балтийский ин-т экономики и финансов (БИЭФ)*. Калининград : БИЭФ, 2000. 156 с.
11. Сьомак А. В. Роль соціальної відповідальності у формуванні життєвої позиції людини. *Вісник Черкаського ун-ту. Наук. журнал*. 2009. Вип. 142. С. 140–145.
12. Шипицина Л. М. «Необучаемый» ребенок в семье и обществе. Социализация детей с нарушением интеллекта. Санкт-Петербург : Речь, 2005. 478 с.
13. Хархан О. М. Психологические особенности виктимного поведения подростков: дис. канд. психол. наук : 19.00.07. Одесса, 2006. 249 с.

УДК 373.3.016:57.081.1

Оксана Швець

ТЕХНОЛОГІЇ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ПРИРОДНИЧОЇ ОСВІТНЬОЇ ГАЛУЗІ В НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ШКОЛІ

В умовах Нової української школи актуальною є проблема розвитку критичного мислення у молодших школярів, яке є дієвим способом виховання громадян, які повинні про все мати власну думку та не дозволяти маніпулювати своєю свідомістю. Автор статті подає трактування поняття «критичне мислення», наводить основні характеристики молодшого школяра, який мислить критично; характеризує завдання технологій розвитку критичного мислення на уроках з курсу «Я досліджую світ»: освітньої мотивації; інформаційної грамотності; культури мовлення; соціальної компетентності. Також наведено перелік ефективних технологій та методів розвитку критичного мислення молодших школярів під час вивчення природничої освітньої галузі в Новій українській школі та коротко описано окремі із них (мозкова атака, асоціативний куш, брейнстормінг, брейнрайтинг, брейнсвормінг, майнднеппінг, «Дерево рішень», «Запитання до автора», «Діаграма Венна» та ін.). Наголошено, що правильне використання необхідних технологій та методів у структурі уроку допоможе ефективно побудувати методично правильну модель уроку «Я досліджую світ» з розвитку критичного мислення молодших школярів. Впровадження технологій розвитку критичного мислення забезпечуватиме перехід від навчання, орієнтованого переважно на запам'ятовування, до навчання, спрямованого на розвиток самостійного свідомого мислення учнів Нової української школи, готувати дітей нового покоління, які вміють розмірковувати, спілкуватися, чути та слухати інших.

Ключові слова: STEM-освіта, критичне мислення, технології розвитку критичного мислення, молодший школяр, урок, метод, мозкова атака, асоціативний куш, брейнстормінг, брейнрайтинг, брейнсвормінг, майнднеппінг, «Дерево рішень», «Запитання до автора», «Діаграма Венна», Нова українська школа.

In the conditions of the New Ukrainian school the problem of development of critical thinking at younger schoolboys which is an effective way of education of citizens who have to have own opinion about everything and not to allow manipulation of the consciousness is actual. The author of the article gives an interpretation of the concept «critical thinking», gives the main characteristics of a junior student who thinks critically; characterizes the tasks of technologies for the development of critical thinking in the lessons of the course «I explore the world»: educational motivation; information literacy; speech culture; social competence. There is also a list of effective technologies and methods for the development of critical thinking of primary school students in the study of natural education in the New Ukrainian School and briefly describes some of them (brainstorming, associative bush, brainstorming, brainwriting, brainwashing, mindnepping, «Decision tree», «Questions to the author», «Venn diagram», etc.). It is emphasized that the correct use of the necessary technologies and methods in the structure of the lesson will help to effectively build a methodically correct model of the lesson «I explore the world» for the development of critical thinking of primary school children. The introduction of technologies for the development of critical thinking will ensure the transition from

learning focused primarily on memorization, to learning aimed at developing independent conscious thinking of students of the New Ukrainian School, to prepare new generation children who can think, communicate, hear and listen to others.

Key words: STEM-education, critical thinking, critical thinking development technologies, junior schoolchild, lesson, method, brainstorming, associative bush, brainstorming, brainwriting, brainwashing, mindnepping, «Decision tree», «Questions to the author», «Venn diagram», New Ukrainian school.

Нова українська школа в контексті реалізації концепції STEM-освіти сприяє формуванню здобувачів початкової освіти нової генерації шляхом формування у них ключових та предметних компетенцій. Вивчення природничої освітньої галузі в Новій українській школі сприяє всебічному розвитку особистості молодшого школяра.

Метою природничої освітньої галузі (за Державним стандартом початкової освіти) є формування компетентностей в галузі природничих наук, техніки і технологій, екологічної та інших ключових компетентностей шляхом опанування знань, умінь і способів діяльності, розвитку здібностей, які забезпечують успішну взаємодію з природою, формування основи наукового світогляду і критичного мислення, становлення відповідальної, безпечної і природоохоронної поведінки здобувачів освіти у навколишньому світі на основі усвідомлення принципів сталого розвитку. Також цим же документом передбачено, що здобувач освіти:

1) відкриває світ природи, набуває досвіду її дослідження, шукає відповіді на запитання, спостерігає за навколишнім світом, експериментує та створює навчальні моделі, виявляє допитливість та отримує радість від пізнання природи;

2) опрацьовує та систематизує інформацію природничого змісту, отриману з доступних джерел, та представляє її у різних формах;

3) усвідомлює розмаїття природи, взаємозв'язки її об'єктів та явищ, пояснює роль природничих наук і техніки в житті людини, відповідально поводить у навколишньому світі;

4) критично оцінює факти, поєднує новий досвід з набутим раніше і творчо його використовує для розв'язування проблем природничого характеру [2, с. 2].

Реалізація усіх вказаних вище показників передбачає необхідність використання вчителями закладів загальної середньої освіти технологій розвитку критичного мислення молодших школярів під час вивчення природничої освітньої галузі в контексті інтегрованого курсу «Я досліджую світ». Впровадження технологій розвитку критичного мислення забезпечуватиме перехід від навчання, орієнтованого переважно на запам'ятовування, до навчання, спрямованого на розвиток самостійного свідомого мислення учнів Нової української школи.

Ще Ксенофонт, Сократ та Платон активно включали критицизм у діяльність давньогрецьких шкіл, бо вважали, що це сприяє пошуку істини кожним учнем. Необхідність ідей навчати дітей шукати відповіді на питання, критично осмислювати потоки інформації знайшли своє продовження у процесах американських вчених – Джемса та Дж. Д'юї.

Проблеми розвитку критичного мислення досліджували Д. Клустер, Д. Халперн, А. Кроуфорд, М. Ліпман, К. Мередіт, С. Метьюз, Р. Пауль, Р. Стернберг, Д. Стіл, Ч. Темпл та ін. [9, с. 29]. Активно працює над питаннями розвитку критичного мислення у молодших школярів О. Пометун [5; 6; 7; 8], що відображено у її багаточисельних працях та освітній платформі [4]. Отже, питання необхідності розвитку критичного мислення школярів розглядалися у науково-методичній літературі. Однак, слід зазначити, що впровадження технологій розвитку критичного мислення в молодших школярів під час вивчення природничої освітньої галузі дотепер не було предметом спеціальних досліджень.

Мета статті – охарактеризувати окремі технології розвитку критичного мислення в молодших школярів під час вивчення природничої освітньої галузі в Новій українській школі (надалі – НУШ).

Завдання, що сприятимуть реалізації мети дослідження:

1. Дати визначення поняття «критичне мислення».
2. Окреслити основні характеристики молодшого школяра, який мислить критично під час вивчення природничої освітньої галузі в НУШ.
3. Сформувати перелік ефективних технологій та методів розвитку критичного мислення молодших школярів під час вивчення природничої освітньої галузі в Новій українській школі та дати окремим із них коротку характеристику.

Виклад основного матеріалу. Одними з перспективних педагогічних технологій в НУШ є технології розвитку критичного мислення. Основні трактування терміну в науково-методичній літературі представимо на рисунку 1.

Спільним для поглядів щодо визначення змісту поняття «критичне мислення» є те, що критичне мислення розглядають комплексно як багаторівневий процес (з урахуванням педагогічного, методичного, когнітивного та філософського аспектів). Так, М. Бохан у статті «Розвиток критичного мислення у процесі навчання дітей та молоді» зауважує, що якщо розглядати критичне мислення у філософському аспекті, то слід зауважити, що під цим поняттям розуміють уміння логічно мислити, аргументувати, аналітично дискутувати та правильно висловлювати свою думку. Відповідно до педагогічного аспекту критичність розглядається як усвідомлений контроль за процесом інтелектуальної діяльності, під час якої відбувається оцінювання роботи, думок, вироблених гіпотез, шляхів їх доведення тощо [10, с. 20].

критичне мислення – активність розуму, спрямовану на виявлення й виправлення своїх помилок, точність тверджень і обґрунтованість міркувань (О.Тягло);

критичне мислення – уміння індивіда суворо оцінювати свої думки та сторонні впливи, виявляти в них сильні та слабкі аспекти, не розглядати як істину кожную здогадку, а піддавати її сумніву й перевірці (Г. Липкіна, Л.Рибак);

критичне мислення – здатність людини усвідомлювати власну позицію з того чи іншого питання, вміння знаходити нові ідеї, аналізувати події і оцінювати їх, приймати ретельно обдумані, зважені рішення стосовно будь-яких думок і дій (О.Пометун);

Рис. 1. Трактування поняття «критичне мислення» у науково-методичній літературі [1; 3; 5]

Технології розвитку критичного мислення пропонують сучасному вчителю НУШ набір конкретних методичних прийомів, які потрібні для використання на різних рівнях освіти, в різних предметних галузях, видах та формах роботи. Їх перевагою є

орієнтація не на запам'ятовування, а на осмислений творчий процес пізнання світу, на постановку проблеми перед молодшими школярами та її креативне розв'язання.

Технології розвитку критичного мислення здобувачів початкової освіти сприяють розв'язанню таких завдань:

1. освітньої мотивації (підвищення когнітивного інтересу під час вивчення природничої освітньої галузі та активного сприйняття навчального матеріалу на уроках «Я досліджую світ»);
2. інформаційної грамотності (розвиток здатності до самостійної аналітичної та оцінювальної роботи з природничою інформацією будь-якої складності);
3. культури мовлення (формування навичок написання текстів різних жанрів);
4. соціальної компетентності (формування соціальної впевненості, комунікативних навичок та відповідальності за власні знання) [1, с. 20].

Застосування технологій розвитку критичного мислення молодших школярів сприяє розвитку особистості та відображається через основні характеристики молодшого школяра, який мислить критично під час вивчення природничої освітньої галузі в НУШ. Подамо їх у рисунку 2.

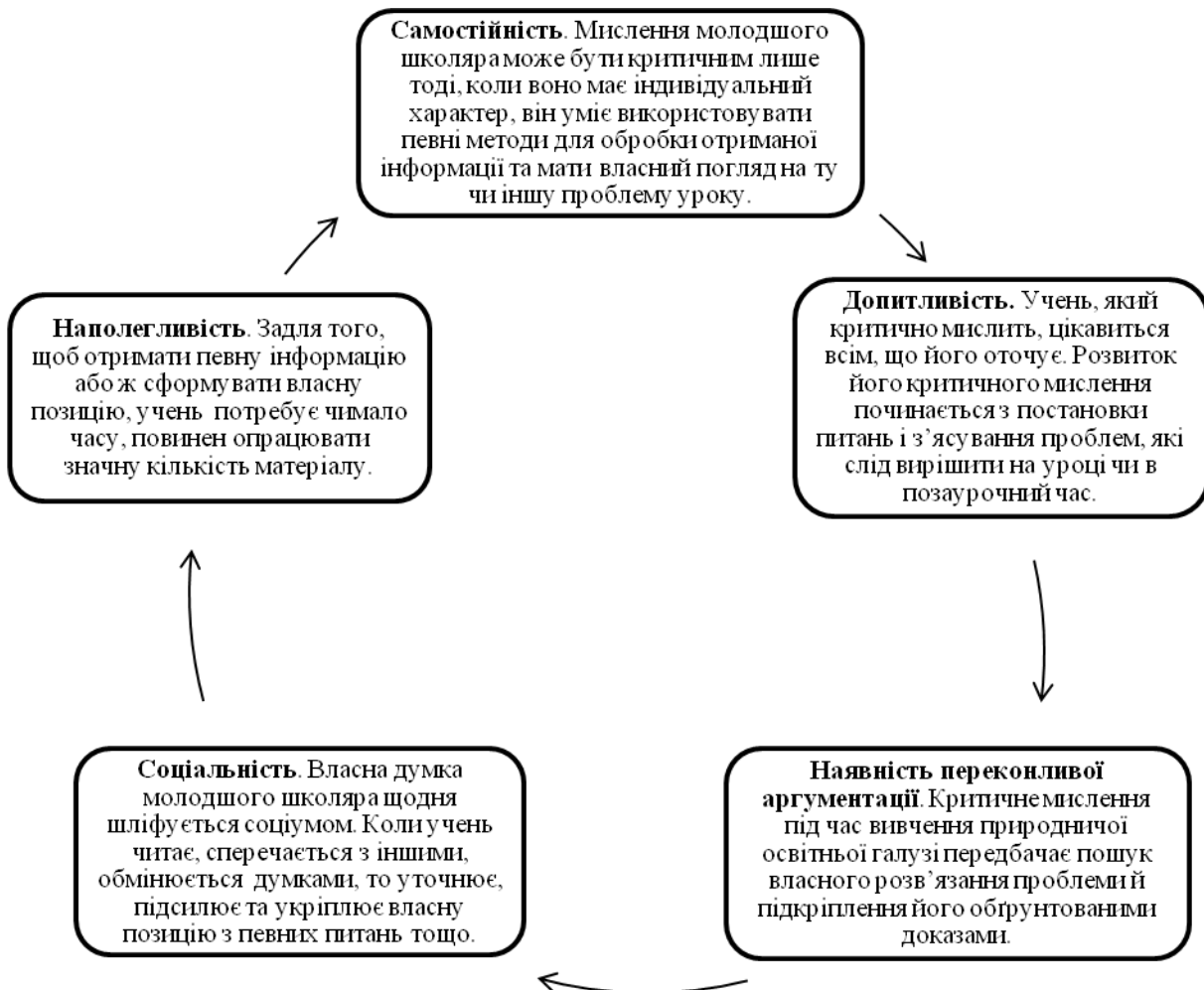

Рис. 2. Основні характеристики молодшого школяра, який мислить критично під час вивчення природничої освітньої галузі в НУШ [3; 6; 9]

Під час розвитку критичного мислення молодших школярів у НУШ не слід забувати про право учнів робити помилки, бо для вчителя помилка дитини – це можливість побачити, чому в неї у цей конкретний момент є певні труднощі. Якщо дитина сама виправила свою помилку, вона заслуговує відмінної оцінки. Допомогти у цьому можуть «тонкі» та «товсті» запитання вчителя. «Тонкі» запитання, або

закриті – це запитання, що вимагають конкретної відповіді з одного або двох слів (наприклад: Хто? Що? Коли? Де? Чи правильно? Може...? Буде...? Чи згодні Ви...?). «Товсті», або відкриті запитання – це запитання, що не мають однозначної відповіді, вимагають роздумів, залучення додаткових знань, уміння аналізувати (наприклад: Як пояснити, чому...? У чому відмінність...? Що буде, якщо...? Що, якщо...? У чому причина...? Які наслідки...?).

Розгляньмо, які ж технології та методи розвитку критичного мислення молодших школярів варто застосовувати під час вивчення природничої освітньої галузі в НУШ (таблиця 1) та дамо окремих із них коротку характеристику.

Таблиця 1.

Перелік ефективних технологій та методів розвитку критичного мислення молодших школярів під час вивчення природничої освітньої галузі в Новій українській школі

Частина уроку	Назва технології або методу
Вступна частина	Асоціативний куш
	Дерево передбачень
	Істинні та хибні висловлювання
	Кластер
	Кошик ідей
	Мозковий штурм (брейнстормінг)
	Обговорення питань в загальному колі
	Припущення на основі запропонованих слів або термінів
	Робота в парах
	Таблиця «З-Х-Д»
	Вірю- не вірю
	Читання з передбаченням
	Основна частина (для організації первинного сприйняття інформації)
Діаграма Венна	
Картографування тексту (майднепінг)	
Кластер	
М-схема	
Метод опорних слів	
Почережні питання	
Смислове згортання	
Т-таблиця	
Таблиця «З-Х-Д»	
Тонкі та товсті запитання	
Читаємо і запитуємо	
INSERT (читання з позначками)	
Читання із зупинками	
Читаємо в парах, узагальнюємо в парах	
Основна частина (для осмислення учнями матеріалу)	Дебати
	Акваріум
	Дерево рішень
	Займи позицію
	Запитайте в автора
	Карткова дискусія
	Карусель

	Континуум (неперервна шкала думок)
	Обмін проблемами
	ПРЕС
	РАФТ
	Фішбоун
	Ромашка запитань
	Шість чому
	Концептуальна таблиця
	Одна хвилинка
	Письмова (тиха) дискусія
	Брейнсвормінг
Підсумкова частина	Ковдра ідей
	Потяг
	Чотири погляди
	Аркуші оцінювання та самооцінювання
	Мішень
	Смайлики
	Шість капелюхів (за Едвардом де Боно)
	Есе
	Незакінчене речення
	Сенквейн
	Лінія оцінювання

«Асоціативний куц» використовується для «занурення» в тему, яка буде розглядатися в подальшому, спонукає учнів думати вільно та відкрито стосовно певного предмету, образу, теми, включаючи почуття, емоції, ставлення. Стимулює нелінійну форму мислення – асоціативне мислення.

Мозкова атака застосовується задля збирання якомога більшої кількості ідей, звільнивши учасників обговорення від інерції мислення та стереотипів. Використовується з метою продукування найбільшої кількості ідей щодо вирішення певної проблеми. Мозкову атаку можна проводити фронтально з усім класом, коли ідеї записує вчитель на дошці (перевага цього способу – заощадження часу на уроці); індивідуально, у парах, групах.

Брейнстормінг – це технологія генерації ідей. Вона охоплює чотири етапи:

1. **Пошук ідей** (у кожного учня має бути аркуш паперу та ручка, щоб записувати свої ідеї, якщо вони не зможуть їх озвучити).

2. **Запис ідей** (усі ідеї записуються на картках, які вчитель (модератор брейнстормінгу) розміщує їх на дошці – у всіх перед очима).

3. **Оцінка ідей** (спочатку потрібно позбутися усього нездійсненого, що висловили учні (наприклад, відновити значну кількість тварин, що перебувають на межі зникнення за 1-2 дні тощо), і у вас залишиться перелік лише перспективних ідей стосовно теми уроку чи проблемної ситуації).

4. **Розвиток ідей** (навіть найвдаліші ідеї учнів та вчителя нічого не варті, якщо вони не будуть реалізовані під час уроку чи в позаурочній діяльності. Під час оцінювання вчитель визначає разом з учнями, які ідеї будуть розвивати під час вивчення природничої освітньої галузі. Призначте відповідальну особу та занотуйте, які кроки потрібно зробити, щоб втілити ідею та знайти рішення).

Майндмеппінг, зазвичай, будується на результатах брейнстормінгу. Кінцевий результат – діаграма зв'язків – відображує графічний опис думок та їх поєднань. Вагомо, що молодші школярі навчаються логічно вибудовувати свої думки та відображати у карті причинно-наслідкові зв'язки між об'єктами природи тощо.

Брейнрайтинг відрізняється від брейнстормінгу тим, що молодші школярі не представляють свої ідеї перед групою усно, а записують їх стосовно запропонованої теми чи ситуації на листках. Оцінювання ідей на уроці можна робити анонімно: ідеї учнів розміщують на дошці, а кольоровими стікерами всі діти підтримують ту, яка їм найбільш сподобалася.

Брейнсвормінг передбачає запис ідеї самостійно учнями або колективно – цього разу на стікерах, тоді усі ліплять свої листки на стіну чи на дошку. Після цього усі пропозиції сортуються. Модератор не потрібен. Якщо кілька разів поспіль застосовувати на уроках таку технологію, то процес генерації ідей з різними невеликими групами сприятиме тому, що молодші школярі будуть здатні віднайти правильне рішення у будь-якій нестандартній ситуації [1, с. 88-89].

«*Діаграму Венна*» використовують задля того, щоб навчити учнів здійснювати порівняльний аналіз з обов'язковим синтезом його результатів. У процесі їхнього використання учитель називає підтеми, проблеми тощо, які необхідно проаналізувати в ході розкриття теми (їх буває 2–3). Інформацію, що стосується конкретної проблеми, заносять в окреме коло (квадрат), а в спільну частину записують інформацію, що стосується всіх виділених складових проблеми або ж теми.

«*Запитання до автора*» спрямовані на формування вмінь формулювати запитання й шукати відповіді на них у тексті. Робота молодших школярів будується за такими етапами:

- 1) виявлення складних для розуміння учнями фрагментів тексту;
- 2) планування зупинок під час читання тексту, робота над змістом частин;
- 3) формулювання запитань для кожної зупинки;
- 4) формулювання учнями своїх запитань та пошуки відповіді на них у тексті.

«*Дерево рішень*» допомагає молодшим школярам проаналізувати та краще зрозуміти механізми прийняття складних рішень. Для роботи обирають проблему, що може мати декілька варіантів розв'язання (3–4). Кожна група отримує аркуш паперу зі схемою. Після заповнення таблиці групи презентують результати роботи; графу «Висновок» закривають. Коли всі групи ознайомили клас із своїми аргументами «за» і «проти», дітям пропонується передбачити висновки кожної із груп, які потім звіряються з написаними на схемах. Найдоцільніше використовувати під час роботи в групах, зокрема в 3 та 4 класах.

«*Бортовий журнал*» – спосіб ведення робочого конспекту: інформація фіксується за допомогою ключових слів, коротких словосполучень чи речень, умовиводів, графічних схем та моделей, запитань. Частинами «бортового журналу» можуть бути запропоновані вчителем ключові поняття теми, вислови, цитати, визначення тощо. Важливо, щоб вчитель надавав дітям зразки правильного ведення конспекту, в якому учні з легкістю знаходять усе необхідне.

«*Збережи останнє слово за мною*»: передбачає те, що учні попередньо готують запитання, які записують на окремих аркушах, відповіді – на звороті. У подальшій роботі учень, що розпочав обговорення твору чи сформулював запитання, передає естафету обговорення іншому. Після повного обговорення слово повертається до того, хто розпочинав або озвучував запитання; він підбиває підсумок або зачитує свою відповідь. Таким чином, молодший школяр отримує право підвести своєрідний підсумок, погодившись чи заперечивши те, що говорили інші, доводячи свою думку. Обговорення припиняється. Всі означені кроки діяльності допомагають учням, невпевненим у собі, почуватися впевненими й переконаними у своєму праві на власну думку, оцінці судження та припущення [9, с. 100].

Отже, правильне використання необхідних технологій та методів у структурі уроку допоможе ефективно побудувати методично правильну модель уроку «Я досліджую світ» з розвитку критичного мислення та підготувати дітей нового покоління, які вміють розмірковувати, спілкуватися, чути та слухати інших.

Розглянуті лише окремі із технологій та методів розвитку критичного мислення молодших школярів, тому радимо тим, хто цікавиться цими питаннями, ознайомитись із працями [1; 3; 5; 6; 7; 8; 9] та освітньою платформою «Критичне мислення» [4].

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у розробці та впровадженні серії семінарів-тренінгів для вчителів НУШ, які прагнуть ефективно використовувати технології розвитку критичного мислення молодших школярів у професійній діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вукіна Н. В., Дементієвська Н. П., Сущенко І. М. Критичне мислення: як цьому навчати: наук.-метод. посібник / за наук. ред. О. І. Пометун. Харків, 2007. 190 с.
2. Державний стандарт початкової освіти. URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/derzhavni-standarti> (Дата звернення: 24.03.2021).
3. Кроуфорд А. Технології розвитку критичного мислення учнів / за наук. ред. О. І. Пометун. Київ : Вид-во «Плеяди», 2006. 220 с.
4. Освітня платформа «Критичне мислення». Режим доступу: <https://www.criticalthinking.expert/shop/nabir-kartok-yak-rozvynuty-krytychne-myslennya-za-dopomogoju-spetsialnyh-metodiv/> (Дата звернення: 23.03.2021).
5. Пометун О. І. Навчаємо мислити критично: посібник для вчителів. Дніпропетровськ : Ліра, 2016. 144 с.
6. Пометун О. І. Основи критичного мислення : навчальний посібник для учнів старших класів загальноосвітньої школи. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2010. 216 с.
7. Пометун О. І. Урок, що розвиває критичне мислення. 70 методів в одній книзі: навчально-метод. посібник. Київ, 2020. 104 с.
8. Путівник з розвитку критичного мислення в учнів початкової школи: методичний посібник для вчителів / автори-укладачі: О. І. Пометун, І. М. Сущенко. Київ, 2017. 96 с.
9. Технології розвитку критичного мислення учнів / Кроуфорд А., Саул В., Метьюз С., Макін стер Д.; Наук. ред., передм. О. І. Пометун. Київ : Плеяди, 2006. 220 с.
10. The Aspiring thinkers. Guide to Critical Thinking by Dr. Linda Elder and Dr. Richard Paul. Foundation for Critical Thinking, 2009. P. 12.

УДК 159.9.016.1

Маріанна Ярошук

ПОНЯТТЯ «РЕЛІГІЙНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ» В НАУКОВІЙ РЕЦЕПЦІЇ

У статті викладено результати теоретичного аналізу релігійної особистості як міждисциплінарного поняття; встановлюється динаміка релігійної особистості через реципрокний характер психічного і релігійних знаків і символів, а також особливості розвитку різних видів віри; визначаються провідні підходи до дослідження релігійності особистості; виявляється факторна структура багатовимірних моделей релігійної особистості; зіставляється зміст поняття релігійності із екзистенційними переживаннями та духовним інтелектом. Результати теоретичного аналізу літератури свідчать про те, що поняття релігійності бере витоки з філософської літератури, у межах якої

релігійність значною мірою зіставляється з моральністю особистості; релігійність має дуальну індивідуально-суспільну природу, адже, з одного боку, є надбанням особистості, а з іншого – походить від культури, родини, народу і держави. Виокремлено психотерапевтичний, самоактуалізуючий, смислоутворюючий, психотерапевтичний і творчий потенціали релігійності.

Ключові слова: релігійність, індивідуальна структура релігійності, відображення дійсності, духовність, види релігійності.

The results of the theoretical analysis are highlighted in the article. The dynamics of religiosity is defined as reciprocity of psychic and religious signs and symbols. The differed approached to religiosity are outlined and different types of religiosity are defined. The multifactorial models were represented and the main components in the religiosity structures are presented. In the modern psychological researches the religiosity is treated as religious activity, ability, trust and belief, expectations and values, tolerance and personal resource and coping strategy in crisis, mental basis for personal development. Religiosity, as it has been revealed, is an individual feature associated with low depression rate, psychological well-being, positive social attitudes, decreased risk of divorce, and better interpersonal relations in family. The search for sense, establishing control, avoiding anxiety, social solidarity and identity formation, individual self-development are among the main aspects of individual religiosity.

Key words: religiosity, individual structure of religiosity, reflection of reality, spirituality, types of religiosity.

Постановка та актуальність проблеми у загальному вигляді, її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Нестабільність сучасного світу, значна кількість екологічних, інформаційних та військових катастроф зумовлюють низьку толерантність до невизначеності сучасної особистості, підвищують поріг її чутливості до переживання різних життєвих ситуацій, формують тривожність та відчуття постійної небезпеки, що стимулює до пошуку джерел підтримки, безпеки та психологічного благополуччя.

Одним із таких джерел слугує релігія, яка надає людині впевненості й знижує тривожність. Саме такий ракурс вивчення релігійності особистості як чинника психічного здоров'я, психологічного благополуччя, якості життя спостерігається у сучасній психології, змінюючи попередні тенденції дослідження релігійності як негативного чи нейтрального явища, що знижує активність суб'єкта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми та на які спирається автор. Про активізацію наукового інтересу до вивчення релігійності особистості свідчить значне збільшення наукових розвідок упродовж останнього десятиліття, зокрема вивчення структури релігійності, її видів, функцій, зв'язку з особистісними рисами й психічними станами тощо. У більшості вітчизняних і зарубіжних досліджень (Н. Жигайло, О. Климишин, О. Матласевич, В. Москалець, Н. Савелюк, М. Савчин, Ю. Щербатих, А. Mahoney, N. Murray-Swank, K. Pargament, N. Tarakeshwar та ін.) структура релігійності особистості представлена когнітивним (інтерпретація життєвих подій крізь призму стосунків особистості з Богом), поведінковим (дотримання релігійних ритуалів і норм), афективним (вираження любові, надії турботи тощо) компонентами й розглядається у віковому розрізі (розвиток релігійності упродовж життя).

Попри наявність досліджень із проблеми релігійності, особистісних властивостей людини, які зумовлюють її розвиток (І. Богдановська, С. Карасева, О. Шкурова), прояви індивідуальної релігійності особистості студента як інтуїтивно-почуттєвого та раціонального відображення дійсності не отримали комплексного вивчення.

Формулювання мети та завдань статті. Мета дослідження – дослідити поняття «релігійність особистості» та обґрунтувати особливості її прояву. Відповідно до мети, завданням дослідження є визначення концептуальних меж поняття «релігійність особистості», її структури та видів в психологічних дослідженнях.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Релігійність як соціальний феномен і релігійність особистості є предметом вивчення філософії, теології, психології та інших дисциплін. У психології проблематика релігійності особистості розглядалася в контексті соціальної психології, загальної психології, психології розвитку, психології релігії та інших галузей психологічної науки. Релігійність вивчали багато філософів, передусім, Г. Гегель, І. Кант, Д. Юм та інші [1; 4; 11].

У своїй праці «Критика чистого розуму» І. Кант говорить про необхідність істинного морального служіння Богу [4]. На думку філософа, релігію слід тлумачити у контексті моралі й у відповідності до її основних принципів. Учений вважав, що до релігії приводить мораль людини, адже поняття свободи волі, безсмертя душі, існування Бога базуються на наслідуванні моральних законів. У цьому розумінні релігія заснована на моралі, а не навпаки. Існування Бога, за І. Кантом, необхідно тому, що у світі, підпорядкованому причинно-наслідковим зв'язкам, мають місце такі поняття, як людська справедливість, за яку Бог відплатить належним чином людині [4].

Про тотожність релігії й філософії зазначав Г. Гегель, адже філософія також є релігією, бо вона власне суть відмови від суб'єктивності у тлумаченні Бога [1]. Філософія Г. Гегеля – спроба глибокого осмислення еволюції релігійних переконань від природних первинних уявлень, коли концепція Бога постає як первинна сила природи, в якій людина відчувається «мурахою», до становлення світових релігій, наприклад, християнства. Останнє Г. Гегель розглядав як абсолютну й досконалу релігію, в якій відбулося примирення людини і Бога. Філософ надалі раціоналізував тлумачення віри в Бога, для якої недостатньо залучення сфери почуттів й релігійних переживань, адже почуття – суб'єктивні й індивідуальні, а Бога потрібно пізнавати у повноті. Відтак релігії індивідуальні тією ж мірою, як людина належить до цілого – родини, народу, держави. Тому людина, котра пов'язана з духом свого народу, переймає з народження батьківську віру.

Незважаючи на відмінності у підходах до релігійності та трактувань віри, у філософії виробилися деякі загальні положення, відображені у визначенні релігії. Філософський словник дає визначення релігії як світогляду та світосприйняття, а також відповідної поведінки і специфічних дій, заснованих на вірі в існування богів та того чи іншого надприродного явища [8]. Більше того, поняття релігії та релігійності особистості тісно взаємопов'язані. Релігійність особистості виникає як результат інтеріоризації постулатів релігії в процесі соціалізації. Філософський аналіз проблеми релігії слугував підставою для розробки відповідної тематики в психологічних дослідженнях.

Психологічні дослідження релігійності особистості знаходимо у працях багатьох іноземних та вітчизняних психологів. У концепціях психологів немає спільної думки щодо природи релігійності людини. С. Гроф, У. Джеймс, А. Маслоу, В. Франкл у своїх дослідженнях знаходять підтвердження трансцендентної сутності релігійності людини [2; 6; 10; 13]. Також відзначається психотерапевтичний, самоактуалізаційний, смислотворюючий і творчий потенціали релігійності.

А. Маслоу в своїй концепції зробив спробу довести, що в основі релігійних переживань є особливий вид релігійного досвіду, названий «піком досвіду», важливий для індивіда – його носія. Відтак, усі колективні форми релігійності виступають вторинними відносно цього «піку досвіду» [6; 7].

В. Франкл у своїх працях підкреслював існування в людини неусвідомленої релігійності, під якою розумів неусвідомлене прагнення до Бога. Це прагнення, вочевидь, іманентно притаманне людині, яке нерідко втілюється в прихованому ставленні до трансцендентного [10].

С. Гроф вважає, що релігійний імпульс став однією з найпотужніших рушійних сил історії та культури людства. Важко уявити його прогрес, якби духовний нематеріальний бік життя базувався на необґрунтованих фантазіях, помилках та оманах. Тому релігія повинна відображати основоположні аспекти людської природи, аби мати здатність досить потужно впливати на хід людської історії. Релігія й духовність – вельми важливі рушії нашої цивілізації. Водночас, якби візіонерський досвід засновників релігій був лише плодом патології їхнього мозку, було б важко пояснити глибокий вплив їхніх ідей на суспільство, літературу, мистецтво та людство загалом упродовж багатьох століть [13].

Важливий внесок у розуміння психологічної природи релігійності особистості зробив У. Джеймс. У його працях психологія релігії зароджувалася як наукова дисципліна [2]. Психологія відображає і переломлює його філософські погляди.

Саме у вірі людина знаходить смисл і можливість життя. Американський вчений відзначає, що релігійний досвід властивий всім людям, незалежно від їх расових чи національних приналежностей. Він практично однаковий у віруючих. Незважаючи на будь-які матеріальні обмеженості, емоційне життя віруючих може переповнюватися любов'ю та гармонією. «Там, де є Божество, трагедія лише тимчасова, фінальний крах й загибель тут не обов'язково є кінцем всього». Ця потреба у вічному моральному світопорядку – одна з найглибших потреб людського серця. Абсолютне дає нам можливість морального перепочинку. Будь-який релігійний світогляд робить те ж саме. Абсолютне не лише живить людину наснагою в її діяльності, а й дарує моменти радощів, безтурботності й довіри, слугуючи також виправданням [9, с. 43].

Релігія відповідає в концепції вченого провідним параметрам прагматичної верифікації (перевірки її на істинність). З погляду логіки американського вченого, єдиним критерієм істини є те, що найкраще приносить користь людині, поєднується з усією сукупністю людського досвіду без винятків. Отже, якщо релігійні ідеї задовольняють ці умови, вони без сумніву одержують статус істинних через свою успішність у прагматичному сенсі.

Крім того, релігія виправдовує себе з боку своєї співпраці з іншими складовими людського досвіду, а отже, сумісна з усім попереднім набором істин і новими фактами. Це – важливий компонент прагматичної концепції істини У. Джеймса, в якому релігія також береться до уваги як практично результативна.

Обґрунтовуючи ідею прагматичного критерію істини, вчений стверджував істинність релігії виходячи з її корисності. За вихідну точку аналізу явищ він брав безпосередній чуттєвий досвід індивіда. Виразений емпіризм У. Джеймса призводить до ідеї, що всі релігійні системи впливають із досвіду конкретних людей. Релігія у своїх початках базується на безпосередньому чуттєвому досвіді і лише згодом перетворюється на систему теологічних та філософських ідей. Аналізуючи ті чи інші сторони релігії, філософ спирається на особистий досвід відомих людей того часу.

Метод, який використовував У. Джеймс, слугував основою для критики його поглядів з боку представників номотетичних підходів у психології. Однак, на цей момент, коли ідеографічні методи повертаються в психологію, роботи цього вченого знову набувають актуальності. Метод У. Джеймса в галузі психології релігії вразливий не тільки з цих позицій, але і в тому випадку, якщо прийняти природні обмеження ідеографічного підходу. Навіть з урахуванням вищесказаного було недостатньо ґрунтуватися лише на результатах аналізу досвіду видатних людей. Тому було необхідно доповнити цей аналіз досвіду іншими дослідженнями. Ця робота була пророблена послідовниками У. Джеймса, які підтвердили його основні

висновки, спираючись на безпосередній досвід більш широкого та репрезентативного кола людей.

Система поглядів У. Джеймса залишається актуальною та затребуваною для психології релігії. Зберігають актуальність виділені вченим характерні риси релігійної свідомості, його уявлення про вплив релігії на особистість людини в кризові періоди розвитку і про співвідношення релігійного досвіду в психологічній патології. У. Джеймс виділяв релігію як предмет дослідження психології релігії. Релігія, за визначенням У. Джеймса, це – почуття, дія та досвід окремої особистості, а також її ставлення до того, що вона вважає божеством. Він розкрив особливості релігійної свідомості, значення релігійності для розвитку особистості, її психічного здоров'я, підкреслюючи, що істотним компонентом є воля. Дослідник заклав основи наукової психології релігії, яка не має конфесійної приналежності [2].

Ця традиція розвивалася надалі в працях багатьох психологів і була здебільшого виражена в розвідках Т. Флурнуа, який сформулював принципи психології релігії [9]. У своєму аналізі вчений спирався на роботи з психології релігії, які, на його думку, відповідають критеріям науковості. Ці критерії психолог сформулював наступним чином. Перший критерій являє собою прагнення вийти за рамки окремих фактів і виявити закономірності або принаймні класифікувати факти. Другий критерій науковості передбачає розгляд не тільки зовнішніх проявів релігії, а й її відбиток у свідомості суб'єкта. Третій критерій полягає в тому, щоб дотримуватись встановлених фактів, уникаючи повчань чи упередженого наслідування певних богословських позицій.

Як зазначав Т. Флурнуа, на початку ХХ століття кількість робіт, що відповідають цим критеріям, у психології релігії, відносно невелика. У формулюванні принципів вчений спирався саме на них. Одним із них є принцип біологічного пояснення релігійних феноменів. Це не тільки визначення психофізіологічних основ психологічних явищ, а й вивчення феноменів психології релігії в їхньому розвитку, порівнянні їх функціонування в нормі та патології, динаміці свідомого та несвідомого, відношенні до інших психічних функцій.

Таким чином, Т. Флурнуа заклав підвалини психології релігії як генетичної та порівняльної дисципліни. Другий загальний принцип, сформульований Т. Флурнуа, – це принцип виключення трансцендентності. Згідно з ним, психологія релігії не повинна втручатися в теологічні питання, відстоюючи позиції тієї чи іншої релігійної або антирелігійної доктрини. Її завданням є накопичення психологічних фактів і встановлення психологічних законів. У нашому дослідженні ми поділяємо принципи, сформульовані вченим, які не втратили своєї актуальності дотепер.

Принципи Т. Флурнуа, зокрема принцип виключення трансцендентного, набули широкого поширення в сучасній психології релігії. Так, А. Вергот розвивав цей принцип у положенні про методологічний нейтралітет психології релігії. Згідно з ним, психологія релігії не може брати на себе відповідальність за ствердження чи заперечення реальності божественного і повинна залишитись в позиції зовнішнього спостерігача стосовно релігійних намірів і переконань випробуваного.

Психологія релігії не здатна довести або спростувати власне релігійні істини. Як стверджує А. Вергот, вираження «Бог існує» або «Ісус воскрес» та інші, взяті в релігійному значенні, позбавлені для психології сенсу. Ці вираження набувають психологічного сенсу, коли вони стають переконаннями конкретної людини, впливають на її емоції, поведінку. Релігійне та психічне, згідно з А. Верготом, знаходяться в реципрокних відносинах. Психічні процеси, явища, контактуючи з релігійними символами, спонукають людину до їх інтерпретації, прийняття або відкидання. Цей процес взаємодії має селективний і варіативний характер. Людина активна в цій взаємодії. Водночас, релігійні символи «відбиваються» в психічному, та впливають на нього. Саме у здатності релігійних символів, впливають на

особистість і психіку, стимулюють психічні новоутворення. А. Вергот вбачає творчий потенціал релігійності.

Взаємодія релігійних символів та психіки підпорядковується принципу опосередкованого функціонування психіки, який підкреслюється в працях Л. Виготського. Вчений наголошував, що психіку можна досліджувати лише через знаки, деякі з яких оформлюються у символічні системи і мають особисте значення для людини.

Продовження цієї думки знаходимо у дослідженнях Л. Засекіної, яка використовує метод психосемантичної реконструкції для визначення динаміки психічного під впливом релігійних знаків. Запропонований метод психосемантичної реконструкції – це синтез психології та семіотики, який дає змогу простежити реципрокні відношення між релігійним і психічним [3].

Так, в епоху Античності та Середньовіччя закладаються основи семіотичних систем, що відображають напрями генези релігійності особистості. Основним напрямом відносин в епоху Античності слугує діада «людина – природа», що зумовлено ситуацією розриву взаємодії людини із фізичним світом. Живопис цього часу ґрунтується на міфологічному світі, у якому мешкають герої та боги, при цьому саме боги з погляду людини періоду античності дають відчуття відносної безпеки їх існування. Фрески та розписи римлян «Венера і Амур», «Самотня Аріадна», «Ахілл і Брисеїда», які відображають героїв у вигляді людини чи Божества, здатні задовольнити базовий інстинкт людини – самозбереження.

Темні сили природи, що загрожують людській безпеці, часто зіставляються у міфології із драконами, зміями, що, у свою чергу, мають як символічну, так і знакову природу. Як знак, ці фігури відображають реальні предмети в уявленні античної людини про можливі фізичні загрози з боку природного світу. Як символ ці персонажі зіставляються не лише із природними небезпеками, а й з несвідомою сферою психіки людини, яка наповнена компульсивними інстинктами. Інакше кажучи, людина повинна боротися не лише зі світом природи, а й із самою собою з метою приборкання своїх «внутрішніх драконів», які у психоаналізі іменуються драконами жадібності, хтивості, гніву, влади.

Спроби подолати ці зовнішні та внутрішні «дракони» не могли отримати своєї повної реалізації у межах протиставлення людини і природи. Це формувало нову ситуацію розриву, що потребувала суворого аскетизму й дисциплінованості. Тому основні запити суспільства та потреби у відповідній особистості в епоху Середньовіччя були спрямовані на здобуття контролю над усіма особистісними проявами людини. Діада відносин «людина – природа» трансформується у діаду «людина – Бог». Семіотичні системи цього періоду переповнені ідеєю «Кінця Світу» і «Страшним Судом», які розумілися як ідея відплати і покарання, у яких Божий гнів породжував почуття необмеженого страху, а картини пекельних покарань породжували покаєння та розкаяння.

Ідеї середньовічних семіотичних організмів ускладнювали встановлення особистісної безпеки ресурсами людини як героя, здатної приборкати як природні, так і психічні темні сили. Від людини вимагалось менше рефлексії, менше спостережливості з метою уникнення розсіювання уваги на фрагменти зовнішньої дійсності та покладання лише на Божу силу. Окрім цього, Л. Засекіна аналізує реципрокні відношення психічного та релігійного на матеріалі музики [3].

Так, для епохи Середньовіччя притаманні музичні композиції, які переважно сформувалися у контексті богослужіння і були пов'язані з релігійно поетичними текстами. Музичні твори цього періоду вирізнялись поліфонічним характером, загальними формами музичних виразів, що забороняло виокремлення окремих голосів чи тональностей. Таким чином, музика цього часу виражала не окрему особистість, а спільноту, «собор», який лише через свою релігійну єдність міг об'єднатися з Богом і заслужити прощення. Емоційні переживання людини періоду

Середньовіччя більшою мірою обумовлювалися зовнішньою реальністю (зовнішнього Бога), ніж відчуттям Бога всередині. Несвідоме і підсвідоме життя людини, що охоплювало базові інстинктні енергії, виражалось у символах пекла, чорних сил, що ставали перешкодою для божественного вознесіння особистості.

Основні зусилля, спрямовані на виховання особистості, ґрунтувались на формуванні контролю за різними компульсивними енергіями. Водночас, постійне придушення чи витіснення цих енергій залишають людину спустошеною. Така спустошеність також потребувала знаходження виходу інстинктивним енергіям. Таким чином, формується інша ситуація розриву, що потребує вироблення нових знаків і символів для задоволення психічних потреб людини. Виникають нові за своєю якістю семіотичні організми, де основним лейтмотивом є прославлення людини як носія божественного начала. Зовнішній план пошуку шляхів вирішення особистісних проблем переміщується у внутрішній особистісний план, лише завдяки екзистенційним переживанням особистість розчленовує Добро і Зло та приймає власну внутрішню (а не зовнішню) відповідальність за свої дії.

У мистецтві Відродження отримує яскраве відображення відношення діади «Людина – Людина», що має потужний розвиток у періоді Нового часу, і є знаменним для формування нової особистості. Семіотичні організми відображають психічні новоутворення особистості цього періоду. Так, музика перетворюється поступово на «чисту музику», що розглядається як новий знаковий матеріал, що забезпечує переживання і співпереживання окремої особистості та реалізацію блокованих інстинктивних енергій. У музичних творах цього періоду простежується централізація та індивідуалізація різних голосів, поступово розвивається та посилюється основний, верхній голос, відбувається групування основних акордів навколо провідного тонічного тризвуку. Інакше кажучи, ідея спільності, ідентифікації поступово трансформується в ідею виокремлення, індивідуалізації, розрізнення, інтимізації, внаслідок чого особистість ідентифікує себе у середовищі, застосовує механізми соціального порівняння та вибудовує міжособову взаємодію.

У цей період також спостерігаємо важливість людини в живописі. Наприклад, мистецтво Леонардо да Вінчі чітко демонструє наділення релігійних персонажів людськими рисами. Знову з'являється зображення земних героїв як в епоху античності, об'єктом є реальний світ, а в центрі його людина з реальними прагненнями й бажаннями. Усе, що слугувало тлом або приховувалося в епоху Середньовіччя, в епоху Відродження знову набувало ваги.

У картинах поступово зникає різномасштабність фігур відповідно до їх цінності. Людина зображується пропорційно рівномірно із Біблійними персонажами, а життєві події людини переплітаються із подіями Святого Письма. У творах відображалася особистість, яка була досконалою в усіх відношеннях. Досконалість особистості досягалася різними способами ренесансного живопису: значущість Я як центру світу і життя; інтерес до Інших та зовнішнього світу природи, який може вивчити людина науковим шляхом; у кожній особистості прочитується божжа печать, гармонія, відтак, гармонія фізичного та соціального світу досягається виключно людиною як носієм Божого благословення.

Формування нової особистості у цей період підкріплювалося інститутом особистості. Так, поступово утворювалася система культурних і правових норм, правил і звичаїв, що укріплювала незалежну поведінку людини в суспільстві, її роль та функції, переважну орієнтацію на інших людей. Ідентифікація особистості вже відбувалася не на основі релігійних персонажів, а на самій собі, на своєму Я, а також на Я-інших.

Такі трансформації особистості, повне зосередження на власному Я особи, що виражає розвинені здібності, прагнення до досконалості та супроводжується відповідними емоційними переживаннями зумовили таку психічну організацію

людини, яка повірила у свої надприродні можливості по формуванню себе, зовнішнього світу і визначенні свого місця у ньому.

Переконавання на раціональній, виключно свідомій та доцільній діяльності особистості, що приносить у світ гармонію, було значно підірване ідеями психоаналізу З. Фрейда, який зазначав про переважання несвідомого у психічному житті людини. Праці неофрейдистів хоча й намагалися трансформувати панівний над людською поведінкою інстинкт сексуальності у інстинкт влади (А. Адлер), становлення Самості як центру психіки індивіда, що забезпечує трансформацію компульсивних енергій у життєву енергію особистості (К. Юнг), виокремлення тенденцій біофільства як необхідний шлях розвитку особистості (Е. Фромм), спрямованість людини до, проти чи від людей (К. Хорні) не змогли виправити розгляд особистості, що здатна на руйнування себе і навколишнього світу [3].

Таким чином, повна концентрація уваги людини на собі, у встановленні несвідомих і свідомих сфер психіки привела до іншої системи відношень людини: «Людина – Я», у якій основний фокус уваги центрувався на пізнанні людиною самої себе. Л. Засєкіна зазначає, що наслідком цього процесу є розвиток невпевненості у собі, оскільки людина зрозуміла, що свідомий контроль – це лише частина її психічного життя [3].

Зміни, які відбулися в особистості, знайшли своє відображення в знаках. Так, живопис, був переповнений напрямами імпресіонізму, кубізму, сюрреалізму, що відображали асиметричність, алогічність, недовершеність, своєрідну односторонність особистості.

Ситуація розриву як криза особистості середини ХХ століття, що не здатна визнати дію основних інстинктів і перетворити їх у психічну корисну енергію, привела до необхідності зробити людину вершиною фізичного і соціального світу. Ця ситуація розриву приводить до появи і стрімкого розвитку антропологічного напрямку.

В основі філософської антропології є ідея про особистість, яка, поряд із розвиненими інтелектуальними здібностями, володіє значним духовним потенціалом, моральними ідеалами та цінностями. Це зумовлює інтерес до таких аспектів феномену особистості, як смисл життя, свобода, творчість, гармонійна взаємодія індивідуального і соціального, національно-культурного та універсального. Саме ці екзистенційні переживання здатні допомогти людині відродити релігійні переживання, знайти Бога у собі для встановлення гармонійних відносин із фізичним і соціальним світом. І саме така особистість може започаткувати відродження духовних цінностей людства [12].

Таким чином, реципрокний характер психіки та релігійної символіки дає змогу простежити розвиток релігійної особистості в розрізі історичної генези. Повертаючись до принципу методологічного нейтралітету, А. Вергот наголошує на важливості не допустити в інтерпретаційні схеми психології релігії поняття надприродного. Звичайно, психологія повинна враховувати, що віруючі люди вдаються до категорії надприродного у своїх інтерпретаціях реальності. Це такий же психологічний феномен, що потребує вивчення. Однак ці твердження не повинні входити в категоріальний апарат самої психології. Релігійні істини не можуть бути ані верифіковані, ані спростовані емпіричною психологією.

Згідно з цим, А. Вергот у труднощах дотримання принципу методологічного нейтралітету в психології релігії вбачає одну з істотних перешкод для її розвитку. Він справедливо зазначає, що принцип нейтралітету складніше дотримуватися у психології, аніж у природничих науках, і ще складніше в психології особистості, зокрема там, де мова йде про релігійність особистості.

Висновки з даного дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Таким чином, релігійність як утворення психіки, дає змогу простежити розвиток останньої у процесі філогенезу. Наявність реципрокних відношень між психічним і релігійним робить важливим дослідження релігійності в контексті

особистості. Саме тому значна кількість праць у галузі психології релігії визначає здебільшого психологічні та соціально-психологічні детермінанти формування релігійності особистості, зокрема психоаналітичний підхід до релігійності реалізований в роботах З. Фрейда, К. Юнга, Е. Фромма та інших. У їхніх концепціях розглядаються як індивідуально-психологічні, так і соціально-психологічні детермінанти формування релігійності особистості.

Ці вчені виокремлюють інстинктивний, невротичний, психотерапевтичний, моральний і ціннісно-орієнтаційний аспекти релігійності. Також у працях простежується ідея про те, що на формування релігійності й особистісних властивостей віруючого впливає релігійне виховання в сім'ї, усвідомленість приходу до віри, тривалість включення у віровчення (формування стереотипів релігійної свідомості і поведінки), інтенсивність релігійної мотивації. Така баговекторність досліджень зумовлює необхідність вивчення релігійності як риси особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гегель В. Ф. Сочинения. Москва : Ленинград, 1929 – 1959. Т.3. 371 с.
2. Джеймс У. Многообразие религиозного опыта. Москва, 1993. 432 с.
3. Засєкіна Л. В. Структурно-функціональна організація інтелекту: монографія. Острог, 2005. 370 с.
4. Кант И. Критика чистого разума. Москва, 1994. 856 с.
5. Лотман Ю. М. Лотман Ю. Семиосфера. Санкт-Петербург, 2004. 740 с.
6. Маслоу А. Г. Дальние пределы человеческой психики. Санкт-Петербург, 1999. 430 с.
7. Маслоу А. Г. Мотивация и личность. Санкт-Петербург, 2003. 352 с.
8. Философский словарь. 7-е изд., перераб. и доп. Москва, 2001. 719 с.
9. Флурнуа Т. Принципы религиозной психологии: разреш. авт. пер. с фр. Киев, 1913. 34 с.
10. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва, 1990. 366 с.
11. Юм Д. Трактат о человеческой природе. Москва, 1995. 275 с.
12. Gould J. A. Classic Philisophical Questions. Columbus, 1978. 671 p.
13. Grof S. When the Impossible Happens. Canada, 2006. 400 p.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ

УДК: 616-008.64-06:616.71-018.4-006.342

Володимир Банах, Олена Довгань,
Наталія Давибіда, Тетяна Кучер,
Любов ЛевандовськаЗМІНИ ОСТЕОКЛАСТИЧНОЇ РЕЗОРБЦІЇ КІСТКОВОЇ ТКАНИНИ
ПІД ВПЛИВОМ ГІПОКІНЕЗІЇ

Наукова стаття присвячена вивченню особливостей остеокластичної резорбції кісткової тканини у щурів при обмеженні рухової активності. У роботі зазначено, що в умовах гіпокінезії у довгих кістках білих щурів відбувається зменшення питомого об'єму кісткової тканини, проходять деструктивні зміни. Збільшується кількість остеобластів, їх площа, кількість ядер, що свідчить про посилення активності клітин. Найбільші зміни при цьому відбуваються у проксимальних метафізах й епіфізах.

Ключові слова: кісткова тканина, остеокласти, резорбція, гіпокінезія.

Scientific article is devoted to the studying the peculiarities of rats' bone tissue osteoclastic resorption under limited impellent activity. It has been determined that in the conditions of hypokinesia in white rats' long bones takes place the reduction of specific weight bulk, destructive changes occur. The osteoblasts' amount increases, as well as their area and nucleus number, that testifies to the cells activity amplification. The maximal changes at that occur in proximal epiphysis and metaphysic.

Key words: osteoclasts, bone tissue, hypokinesia, resorption.

Кістка як орган складається з основної – власне кісткової, хрящової, кровотворної, жирової тканин. Кісткові тканини виконують опорну, захисну й механічну функції, а також беруть участь у мінеральному і водно-сольовому обміні організму. Ці тканини складають клітини і міжклітинну речовину, яка переважає за об'ємом. Міжклітинна речовина має значну пружність і механічну цінність, яку забезпечують волокна (хондритові, осеїнові) та аморфний компонент (глікопротеїн, протеоглікани, неорганічні сполуки).

Хрящова тканина має клітинні елементи – хондробласти і хондроцити та міжклітинну речовину, в якій розміщені хондритові волокна – колагенові або еластичні. Особливістю основного компонента міжклітинної речовини є досить високий вміст води (75 %), органічних речовин (10-15 %) та неорганічних солей (5-8 %).

Органічний компонент представлений білками, ліпідами, глікозаміногліканами та протеогліканами і забезпечує пружність міжклітинної речовини.

Хрящові тканини не мають судин, тому за рахунок значної проникливості міжклітинної речовини забезпечується дифузне поширення поживних речовин. Охрястя, яке оточує хрящі, має кровоносні судини і здійснює живлення тканини. Хондроцити – основний тип клітин, який виробляє сполуки для побудови та оновлення міжклітинної речовини хрящової тканини. Вони мають круглу форму, розташовані поодинокі ізольовано або групами з двох-чотирьох клітин у своєрідних порожнинах міжклітинної речовини – лакунах. Хондробласти – молоді, мало диференційовані клітини подовгастої форми, які здатні до проліферації та синтезу

міжклітинної речовини. Вони розташовані у глибокому шарі охрястя і забезпечують периферійний ріст хрящової тканини.

Кісткова тканина – це спеціалізований тип сполучної тканини, особливістю якої є високий рівень мінералізації міжклітинної речовини. Кісткову тканину складають клітини (остеобласти, остеобласти, остецити) та міжклітинна речовина (осеїнові волокна і осеомукоїд).

Кісткова тканина формує скелет організму, який відіграє роль опори і переміщення тіла у просторі – опоро-механічна функція. Завдяки значній міцності кісток скелета збільшується захист внутрішніх органів і тканин від пошкоджень – захисна функція. Кісткова тканина має багато мінеральних речовин – кальцію, фосфору та інших хімічних елементів.

Остеобласти – молоді, мало диференційовані клітини, за рахунок яких утворюється кісткова тканина. Вони розташовуються у місцях новоутворення тканини, а в дорослому організмі – в окісті та місцях регенерації кістки. Остеобласти мають неправильну полігональну форму, одне ядро, гранулярну ендоплазматичну сітку і комплекс Гольджі, що синтезують глікопротеїни та протеоглікани осеомукоїду.

Остецити – це основні високо диференційовані клітини кісткової тканини, що розвиваються з остеобластів. Вони мають подовгасту форму клітини. Від порожнини відходять кісткові каналі, які анастомозують між собою і містять відрости остеоцитів. По цих каналцях відбуваються обмінні процеси між остеоцитами і судинами через тканинну рідину. Остецити підтримують нормальний стан міжклітинної речовини (кісткового матриксу), але рівень синтетичних процесів у них нижчий порівняно з остеобластами.

Остеокласти – це великі багатоядерні клітини з мікрворсинками у вигляді гофрованої облямівки. Вони беруть участь у руйнуванні і розсмоктуванні кісткової тканини з утворенням навколо них кісткових порожнин. Остеокласт є спеціалізованим макрофагом, попередником якого може бути моноцит крові.

Кісткову тканину залежно від структурної організації і фізичних властивостей поділяють на: грубоволокнисту кісткову тканину, пластичну кісткову тканину. Грубоволокниста кісткова тканина є у скелеті зародка і в дорослому організмі, але тільки в ділянці швів черепа та в місцях прикріплення сухожилків до кісток. Залежно від орієнтації пластинок виділяють компактну і губчасту частину.

Компактна кісткова тканина є у складі діалізів трубчастих кісток, губчаста у плоских кістках і в епіфізах трубчастих кісток. З неї побудована переважна більшість кісток.

Живлення кісткової тканини відбувається за рахунок судин, які йдуть від окістя через живильні каналі та центральні канали остенів. Універсальною структурно-функціональною одиницею зрілої кісткової тканини є кісткова пластинка, яка в губчастій речовині формує трабекули, а в компактній – остеони. Остеон це кісткова трубка, в центральному каналі якої лежить так звана живильна судина і локалізовані остеобласти [6, с. 37-41]. Остеони в компактній речовині розміщуються впорядковано та орієнтовані до найбільшого навантаження на кістку [6, с. 84]. Кістка, як орган, вивчалася багато десятиліть. У працях відомих вітчизняних та зарубіжних вчених П. Ф. Лесгафта (1880-1905) та його школи, Д. Г. Рохліна (1936), В. В. Бунака (1954,1956), М. Ф. Іваницького (1956, 1961), В. Г. Касьяненка (1956), М. Г. Привеса (1959), Д. Л. Жданова (1965), В. Г. Ковешнікова (1990,1995), Я. І. Федонюка, В. З. Сікори (1995), та S. Rrompecher (1937), J. Scott (1957), R. Amprino (1957), F. Evans (1958, 1967) та інших сформовані основні принципи життя кістки, умови і фактори її формування під дією різних чинників. Найтипівіші зміни у кістках скелету проходять під впливом обмеження рухової активності. Науково-технічний прогрес досконало змінив життя сучасної людини, покращились умови праці, побуту, збільшилась кількість і якість засобів пересування, комп'ютеризація на виробництві в навчальних закладах, і поряд із тим зменшилась рухова активність. Сучасний

науково-технічний, культурний і соціальний прогрес, успіхи у сфері виробництва продуктів харчування та інші досягнення цивілізації, крім розширення популяційного потенціалу, виробничих і творчих можливостей, виявили проблеми здоров'я людини, змінили реактивність і резистентність людського організму. Саме в умовах індустріального суспільства при досягненні успіхів у ліквідації природних вогнищ інфекційних захворювань і зменшення впливу природних факторів на здоров'я людини, на тлі збільшення тривалості життя відзначено зростання захворювань серцево-судинної системи, органів дихання і травлення, опоно-рухового апарату, психічних розладів. При малорухливому способі життя проходить втрата кісткової маси, що в свою чергу призводить до певних захворювань – остеопорозу, остеопенії, остеохондрозу, які за даними ВООЗ займають одне з перших місць після серцево-судинних і онкологічних захворювань. В основі постійно протікаючих процесів кісткової перебудови лежить активність кісткових клітин, насамперед остеобластів і остеокластів. На сьогодні існують дві гіпотези відносно їх походження. Перша вказує, що [2, с. 45; 5, с. 102; 6, с. 179-180] остеобласти, і остеокласти походять з мезенхімальної клітини, що, диференціюючись, формують дві самостійні клітинні лінії. Виходячи із цієї гіпотези вчені стверджують, що у визначених умовах остеобласти можуть набувати властивості остеокластів і навпаки. Більш обґрунтованою вважається друга гіпотеза, відповідно до якої джерела походження кісткових клітин різні. Остеокласти походять з моноцитів крові, а остеобласти - з мезенхімальних клітин кісткового мозку. Перехід остеобластів в остеокласти прихильники цієї теорії відкидають [2, с. 57]. Остеокласти були вперше описані ще наприкінці XIX століття А. Келлікером. Вони розташовуються в кісткових заглибинах на поверхні зрілої кістки. Це великі клітини з поверхнею біля 1200-4000 мкм². Вони містять від 1 до 20 ядер, цитоплазма характеризується високою активністю тратрезистентної кислоти фосфатази. У зрілій кістці 0,1-1% поверхні займають лакуни, що містять остеокласти (активна резорбція), 5-10 % поверхні займають лакуни (неактивна резорбція). Під дією лізосомних ферментів і водневих іонів, що вивільняються остеобластами, відбувається розчинення та деградація матрикс у кістки. Один остеокласт руйнує стільки кістки, скільки створюють 100 остеобластів за той же час [3, с. 49]. При експериментальному моделюванні гіпокінезії встановлено зниження інтенсивності остеокластичних процесів у кістках, зменшення кількості остеобластів та їх функціональної активності, показано посилення процесів остеоцитарного остеолізу і апоптоза остеоцитів в кістковій тканині [4, с.178]. Деякі вчені пов'язують остеопоротичні перебудови в кістках при обмеженні рухової активності із збільшенням кількості остеокластів [4, с. 97; 76, с. 236]. Інші припускають, що активізація остеокластичної резорбції не відбувається, а втрата кісткової маси є наслідком гальмування процесів остеогенеза [2, с. 102; 3. с. 46]. Однак до теперішнього часу закономірності росту, розвитку і резорбції кістки при обмеженні рухової активності вивчені недостатньо. Деякі з них є суперечливими. Також залишаються маловивченими процеси остеокластичної резорбції у різних зонах довгих кісток при гіпокінезії. Вивчаючи інтенсивність процесів резорбції дослідники враховують не тільки кількість остеокластів, але й активність кожної клітини та їх ультраструктурні характеристики. Недостатньо вивченим є питання про морфологічні особливості взаємодії остеобластів, остеокластів і остеоцитів при обмеженні рухової активності [2, с. 158; 5, с. 87; 6, с. 82]. На сьогодні все більше підтвердження набуває точка зору, що первинна реакція на обмеження рухової активності опосередкована локальними факторами і прямою участю в цих процесах клітин кісткової тканини. Експериментальні дані свідчать про те, що остеоцити є механосенсорними клітинами, які першими сприймають механічні сигнали в кістковій тканині. При тривалій гіпокінезії механічні сигнали через систему каналців і відростків остеоцитарного синцитарію потрапляють у поверхневі зони кістки і сприймаються остеобластами, вистільними клітинами, і клітинами кістково-мозкової

строми, в першу чергу тими, що знаходяться на кісткових поверхнях.

Все вищевказане обумовлює актуальність нашого дослідження і ставить перед нами мету: з'ясувати особливості остеокластичної резорбції кісткової тканини при обмеженні рухової активності.

Для досягнення мети були поставлені такі завдання:

- дослідити гістоструктурні перебудови в різних зонах довгих кісток нижніх кінцівок щурів при гіпокінезії;

- вивчити динаміку утворення остеокластів в зонах резорбції та їх взаємоз'язок з остеобластами і остеоцитами при модельованій гіпокінезії у щурів.

Наукова новизна нашого експерименту полягає в комплексному дослідженні морфо-функціональних особливостей остеокластичної резорбції при обмеженні рухової активності на довгі кістки нижніх кінцівок.

Виклад основного матеріалу. Дослідження виконано на 32 білих безпородних щурах-самцях, поділених на дві групи. Першу групу склали 17 тварин, на яких моделювалася гіпокінезія за методом, запропонованим Mosey-Holton, Wronski (1981) та модифікованим А. Я. Капланським та Г. І. Дурновою. Тварин утримували у малогабаритних клітках з обмеженням рухової активності, таким чином знімали навантаження на задні кінцівки, при цьому тварини мали вільний доступ до води і корму. Експеримент тривав 30 діб. Друга група налічувала 15 тварин, які утримувались у стандартних умовах віварію. Тварин виводили з експерименту шляхом декапітації під ефірними парами. Забирались стегнова, великогомілкова кістки. Нами були використані гістологічні, електронномікроскопічні, морфометричні методи аналізу. Дослідження проводилось на базі Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського МОЗ України. При вивченні змін у гістоструктурі проксимальних і дистальних епіфізів і метафізів, а також кісткової тканини діафізів виявлено, що у кісткових трабекулах відбулися зміни в архітектоніці з ознаками деструктивного характеру. У кістковій тканині трабекул спостерігаються вузькі щілини резорбції, овальні або видовжені порожнини, часткове руйнування трабекул. Ці порушення спостерігаються вздовж кістки. Морфометричний аналіз показав, що в проксимальних епіфізах деструктивні зміни кісткової тканини виражені значно сильніше, ніж у дистальних. Так, у проксимальних епіфізах питомий об'єм кісткових трабекул знижується на 18,6 %, у дистальних – на 14,6 %. Спостерігаються зміни гістоструктури кісткової тканини в проксимальних і дистальних метафізах у порівнянні з контролем. Структура метафізів стає крупно-зернистою, порушується типова архітектоніка кісткових трабекул. Деякі з них пронизані вузькими щілинами резорбції, мають розриви та широкі видовжені порожнини. Питомий об'єм кісткових трабекул у проксимальному метафізі порівняно з контролем зменшується на 21,06 %, у дистальному відповідно, на 15,2 %. Отже, при обмеженій руховій активності найбільші зміни проходять у гістоструктурі проксимальних метафізів. У проксимальних епіфізах теж помічено зміни, але вони значно менші ніж у дистальних. Найбільше зростання кількості остеокластів спостерігається у проксимальних метафазах на 19,5 %, у дистальних метафазах він збільшується на 14,2 %, у проксимальних епіфізах – на 12,6 %, а в дистальних епіфізах – на 11,2 %. У проксимальних і дистальних метафазах активність остеокластів теж зростає, відповідно на 15,0 % і 11,1 %, у проксимальних і дистальних епіфізах даний показник збільшується, відповідно на 9,7 і 6,8 %, у діафізах на 8,6 %.

Середня кількість ядер в остеокластах свідчить про те, що у порівнянні з контролем цей показник має тенденцію до зростання у всіх відділах кістки, але найбільше його збільшення спостерігається у проксимальних метафазах – на 7,8 %. У проксимальному метафізі середня кількість ядер в остеокластах становить $6,24 \pm 0,29$ і $7,92 \pm 0,27$ ($P < 0,05$). У дистальних метафазах кількість ядер збільшується у порівнянні з контролем на 4,8 %. У проксимальних епіфізах даний показник зростає

на 4,6 % і в дистальних епіфізах – на 3,4 %. Спостерігається збільшення у всіх ділянках кістки у порівнянні з контрольними показниками середньої площі остеокластів. Але найбільші зміни можна спостерігати у проксимальних метафазах – на 3,8 %, у дистальних метафазах – на 3,2 %, в проксимальних і дистальних епіфізах, відповідно – на 2,8 % і 2,1 %, у діафізі збільшення проходить на 2,9 %. При електронно-мікроскопічному дослідженні остеокластів у проксимальних метафазах довгих кісток щурів, які протягом 30 діб знаходились у стані обмеженої рухової активності, спостерігається поліморфізм ядер остеокластів із вираженим ступенем конденсації хроматину, конгломерати якого розміщуються по всьому ядру та периферії. Збільшується кількість ядер у клітинах із низьким ступенем гетерохроматину. Спостерігаються великі за розмірами та рихлі за формою ядерця. Мітохондрії мають щільний матрикс, наближені одна до одної кристи. Комплекс Гольджі має вірогідну відмінність у порівнянні з контролем у ступені розвитку структур. В остеокластах добре виражений фібрилярний шар, збільшений питомий об'єм фаголізосом, серед яких зустрічаються великі та світле забарвлення з конгломератами мінералізованого кісткового матриксу, що знаходиться у стадії резорбції, функціональна активність остеокластів у зонах резорбції підсилюється.

Висновки. Проведені нами дослідження засвідчують, що за умов обмеження рухової активності у довгих кістках нижніх кінцівок тварин в зонах адаптованого ремоделювання кісткової тканини активність остеокластів зростає, збільшується їх кількість. Найбільше це виражено в губчастих кістках проксимальних і дистальних метафізів. Електронно-мікроскопічні дослідження підтвердили посилення функціональної активності остеобластів, та їх збільшення, особливо при довготривалій гіпокінезії. На основі літературних джерел та результатів наших досліджень можна стверджувати, що збільшення та активність остеокластів обумовленні розгортанням остеоцитарного апоптоза в лакусах обмеження рухової активності. У лакуни руйнування клітин за остеокластами потрапляють макрофаги, які утилізують органічний матрикс та клітинний детрит. Продукти деполімеризації декретуються в зони перебудови і є хемоаттрактантами для «залучення» і подальшого диференціювання тут стромальних і остеогенних клітин. Все це можна розглядати, як відновлюючі процеси в кістці після обмеження рухової активності, але повноцінного відновлення резорбованої кісткової тканини не відбувається, внаслідок втрати кісткової маси, що призводить до розвитку остеопенії і остеопорозу при гіпокінезії.

Перспективи подальших досліджень. Виявлені нами особливості остеокластичної резорбції в довгих кістках при обмеженні рухової активності можуть бути використані як навчальний і науковий матеріал в методичних рекомендаціях на кафедрах гістології, цитології, анатомії людини, а також травматології і ортопедії. У практичній медицині для профілактики, розробки заходів і лікування остеопенії, остеопорозу, які викликані малорухливим способом життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анатомія та фізіологія з патологією / за ред. Я. І. Федонюка. Тернопіль : Укрмедкнига, 2001. 680 с.
2. Полковенко О. В. Усиление деятельности остеокластов у крыс в условиях дефицита опорной нагрузки. *Українська конференція з перспективних космічних досліджень. Космічна наука і технологія*, 2003, 2 (9), С. 463–466.
3. Полковенко О. В. Особенности резорбции костной ткани остеобластами при микро гравитации и гипокинезии. Материалы симпозиума «Биология опорно-двигательного аппарата», 2004, С. 199–202.
4. Проблеми остеопорозу / за ред. Проф. Ковальчука Л. Я. Тернопіль : Укрмедкнига, 2002. 446 с.
5. Радионова Н. В., Полковенко О. В. Особенности резорбции костной ткани в

умовлях зниження опорної нагpузки. *Український медичний альманах*, 2002, т. 5, № 2, С.179–180.

6. Федонюк Я. І., Мицкан Б. М., Попель С. Л. та інші. Функціональна анатомія: підр. для студентів навчальних закладів з фізичного виховання і спорту III-IV рівнів акредитації. Тернопіль : Богдан, 2007. 552 с.

УДК 796.3

Віктор Голуб, Олександр Гурковський,
Володимир Прокопович

ПОШУК ЗДІБНИХ ВОЛЕЙБОЛІСТІВ ЗА ПОКАЗНИКАМИ СУГЛОБНОЇ ГНУЧКОСТІ, РУХЛИВОСТІ І ПЛАСТИЧНОСТІ М'ЯЗІВ ВЕРХНЬОГО ПЛЕЧОВОГО ПОЯСУ

В умовах сучасної динамічної гри у волейбол «зв'язуючих гравців», які повинні відрізнитись своїми надзвичайними загальними та спеціальними якостями, вимагається пошук нових науково обґрунтованих критеріїв відбору, підготовки і тренування сучасних волейболістів високого рівня. Ефективність техніко – тактичних дій «зв'язуючого» буде визначатися різноманітними факторами. Найважливішим із напрямків оптимальної системи прогнозу і відбору майбутніх волейболістів високого класу є постійне визначення і вдосконалення засобів контролю спеціальних параметрів, а також логічної послідовної етапності тренувального процесу на основі покрокових об'єктивних знань структури взаємно інтегрованої індивідуальної і командної змагальної діяльності «зв'язуючого» волейболіста. Актуальність дослідження направлено на розширення «нюансів» науково обґрунтованої системи відбору, прогнозуванню і поетапної підготовки «зв'язуючого» волейболіста, так як ця спеціалізація у волейболі дуже специфічна, одноосібна і незамінна.

Ключові слова: зв'язуючий, гнучкість, пластичність, сенсорика, м'яч, передача, волейболіст.

In today's dynamic volleyball game, the "connecting" players must provide the extraordinary general and special qualities. According to this, the search for new evidence-based selection criteria, preparation and training of modern high-level volleyball players are required as well.

The most important of the optimal systems of prediction and selection of future high-class volleyball players is the constant definition and improvement of the means of control of special characteristics, as well as logical consistent stages of the training process based on step-by-step objective knowledge of the structure of mutually integrated individual and team competitive activities of "connecting" players.

The relevance of the study is aimed at expanding the "nuances" of the evidence-based selection system, prediction and step-by-step training of the "connecting" volleyball player, as this specialization in volleyball is very specific, individual and indispensable. The ultimate effectiveness of the "connecting" volleyball player is united and determined by the influence of many mutually integrated factors, therefore, there is a problem of the integrated approach to the problems of prediction, selection and training.

The whole system of long-term improvement of the athlete is the only process of formation of the highest sportsmanship and its implementation in the system of competitions. However, this division allows to systematize the training process, to subdue

it to the laws of formation and implementation of continuous improvement of sportsmanship, taking into account the peculiarities of age and gender of athletes, the specifics of the sports, material and technical and social conditions.

Keywords: connecting, flexibility, plasticity, sensory, ball, transfer, volleyball player.

В умовах сучасної динамічної гри у волейбол «зв'язуючий» виступає як «генератор» і реалізатор напрацьованих або «спонтанних» ігрових техніко-тактичних завдань. Такий волейболіст повинен відрізнятись своїми надзвичайними загальними та спеціальними якостями, а саме: швидкість, спритність, гнучкість, координованість, пластичність, якість сенсорно-моторики, реактивність смислових і моторних дій (миттєві смислові – операційно-моторні дії) і т. п. До цих вимог відповідно вимагається пошук нових науково обґрунтованих критеріїв відбору, підготовки і тренування сучасних волейболістів високого рівня.

Як відзначаємо, для успішності ігрової діяльності будь-якої команди, необхідними і важливими компонентами класного «зв'язуючого» волейболіста, необхідний набір його «надзвичайних» анатомо-фізіологічних і психічних особливостей, які сприяють швидкому розвитку певних спеціальних здібностей, а саме: взаємно-інтегрованої суглобній реактивній рухливості, високій амплітуді гнучкості верхнього плечового поясу, чуттєвій пластиці рухливого механізму з високим механізмом внутрішньом'язової координованості, беззаперечно поєднанні з надзвичайно чуттєвою сенсорикою та динамічними моторними якостями, які знаходяться у прямій контрольованій співпраці інтелектуального аналізу психомоторних дій.

Така тематика пошукових резервів здібностей людини буде постійно актуальна в будь-якій діяльності, а тим більше у спорті, як в об'єкті безмежних творчих процесів людської діяльності. Проблемою є, базування сучасних пошуків в основному на узагальнених результатах, наша мета – висвітлити один із напрямків спеціалізованого систематизованого підходу пошуку талантів.

Сучасний спорт, майже досягнувши своїх меж і маючи значну конкуренцію на спортивних аренах, потребує та вимагає від тренерів пошуку постійного всебічного підходу до відбору і прогнозування спортсменів високого класу, які здатні в майбутньому показувати високі та видатні спортивні результати. Значна увага приділяється методам відбору, спортивного тренування і всебічній підготовці [3; 7; 10].

Більшість вітчизняних науковців (Б. Г. Ананьєв, О. М. Леонтєв, К. К. Платонов, Б. К. Теплов, В. А. Крутецький та ін.) скептично ставляться до поняття вроджених здібностей і вважають, що вродженими можуть бути лише деякі анатомо-фізіологічні особливості, які сприяють розвитку певних здібностей. Для ілюстрації взаємозв'язку задатків і здібностей часто наводять особливість перекладу слова «здібність» на англійську мову, у якій для цього існує два значення:

1) *capacity* – внутрішня умова, можливість; анатомічні й фізіологічні особливості, які визначають можливість розвитку за оптимальних умов. Це вроджені задатки;

2) *ability* – констатація наявності в людини певних знань, навичок, вмінь. Це результат розвитку як реалізація можливостей.

Сьогодні відомо, що загальні здібності більшою мірою генетично детерміновані, ніж спеціальні. Водночас є дані, що з віком вплив генотипу на якості, що проявляються, послаблюється, що свідчить про фенотипічну природу вимірюваних психічних і фізичних якостей, про зростання ролі досвіду в прояві цих якостей [11]. Дослідники роблять висновок, що спадкова різноманітність людей не торкається вищих проявів психіки людини. Також відомо, що здібності не надаються людині в готовому вигляді від народження, не успадковуються, а формуються на основі задатків, і, на відміну від останніх, завжди існують як результат розвитку в

діяльності, а точніше, здібності є процесом переходу від задатків до результатів [6, с. 132]. Безперечно ми з цим згодні, водночас визначаємо, що «визначні» результати, особливо у спорті, високих досягнень можуть реалізуватися тільки на базі «особливого» генетичного фундаменту та матеріалу вроджених задатків здібностей. Волейбол має ряд характерних особливостей і відмінностей від інших ігрових видів спорту. І в самій суті гри визначається спеціалізація ігрових специфічних функцій волейболістів. Значить, цей факт потребує особливою іншого підходу в прогнозі, відборі, а тим паче в підготовці волейболістів.

Найважливішим із напрямків оптимальної системи прогнозу і відбору майбутніх волейболістів високого класу є постійне визначення і вдосконалення засобів контролю спеціальних параметрів, а також логічної послідовної етапності тренувального процесу на основі покрокових об'єктивних знань структури взаємно інтегрованої індивідуальної і командної змагальної діяльності «зв'язуючого» волейболіста.

На вищому рівні фахівці розуміють, що вирішальні результати у протиборстві команд будуть реалізовуватися не тільки за рахунок технічної майстерності та фізичної переваги, а за рахунок надзвичайних, комплексних, індивідуальних здібностей і обдарованості волейболістів, які будуть вирішальними в динамічних, драматичних і «цейтнотних» моментах гри. Для вирішення цих завдань необхідно постійно на кожному етапі відбору і спеціалізації займатися відповідним пошуком, який відповідає сучасним комплексним вимогам, що об'єднують у собі надзвичайні задатки, здібності, придатність, обдарованість [5, с. 13]. Це завдання обумовлено необхідністю успішного підсилення організації та реалізації ігрових техніко-тактичних дій і буде актуальним лише тоді, коли індивідуальні особливості та рівень підготовки будуть відповідати різним взаємозалежним критеріям. Широта техніко-тактичної підготовленості у волейболі пов'язана з умінням «зв'язувального» волейболіста в гострій ігровій ситуації миттєво (не прогнозовано для суперника) застосовувати найбільш ефективні техніко-тактичні рішення за рахунок як анатомо-фізіологічних особливостей, так і виконання автоматичних технічних дій у поєднанні з прийняттям інтелектуальних рішень, оперативного аналізу та набутого практичного досвіду. Ми акцентуємо увагу, що більшість сучасних досліджень і літератури направлені на традиційну методику тренувального процесу, суттєво обмежуючи використання наукових спостережень і розробок, узагальнюються до спеціальних вимог відбору, в основному даються характеристики на одній або декількох кращих моделях, що є не зовсім коректним підходом такої тематики. Актуальність дослідження направлено на розширення «нюансів» науково обґрунтованої системи відбору, прогнозуванню та поетапної підготовки «зв'язувального» волейболіста, оскільки ця спеціалізація у волейболі дуже специфічна, одноосібна та незамінна.

За останні роки класичний волейбол зазнає значних змін, які пов'язані як з природним процесом розвитку гри завдяки удосконаленню техніко-тактичних дій волейболістів, так і зростанню анатомо-фізіологічних показників, розвитку інтелекту, атлетизму, змінами в правилах змагань, що відбулися у 90-ті роки. Все це серйозно вплинуло на змагальну та тренувальну діяльність в підготовці кращих волейбольних команд світу.

Сучасний волейбол потребує від волейболістів антропологічних, фізіологічних і фізичних задатків, швидкого та досконалого засвоєння елементів техніки і тактики, мотивації досягнення успіху в грі, миттєвого структурного мислення, готовності проявити вольові якості та ризик, психологічну стійкість, колективізм та ін. важливі якості. Ефективність процесу навчання й удосконалення в ігровій діяльності знаходиться в залежності від рівня здатності гравця диференціювати зусилля, просторово-часові характеристики рухів, відповідно володіти реактивним моторно – передавальним механізмом [14].

Кінцева результативність «зв'язувального» волейболіста об'єднує та визначається впливом багатьох взаємоінтегрованих чинників, на цьому тлі виникає проблема комплексного підходу до проблем дослідження прогнозу, відбору та підготовки висококласних волейболістів. Це потребує концептуального об'єднаного підходу до формування моделі волейболіста. Враховуючи набір найбільш результативних факторів і особливостей моделі відбору та підготовки, ми об'єднали найбільш впливові якісні фактори:

1. Анатомо-фізіологічні – довжина тіла (ваго-ростовий показник). Форма тіла. Стан здоров'я, якість зору, якість і швидкість реакції, працездатність на великих і об'ємних навантаженнях, здатність швидко відновлюватись.

2. Фізичні якості – швидкість, гнучкість, пластичність, реактивність, координованість, спритність, стрибучість, стартова швидкість.

3. Психічні якості – емоційність, цілеспрямованість, стійкість (психологічна), стійкість уваги, здатність до концентрації, врівноваженість/неврівноваженість, імпульсивність, настирливість, працьовитість, адекватне реагування на помилки і критику, здатність швидко реагувати, самолюбство, подразливість, впевненість у діях, сміливість, спортивна агресивність, відчуття часу, спортивна злість і боєздатність, інтенсивність уваги, активність, прагнення до лідерства, самопожертва.

4. Інтелектуальні якості – здатність до оперативного аналізу і здатність абстрактно мислити, передбачення (інтуїція) ситуацій, гнучкість мислення, здібності до творчості, тактичний «нюх». Розподіл уваги. Стійкість / нестійкість уваги. Здібність і терпимість до навчання, здатність до швидкого оперативного аналізу та постійного вдосконалення.

5. Технічні – технічність, техніко-тактична вдосконаленість і освідченність, стабільність гри, широка амплітуда і контроль технічного виконання, стабільність дій у моменти «критичної гри», ігровий досвід, стійкість до технічних напружень, здатність зберігати рівновагу в умовах опорної та безопорної передачі м'яча.

6. Соціальні – здібність до об'єднувальної взаємодії, колективізм, самодисципліна і т. д.

Відсутність необхідних «особливостей» у «зв'язувального» волейболіста у грі, зазвичай буде мати «примітивний» характер, що на професійному рівні унеможлиблює його успішне використання. Ці фундаментальні умови зобов'язують і надихають до пошуку нових «нюансів» виявлення здібностей потенційних талановитих волейболістів.

Розподіл етапів багаторічної підготовки значною мірою умовний. Кожен із них плавно переходить у наступний, і чіткої межі між ними не існує, окрім того, постійно вносяться корективи. Уся система багаторічного удосконалення спортсмена є єдиним процесом становлення вищої спортивної майстерності та його реалізації в системі змагань. Проте цей поділ дозволяє систематизувати процес підготовки, підкорити його закономірностям формування та реалізації постійного підвищення спортивної майстерності з урахуванням особливостей вікового розвитку і статі спортсменів, специфіки виду спорту, матеріально-технічних і соціальних умов.

Важливими (бо є ще інші й вони можуть бути не менш основними) факторами організації системи спортивної підготовки дітей і підлітків є:

- діагностика індивідуальних можливостей і вибір відповідного виду спортивної діяльності;
- учбово-тренувальний процес, змагання, реабілітація;
- спосіб життя, що дозволяє поєднувати заняття спортом з інтелектуальним і духовним (емоційним) розвитком особистості;
- контроль і корегування всієї системи спортивної підготовки та її компонентів, реабілітація [9].

Щодо питання відбору та орієнтації спортсменів, як складової ефективного керування відбору й орієнтації на початковому етапі підготовки.

Спортивна діяльність полягає в раціональному плануванні фізичного виховання кожного підлітка відповідно з його індивідуальними схильностями і природними можливостями, що проявляються в характеристиках обдарованості та здатності до певного виду спорту.

Спортивний відбір розглядається як систематичний багатоступінчастий процес, який здійснюється в ході багаторічної підготовки спортсменів. Подібність думок одних авторів і суперечливість інших вказує на недостатню розробленість змісту, технології й інших компонентів спортивної орієнтації та відбору в системі багаторічного тренування спортсменів, відмінності в підходах до організації підготовки спортивного резерву в різних видах спорту та в різних державах.

Розвиток спортивної галузі й основна мета відбору є – забезпечення видів спорту контингентом спортсменів вищого ґатунку. Процес дуже трудомісткий і багатогранний, який залежить від численних аспектів, а саме – педагогічних, психологічних, характеризується істотними змінами соціально економічних і екологічних умов життя, в результаті чого виникає проблема не тільки відбору, а й набору взагалі. Отже, необхідно серед невеликої кількості дітей, які хочуть займатися спортом, визначити рівень спортивної обдарованості та вдало обрати спортивне амплуа з метою подальшого вдосконалення. Відбір повинен здійснюватись у суворій відповідності з завданнями кінцевої підготовки спортсменів на різних етапах вдосконалення [13].

Основне завдання спортивного відбору складається у всебічному вивченні та виявленні задатків і здібностей, що найбільшою мірою відповідають вимогам того чи іншого виду спорту [13].

У сучасних умовах підготовки спортсменів питання спортивного відбору розглядаються тільки паралельно із завданнями спортивної орієнтації.

Спортивний відбір – технологічний процес пошуку найбільш обдарованих людей, здатних досягти високих результатів у конкретному виді спорту.

Спортивна орієнтація – визначення перспективних напрямків досягнення вищої спортивної майстерності, засноване на вивченні задатків і здібностей спортсменів, індивідуальних особливостей формування їх майстерності [13].

Спортивний відбір і орієнтація тісно пов'язані зі структурою багаторічного вдосконалення спортсмена. У науковців спортивної галузі сформувалася досить стійка думка про те, що спортивний відбір – це самостійний вид соціальної діяльності, що передбачає організований пошук спортивно-талановитої молоді [7].

Згідно із В. М. Платоновим відбір здібних дітей і підлітків тісно пов'язаний із виробленням найбільш ефективної методики їх підготовки.

Якість спортивного відбору й орієнтації багато в чому обумовлена талантом тренера-педагога, його знаннями, досвідом та інтуїцією, яка базується на знаннях практики.

Спортивний відбір базується на можливостях конкретної людини, на основі якої проводиться вибір спортивної діяльності, яка найбільш підходить для неї [22].

Деякі автори під спортивним відбором розуміють систему організаційно-методичних заходів комплексного характеру, що мають педагогічні, соціологічні, психологічні та медично-біологічні методи дослідження, на основі яких виявляються задатки і здібності дітей, підлітків, для спеціалізації в певному виді спорту [19].

Інші розглядають спортивний відбір як багатоетапну систему організаційно-методичних заходів, що об'єднують педагогічні, соціологічні, психологічні та медично-біологічні методи дослідження, на основі яких виявляються задатки і здібності дітей і підлітків для реалізації спеціальної спрямованості навчально-тренувального процесу [5].

Деякі автори доводять, що спортивний відбір становить довгостроковий, багаторічний процес, завданням якого є подальший прогноз спортивних здібностей. Під час прогнозування результатів рекомендується орієнтуватися не тільки на вихідний рівень, а й на темпи росту спортивного результату. Проблема стабільності тісно пов'язана зі спадковістю, отже майже всі стабільні характеристики знаходяться під значним генетичним контролем [8].

Основною методичною вимогою для проведення відбору є обов'язкова комплексна оцінка індивіда за антропометричними, педагогічними, лікарсько-фізіологічними і психологічними показниками.

Сучасний спорт вимагає виявлення перспективних спортсменів, які здатні демонструвати найвищі результати, яким притаманні рідкісні морфо-функціональні дані, своєрідне поєднання комплексу фізичних і психічних якостей. Навіть за найсприятливішої побудови багаторічної підготовки та наявності всіх необхідних умов відібрати таких спортсменів досить складно [4].

Одні з авторів наукових робіт ототожнюють поняття «спортивна селекція» і «відбір», припускаючи при цьому організований пошук обдарованих дітей і прогнозування їх спортивної придатності з метою досягнення високих спортивних результатів. Таке визначення поняття спортивного відбору є досить цінним. Воно одночасно охоплює такі найважливіші його аспекти, як основна мета і прогноз спортивної результативності [7].

Контроль на етапі початкової підготовки використовується для оцінки ступеня досягнення мети та вирішення поставлених завдань. Він повинен бути комплексним, проводитися регулярно і своєчасно, має ґрунтуватися на об'єктивних і кількісних критеріях. Контроль ефективності технічної підготовки здійснюється зазвичай тренером, виходячи з оцінки виконання обов'язкової програми, під час здачі нормативів і тестувань на проміжних етапах навчання.

Контроль за ефективністю фізичної підготовки проводиться за допомогою спеціальних контрольних нормативів і тестів за роками навчання, які представлені тестами, що характеризують рівень динаміки розвитку здібностей і фізичних якостей.

Відбір і підготовка зв'язувального волейболіста піднімає значимість комплексу індивідуальних особливостей гравця, оволодіння спеціальними та специфічними уміннями та навичками у спортивній ігровій діяльності певною мірою висвітлене деякими дослідниками [1, 2, 3, 4, 5 та ін.].

Завдання дослідження полягає у вивченні та розширенні значення в максимальному прояві показників суглобної гнучкості, амплітуди рухливості, пластичності, і вплив цих показників в якісному відображенні під час другої передачі м'яча, для зв'язування техніко-тактичних дій «легенд» у ефективних командних нападах.

Проводячи огляд різних досліджень та інформаційних джерел, які направлені на аналіз відбору і прогнозу гравців певної спеціалізації, автори роблять висновки, що не всі фактори вивчаються і враховуються у практичній роботі спеціалістами цього напрямку. Нами виявлена прогалина в дослідженнях у сполученні рухливості, гнучкості та реактивності сили, пластичності кінцівок верхнього плечового поясу, а також взаємодії сенсорно-моторних якостей, контролю симетричності чи асиметричності пози в момент передачі м'яча в опорному чи безопорному положенні, дотримання балансу кута стійкості тіла в різних напрямках і ситуаціях. Верхні кінцівки хоч і найбільш рухливими ланками апарату рухливості тіла людини, але пластичність, суглобна гнучкість і рухливість, психомоторна сенсорика, координація – суттєво індивідуально відрізняється у кожної людини. Схематично ми уявляємо і визначили послідовність роботи під час виконання другої передачі м'яча обома руками зверху «зв'язуючим» волейболістом у вигляді таких форм:

- піднімання / опускання рук із послідовальною маніпуляцією кистей рук;

- уступальний / зустрічний імпульсивний (реактивний) ударний рух кистей рук;
- пронаторно-супінаторний рух передпліччя та кистей рук;
- обертання;
- миттєвий тиск на м'яч у вертикальному, чи вертикально-горизонтальному напрямку.

Відштовхування м'яча відбувається за рахунок м'язів розгиначів, найбільшого навантаження на триголовий м'яз плеча, а також амортизації – поштовху всіх м'язів кистевого відділу кистей рук передпліччя. Приймає участь і передній зубчастий м'яз, який з силою висуває верхні кінцівки вперед. Під час кругових обертів верхньої кінцівки по черзі включаються в роботу м'язи: піднімають, відводять і опускають плече та плечовий пояс. І все це відбувається миттєво з великою швидкістю. Тиск на предмет у вертикальному, вертикально-горизонтальному напрямку дає можливість використовувати верхні кінцівки для силового впливу на важелі другого роду. Ця функція вимагає переважно роботи розгиначів, що діють на ліктьовий суглоб. Крім того, значною мірою напружені всі м'язи переднього відділу передпліччя, що переходять на кисть, адже їх роль у цьому випадку полягає у зміцненні променево-зап'ястного суглобу та в запобіганні його від Perezгинання. У функціональному відношенні моторика особливо проявляється в точності передачі за параметрами; напрямку, висоти, траєкторії, довжини, швидкості, непередбачуваності передачі м'яча. Найбільш важливою функціональною частиною верхньої кінцівки під час виконання передачі м'яча є кисті.

Велика складність і значна різноманітність рухів, що здійснюються кистями, забезпечується головним чином наступними обставинами: наявністю найбільш досконалих форм протиставлення великого пальця; диференційованість рухів кожного з пальців; великою рухливістю променево-зап'ястного суглобу; чіткою координацією всіх видів руху кисті та кінцівки загалом, обумовленої швидкісною мобільною функцією центральної нервової системи (ЦНС).

Інтелектуальна думка у волейболі «зв'язувального» волейболіста повинна миттєво матеріалізуватись в поєднану імпульсивну точну сенсорну моторику і пластику якості виконання передачі м'яча, як ми вище визначили, зберігаючи якісні показники основних факторів: траєкторії, напрямку, висоти, швидкості.

Відмінною ж передача буде тільки тоді, коли вона буде несподіваною (тупиковою) для команди суперників, а саме – без блоку, на один блок, у «розрив» блокуючих. Згідно з даними наших досліджень і розробленою нами схемою, ці параметри витримуються переважно в межах передачі м'яча двома руками зверху в проекції 75-100 градусів положення верхнього плечового поясу «зв'язувального» по відношенню до симетричності та проекції тіла, висоти рук, висоти м'яча над головою. Ці параметри безпосередньо впливають на якісні техніко-тактичні дії під час другої (інколи першої) передачі м'яча «зв'язувального» та визначаються тільки двома діапазонами-прогнозованих (відкритих) і не прогнозованих (прихованих) передач м'яча (рис. № 1).

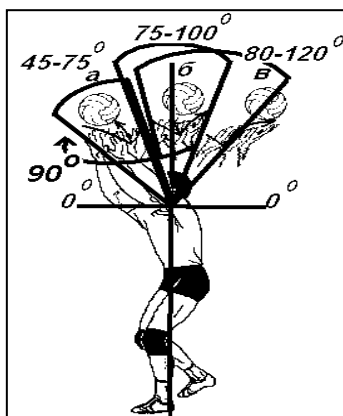

Рис. № 1. Аналітична схема діапазонів положення рук

а) –, в) – прогнозованих

б) – не прогнозованих передач м'яча двома руками зверху.

У таблиці № 1, ми проводили реєстрацію техніко-тактичної якості передач м'яча, визначали характер і результативність передач м'яча. У цей же час нас цікавили показники фізичних якостей, а саме: швидкості, бистроти, гнучкості, пластичності та реактивності маніпуляцій верхнім плечовим поясом.

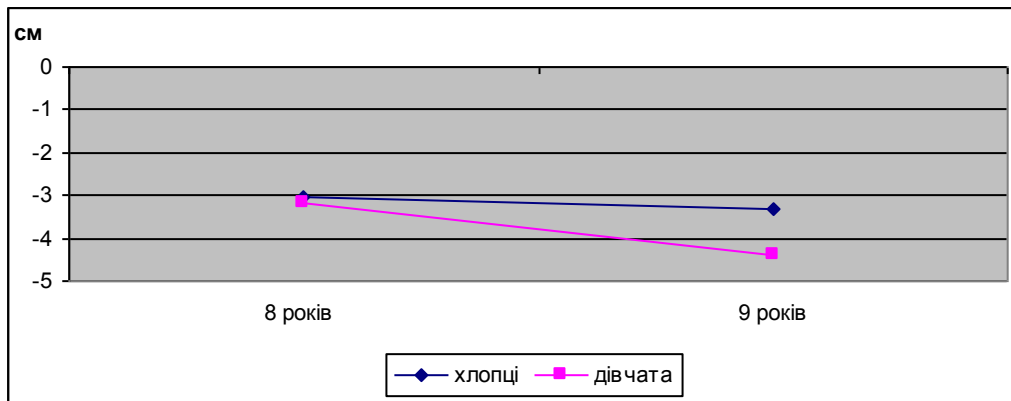
Таблиця № 1. Контроль і аналіз техніко-тактичного «ризку» і якості передач та їх результативність в одній ігровій партії.

Стиль паса	Кількість	Виграшні	Програні	Лишились в грі
<i>Прогнозовані</i>				
Високі відкриті передачі м'яча	25	6	8	11
<i>Не прогнозовані</i>				
Напів швидкі	11	5	3	3
Швидкі (про стрільні)	6	5	0	1
Короткі	3	2	1	0
Короткі по заду	2	1	0	1
Усього	47	19	12	16

Тест № 1. Рівень розвитку гнучкості визначався таким чином: стоячи на лавці, учень, не згинаючи ніг у колінах, виконував нахил уперед. Дотягнувшись пальцями до фіксатора, переміщував його планкою вниз, нахилиючись максимально вперед і фіксуючи кінцеве положення. Коли пальці були розміщені вище нульової відмітки, то гнучкість оцінювалася негативним числовим значенням, нижче – позитивним. Тест проводився двічі, фіксувався кращий результат.

Таблиця № 2. Показники тесту гнучкості в дітей 8 і 9 років.

Показники	Вік, статя			
	Хлопці		Дівчата	
	8 (n=44)	9 (n=58)	8 (n=68)	9 (n=58)
	x±m	x±m	x±m	x±m
Гнучкість, см	-3,04±0,95	-3,31±0,82	-4,4± 0,86	-3,2±0,74

Для прогнозування подальшої поглибленої спеціалізації волейболісток на здатність виховувати в майбутньому зв'язувальних гравців високого рівня авторами розроблені та готові до апробування подальших досліджень спеціальні тестування на гнучкість, пластичність і рухливість верхнього плечового поясу та кистей рук (рисунок № 2.1 – № 2.12).

Тест № 2. Визначення пластичності та рухливості верхнього плечового поясу (Рис. №2.1 – 2.6) .

Рисунок 2.1, рисунок 2.2 – самостійно виконаний захват рук за спиною, оцінюється на відмінно;

Рисунок 2.3 – самостійне зведення ліктів назад, кут між плечем і відведеним ліктем повинен дорівнювати 90°, що оцінюється на відмінно;

Рисунок 2.4 – тестувальний, легким натиском зводить лікті до їх торкання, виконання оцінюється на відмінно;

Рисунок 2.5, рисунок 2.6 – із положення «А» – почергове вивертання рук ззаду на перед; зпереду назад, без розриву рук у замку, оцінюється на відмінно;

Рисунок 2.7, рисунок 2.8 – самостійно підняти кісті рук максимально високо, 23°– незадовільно; 45°– задовільно; 90°– відмінно.

Рисунок 2.9, рисунок 2.10 – за допомогою тестую чою відведення кистей рук на кут 90°– задовільно; 112°-120°– посередньо; 130°– добре; 135°-180°– відмінно.

Рисунок 2.11 та рисунок 2.12 – тест на проведення діагностування гіперактивності суглобів кистей рук.

Рис. № 2.1

Рис. № 2.2

Рис. № 2.3

Рис. № 2.4

Рис. № 2.5

Рис. № 2.6

Тест № 3-4. Визначення пластичності та пасивної, активної гнучкості кистей рук (Рис. № 2.7 – 2.10).

Рис. № 2.7

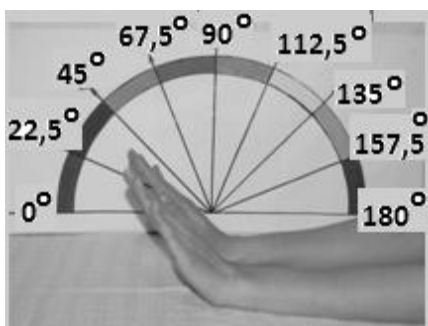

Рис. № 2.8

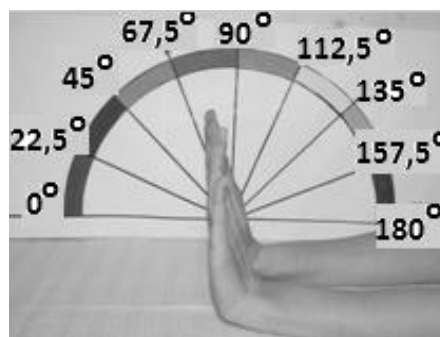

Рис. № 2.9

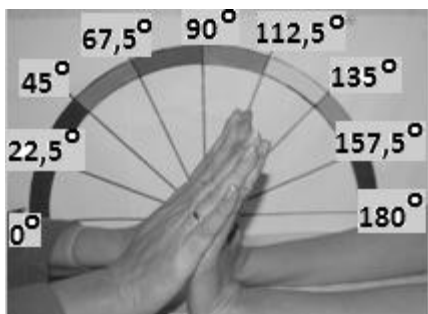
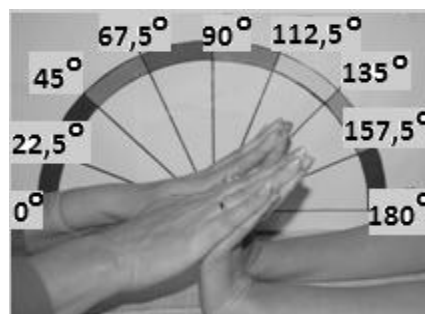

Рис. № 2.10

Тест № 5-6. Визначення пластичності і рухливості пальців кистей рук (Рис. № 3.1–3.2) Тест на проведення пасивного діагностування гіперактивності суглобів кистей рук.

Критерії оцінки: рис. 3.1 – рис. 3.2 – (пасивна гнучкість) за допомогою почергове відведення флангів пальців кистей рук (вказівний, середній, безіменний, мізинець); торкання передпліччя – відмінно (5-бал.), потягування з не доставанням у діапазоні 1-3 см. – добре (4-бал.), 4-5 см. – задовільно (3-2 бал.) 6 см. і більше – незадовільно (1-0 бал.).

Рис. №. 3.1

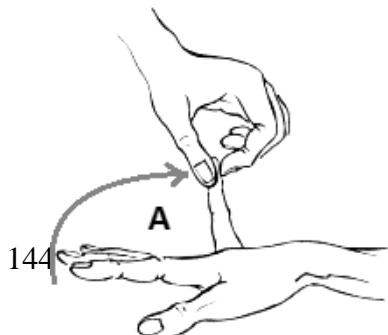
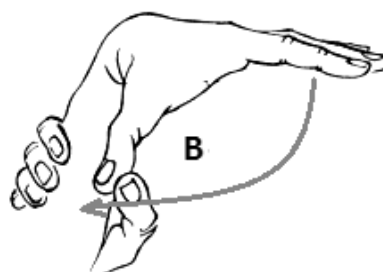

Рис. № 3.2

Результати теоретичних досліджень стали основою для розроблення методології вивчення структури відбору діагностики і прогнозування, розвитку важливих компонентів особистості молодших дітей за результатами розроблених тестів для подальшого успішного відбору майбутніх волейболістів, а саме «зв'язувальних».

1. Аналіз науково-методичної літератури показав, що заняття, на яких діти молодшого шкільного віку займаються волейболом, потребує комплексного педагогічного підходу до побудови всебічних методик відбору та прогнозу, який базується на врахуванні вікових особливостей, повинен відрізнятися своїми надзвичайними спеціальними якостями, а саме: гнучкістю, пластичністю, реактивністю рухових дій, координованістю, швидкістю, спритністю, що виявляють себе в розвитку фізичних, спеціально-фізичних, а також інтелектуальних здібностей.

2. Збільшення загальних показників гнучкості характерне для дівчат цього віку, на відміну від хлопців. У хлопців спостерігається стабілізація розвитку гнучкості, максимальні та мінімальні показники нахилу вперед не мають тенденції до збільшення.

Отже, темп розвитку (Табл. № 2) у дівчат становить 8,5 %, що є ознакою чутливого періоду від 8-ми до 9-ти років. У хлопців покращення результатів недостовірне.

У процесі росту та розвитку змінюється взаємозв'язок між параметрами, що характеризують фізичні здібності. Так, із віком кількість значущих кореляційних взаємозв'язків між спеціальними фізичними якостями та якістю виконання «рискових» передач м'яча зменшується.

Розглянута проблема в подальшому буде досліджуватися в аспектах, що стосуються виявлення «особливих» спеціально фізичних якостей на різних етапах підготовки «зв'язувальних» волейболістів, здатних показувати високі результати. Проведений аналіз та узагальнення результатів часткового дослідження дозволяють стверджувати, що використані методики дозволяють у сучасних умовах проводити якісний відбір, прогноз у спортивні групи підготовки з волейболу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аблікова А. В. Відбір дівчат віком 10 – 12 років для занять волейболом на основі дерматогліфіки та психологічних маркерів. Фізична активність, здоров'я і спорт. Львів, 2014. № 2 (16). С. 44–50.
2. Баранецький Г. Прогнозування схильності жінок до занять волейболом на основі генетичних маркерів. Молода спортивна наука України, 2013 Т. 1. С. 12–16.
3. Бриль М. С. Отбор в спортивных играх. Москва : Физкультура и спорт, 1980. 127 с.
4. Булгакова Н. Ж. Отбор и подготовка юных плавцов. М : Физкультура и спорт, 1998. 190 с.
5. Волков В. М. Спортивный отбор. Москва : Физкультура и спорт, 1998. 176 с.
6. Волкова Н. П. Педагогіка : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Академія, 2001. 576 с.
7. Журавский А. Ю К вопросу спортивного отбора в комплексных видах спорта. *Гуманітарний вісник*. 2015, № 37. С.173–174.
8. Караулова С. І. Теорико-методичні аспекти відбору дітей у секцію волейболу на етапі початкової підготовки. *Фізичне виховання і спорт*. Вісник ЗНУ, 2004, №1, С. 199 – 204.
9. Костюкевич В. М. Теорія і методика спортивної підготовки, (на прикладі командних ігрових видів спорту): навчальний посібник. Вінниця : Планер. 2014, 616 с.

10. Ленська Т. Г. Організація відбору в спортивній гімнастиці. Кам'янець-Подільський У ім. Івана Огієнка.
11. Матласевич О. В. Детермінанти та механізми розвитку педагогічних здібностей. *Збірник наукових праць. ВИПУСК 4*. Острог : Видавництво Національного університету. 2016. Серія «Психологія». 254 с.
12. Олешко В. Г. Моделювання, відбір і орієнтація дисс. 2014.
13. Платонов В. Н. Система подготовки спортсменов в олимпийском спорте. Общая теория и ее практические приложения : учебник для студ. высш. учеб. заведений физ. воспитания и спорта. Київ : Олимпийская література. ISBN 966 – 7133 – 64 – 8.2004. 808 с.
14. Прокопович В. М., Диференційні підходи в оцінці якісного відбору і прогнозування волейболістів високого рівня. Фізична культура, спорт та здоров'я нації : збірник наукових праць. Вип. 5(24). Вінниця : ТОВ «Планер», 2018. 467 с.
15. Сергієнко Л. П. Спортивний відбір: теорія та практика: підручник. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан. 2009. Кн.1. 672 с.
16. Сергієнко Л. П. Тестування рухових здібностей школярів : навч. посібник для студ. вищих навч. закладів. Київ : Олимпийская література, 2001. 439 с.
17. Хіменес Х.Р. Спортивний відбір в системі багаторічної підготовки спортсменів. Лекції ЛДУФК, кафедра олімпійського, професійного та адаптивного спорту., Спорт вищій досягнень – ЛДУФК. 2015.
18. Шипулин. Г. Я. Анализ соревнований высококвалифицированных волейболистов как основа построения соревновательно-тренировочной деятельности в классическом волейболе : дисс. канд. пед. наук : 13.00.04. Москва. 2002. 153 с.

ЕКОЛОГО-БІОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ У СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

УДК 630

Олександр Бондар

ТИПОЛОГІЧНЕ РІЗНОМАНІТТЯ СОСНОВИХ ЛІСІВ НА ВОДОЗБОРАХ ВОРСКЛИ

У статті наведено результати аналізу типологічного різноманіття соснових насаджень на водозборах річки Ворскла. Дослідження було проведено на території дев'яти лісгосподарських підприємств та одного лісомисливського господарствана площі 39031,8 га.

Межі водозбору річок визначено за допомогою програми MapInfo Professional 12.5 та векторної карти України. Аналіз типологічної структури лісів здійснено за методикою лісівничо-екологічного напрямком лісової типології.

Ключові слова: водозбір річки Ворскла, сосна звичайна (Pinus sylvestris L.), тип лісу, еда топ, гігротоп, еда топ.

The results of the analysis of the typological diversity of pine plantations on the watersheds of the Vorskla river are provided in the article. The research was conducted on the territory of nine forestry enterprises (Hutyanske, Zhovtneve, Krasnopilske, Kremenchutske Lebedynske, Novosanzharske, Okhtyrskе, Poltavskе, Trostyanetske) and one forest hunting range (Dykanske) on the area of 39031.8 ha, which are subordinate to the State Forestry Agency of Ukraine.

The scope of the research was to analyse the typological structure and distribution of pine plantations in the catchments of the Vorskla tributaries. The watershed boundaries were defined through MapInfo Professional 12.5 geoinformation system and a vector map of Ukraine. The analysis of the typological structure (by edatopes, forest site types, forest types) of forests was carried out according to the methodology of forest-ecological (Ukrainian) direction of forest typology.

Key words: Vorskla river catchment, Scots pine (Pinus sylvestris L.), forest type, edatope, hygrotop, edatope.

Характер зростання та поширення лісів на водозборах річок є одним із основних факторів під час планування, організації та ведення лісового господарства за водозбірним принципом [7, 9].

Методологію виділення водозборів для ведення лісового господарства в Українських Карпатах запропонували Ю. С. Шпарик, В. І. Парпан, В. І. Токар [9]. За основу були прийняті наступні показники: площа водозборів, довжина водотоку, лісистість, висота н. р. м., коефіцієнт форми, ухил водотоку. Ця класифікація дасть змогу встановити придатність виділених водозборів для потреб лісового господарства й оцінити морфометричні умови проведення лісгосподарських заходів.

На думку науковців Г. Т. Криницького, Н. В. Чернявського, Ю. М. Дебреньюка, В. С. Кузевича [5], лісівничо-екологічний напрямок лісової типології потребує додаткових досліджень за наступними напрямками:

– групування типів лісу аналогічних за лісівничими характеристиками та особливостями ведення господарства в них;

– динамізм типологічної структури лісів, який інтенсифікується, прискорюється в часі у зв'язку зі зміною клімату, зі зростанням антропогенного впливу. Необхідна розробка науково обґрунтованих методичних підходів і критеріїв для обліку все більш відчутних динамічних змін у структурно-функціональній організації компонентів біоценозів, ґрунтово-гідрологічних і кліматичних умовах.

Дослідженню типологічної структури лісів присвячена значна кількість наукових публікацій таких вчених: В. П. Пастернака, В. Ю. Яроцького, А. Я. Гармаша [8], В. В. Назаренка, В. П. Пастернака [3, 6] С. М. Бугайова, О. Б. Бондар, Л. І. Ткач [2] та інші. У наведених вище працях проаналізовано типологічну структуру та лісівничо-таксаційні показники насаджень. Це особливо актуально в умовах зміни клімату, що відбуваються нині [1].

Метою роботи став аналіз типологічного різноманіття соснових лісів на водозборах Ворскли.

Для досягнення вищезазначеної мети були визначені такі завдання дослідження:

1) проаналізувати розподіл площ соснових насаджень за едатопами, трофотопами, типами лісорослинних умов, типами лісу;

2) побудувати схему-карту соснових лісів на водозборах приток Ворскли;

3) визначити кількість типів едатопів і типів лісу в соснових насадженнях.

Для дослідження типологічного аналізу соснових лісів було використано матеріали баз даних ВО «Укрдержліспроєкту», було відібрано квартали соснового лісу, які входять у водозбір річки Ворскла. Для виділення меж водозбору цієї річки було застосовано геоінформаційну програму MapInfo Professional 12.5 і векторну карту України. Межі водозбірної площі визначали за вододільними лініями, які проходять через точки, від яких лінії схилу розходяться в різні боки. Розміщуються такі точки в місцях найбільшого вигину горизонталей. Вододіли проходять лініями хребтів, через вершини та сідловини.

Географічні координати крайніх точок регіону досліджень: на півночі 35°08'02", 50°44'34", півдні 34°10'35", 48°56'52", заході 33°52'16", 49°09'25" та сході 38°03'58", 50°26'52".

Аналіз типологічної структури соснових лісів проводили відповідно до лісівничо-екологічного (українського) напрямку лісової типології [4].

У межах водозборів річки Ворскла розташований лісовий фонд соснових насаджень наступних державних підприємств: ДП «Гутянське ЛГ» площею 11724,6 га, ДП «Диканське ЛМГ» площею 1263,1 га, ДП «Жовтневе ЛГ» площею 87,7 га, ДП «Краснопільське ЛГ» площею 30,6 га, ДП «Кременчуцьке ЛГ» площею 1973,7 га, ДП «Лебединське ЛГ» площею 5,0 га, ДП Новосанжарське ЛГ» площею 4111,8 га, ДП «Охтирське ЛГ» площею 3913,3 га, ДП «Полтавське ЛГ» площею 11658,9 га, ДП «Тростянецьке ЛГ» площею 4263,1 га. Загальна площа соснових насаджень на території дослідного об'єкта становить 39031,8 га (рис. 1).

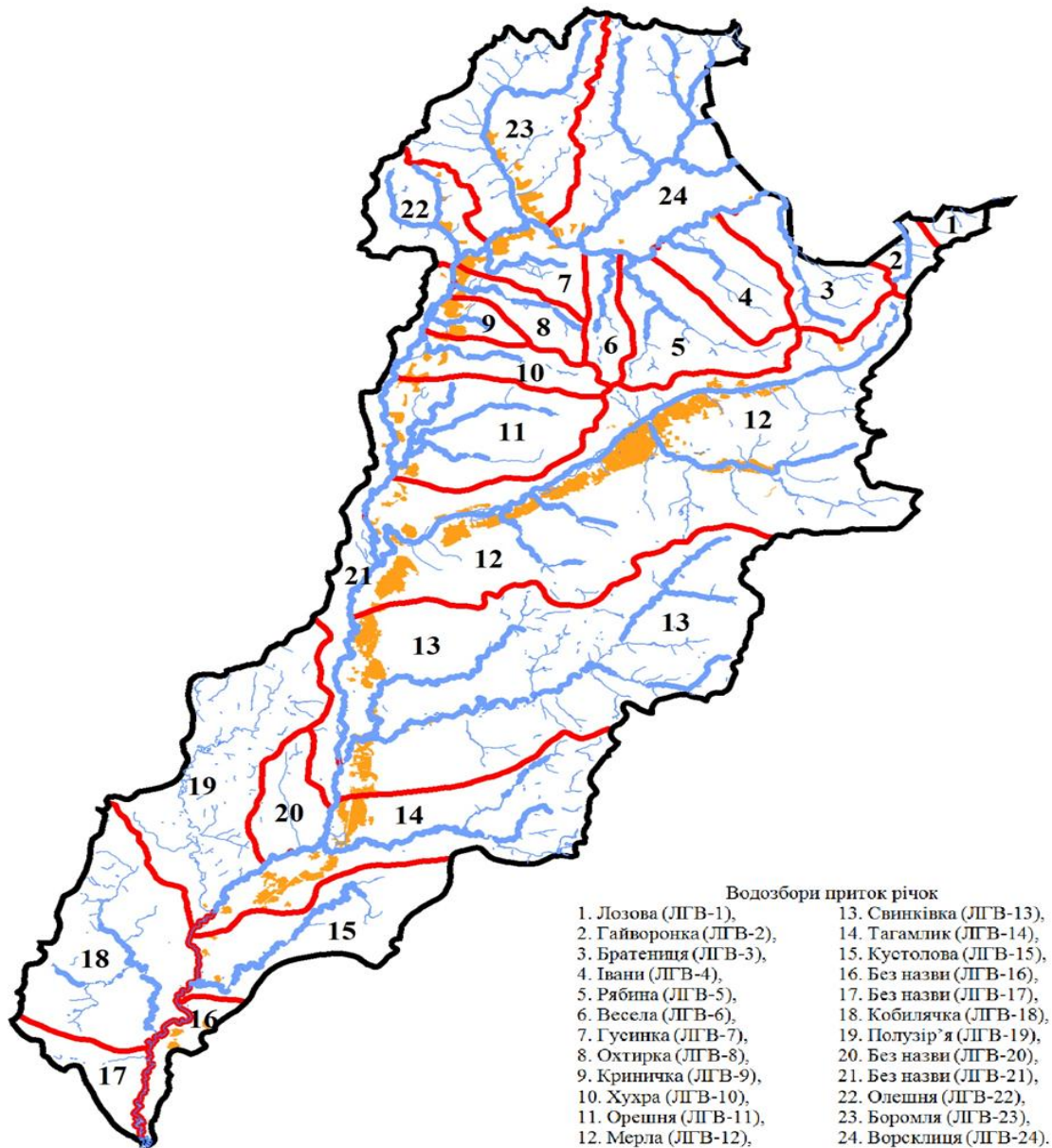

Рис. 1 Схема-карта поширення соснових насаджень на водозборах Ворскли

Соснові насадження на водозборі річки Ворскла характеризується значною різноманітністю трофотопів, типів лісорослинних умов, що охоплюють майже всю едафічну сітку Є. В. Алексєєва – П. С. Погребняка. У кожній групі типів лісорослинних умов лісовпорядниками виділено різну кількість типів лісу. Бори представлені чотирма, субори – трьома, сугруди – тринадцятьма та груди – шістьма типами лісу. Загалом виділено 26 типів лісу, у тому числі один – дуже сухий, чотири – сухих, тринадцять – свіжих, вісім – вологих. Найбільше типологічне різноманіття характерне для лісів водозбору річки Мерла (17 типів лісу), а найменше – для лісів водозбору річки Гайворонка (1 тип лісу). Незначна кількість типів лісу на водозборах річок пояснюється однорідністю природно-кліматичними, ґрунтово-гідрологічними умовами формування лісів у межах певних водозборів річок.

Ліси за участю сосни звичайної (*Pinus sylvestris* L.) представлені майже в усіх едатопах, що свідчить поліфункціональне екологічне й екосистемне значення насаджень, які вона формує. Переважна більшість соснових лісів зосереджена у свіжих пігратопах (94,6 %) і суборевих (58,9 %), борових (21,5 %) і сугрудових (47,1%) трофотоплах. Оптимальними умовами росту для цієї породи [4] є едатопа А₂ (7237,0

га, або 18,5 %), B₂ (22234,8 га, або 57,0 %), C₂ (7095,8 га, або 18,2 %), загалом у них росте 97,3 % усіх соснових лісів (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл площ соснових насаджень за едатопами на водозборі Ворскли

Гігротопи	Трофотопи									
	А – бір		В – суббір		С – сугруд		D – груд		Усього	
	га	%	га	%	га	%	га	%	га	%
0 – дуже сухі	22,5	0,1	-	-	-	-	-	-	22,5	0,1
1 – сухі	1112,6	2,9	543,8	1,4	47,7	0,1	8,8	0,0	1712,9	4,4
2 – свіжі	7237,0	18,5	22234,8	57,0	7095,8	18,2	356,3	0,9	36923,9	94,6
3 – вологі	19,7	0,1	193,9	0,5	153,0	0,4	5,9	0,0	372,5	1,0
Разом	8391,8	21,5	22972,5	58,9	7296,5	18,7	371,0	1,0	39031,8	100,0

Загалом соснові насадження на водозборах Ворскли переважають в умовах свіжого субору (B₂). Характер поширення цих насаджень залежить від особливостей кліматичних, ґрунтових умов, геоморфології та рельєфу місцевості.

Розподіл площ соснових насаджень на водозборах Ворскли за трофотопами характеризується значною різноманітністю (рис. 2). Так, борові (бідні) умови поширені на 14 водозборах річок, а їхня частка коливається від 3,4 % (водозбір Боромлі) до 92,2 % (водозбір Без назви (ЛГВ-19)).

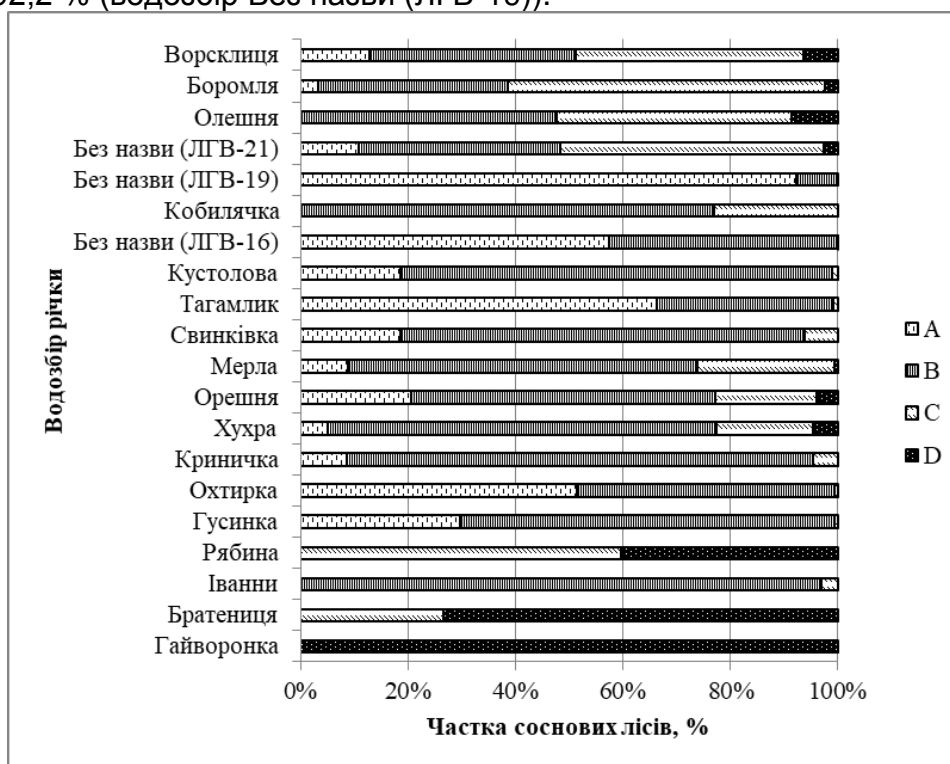

Рис. 2 Розподіл площ соснових насаджень на водозборах Ворскли за трофотопами, %

Соснові насадження в суборевих умовах поширенні на 17 водозборах приток Ворскли, а їхня частка варіює від 7,8 % (водозбір Без назви (ЛГВ-19)) до 96,6 % (водозбір Іванни).

У сугрудових умовах сосна звичайна трапляється на 18 водозборах приток Ворскли, а їхня частка коливається від 0,5 % (водозбори Гусинки, Охтирки) до 59,2 % (водозбір Боромлі).

Соснові насадження в грудових умовах поширенні на 10 водозборах приток Ворскли, а їхня частка варіює від 0,7 % (водозбір Мерли) до 100 % (водозбір Гайворонки).

Тип лісу – ділянка лісу або їхня сукупність, що характеризується загальним типом лісорослинних умов, подібним складом деревних порід, кількістю ярусів, аналогічною фауною, що вимагають одних і тих же лісогосподарських заходів [4, 9].

Типологічна структура соснових лісів на водозборі річки Ворскла є доволі різноманітною. Так, на території дослідного об'єкта домінують наступні типи лісу: свіжий дубово-сосновий субір (57,0 % від загальної площі лісів), сухий сосновий субір (18,5 %), свіжий липово-дубово-сосновий сугруд (17,4 %), частка інших типів лісу є незначною (табл. 2)

Таблиця 2

Розподіл площ соснових насаджень на водозборі Ворскли за типами лісу

Тип лісу		Площа	
Назва	Індекс	га	%
Дуже сухий сосновий бір	A ₀ -С	22,5	0,1
Сухий сосновий бір	A ₁ -С	1112,6	2,9
Свіжий сосновий бір	A₂-С	7237	18,5
Вологий сосновий бір	A ₃ -С	19,7	0,1
Сухий дубово-сосновий субір	B ₁ -ДС	543,8	1,4
Свіжий дубово-сосновий субір	B₂-ДС	22234,8	57,0
Вологий дубово-сосновий субір	B ₃ -ДС	193,9	0,5
Суха пакленова діброва еродована	C ₁ -пкД ^e	47,7	0,1
Свіжий грабово-дубово-сосновий сугруд	C ₂ -гдС	19,1	0,05
Свіжа судіброва	C ₂ -Д	0,8	0,002
Свіжа судіброва еродована	C ₂ -Д ^e	49,9	0,1
Свіжа липова судіброва еродована	C ₂ -лД ^e	22,7	0,1
Свіжа заплавна судіброва	C ₂ -Д ³	186,6	0,5
Свіжа кленово-липова судіброва	C ₂ -клД	12	0,03
Свіжий липово-дубово-сосновий сугруд	C₂-лДС	6801,8	17,4
Свіжа діброва слабо галогенний варіант	C ₂ -Д ^{h1}	2,9	0,01
Вологий грабово-дубово-сосновий сугрудок	C ₃ -гдС	1,7	0,004
Свіжа судіброва заплавна	C ₃ -Д ³	29,5	0,1
Свіжа кленово-липова судіброва	C ₃ -клД	3,1	0,01
Свіжий липово-дубово-соснова сугруд	C ₃ -лДС	118,7	0,3
Суха кленово-липова діброва	D ₁ -клД	8,8	0,0
Свіжа грабова діброва	D ₂ -гД	1,1	0,003
Свіжа бересто-пакленова діброва заплавна	D ₂ -брпкД ³	1,8	0,005
Свіжа кленово-липова діброва	D ₂ -клД	353,4	0,9
Волога кленово-липова діброва	D ₃ -клД	2,2	0,01
Вологий ясеневоліпова діброва	D ₃ -ялД	3,7	0,01
Разом		39031,8	100,0

Для детальної характеристики типів лісу на водозборах приток Ворскли, її притоки згруповано в окремі групи за кількістю типів лісу. Загалом виділено чотири групи: перша – кількість типів лісу коливається від 1 до 5 шт.; друга – 6-10 шт.; третя – 11-15 шт.; четверта 16 і більше типів лісу (рис. 3).

Так, до першої групи (1-5 шт.) належать наступні притоки Ворскли: Гайворонка, Братениця, Іванни, Рябина, Кустолова, Кобилячка, Без назви ЛГВ-19.

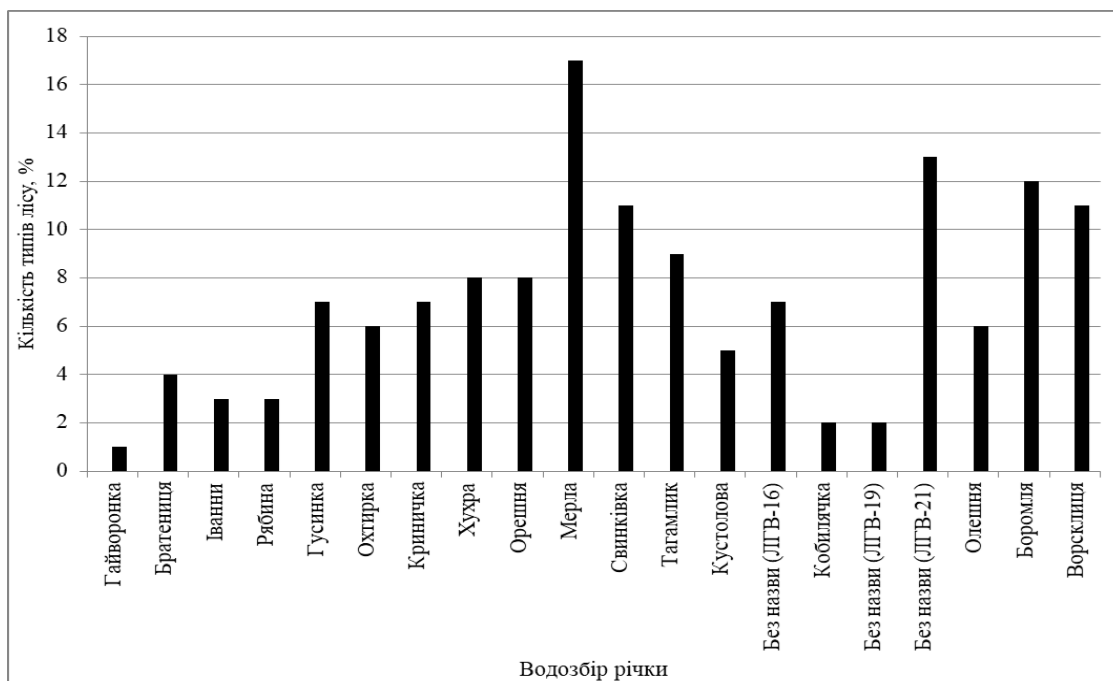

Рис. 3 Розподіл кількості типів лісу на водозборах Ворскли, шт.

До другої групи (6-10 шт.) – притоки Гусинка, Охтирка, Криничка, Хухра, Орешня, Тагамлик, Без назви ЛГВ-16, Олешня.

До третьої групи (11-15 шт.) – притоки Свинківка, Без назви ЛГВ-21, Боромля, Ворсклиця.

До четвертої групи (16 і більше типів лісу) належать притоки лише на водозборі річки Мерла.

Типологічне різноманіття соснових лісів на водозборах Ворскли доцільно враховувати під час організації, планування та веденні лісового господарства. Значна кількість типів лісу свідчить про необхідність впровадження в лісгосподарську практику диференційованих систем господарювання із врахуванням розташування водозборів річок.

Загальна площа соснових лісів на водозборах Ворскли становить 39031,8 га. Ці насадження загалом зосереджені в суборевих (58,9 % від загальної площі лісів) умовах.

Типологічне різноманіття лісів представлено 26 типами лісу. Так, серед них домінують такі типи лісу: свіжий дубово-сосновий субір (57,0 % від загально площі лісів), сухий сосновий субір (18,5 %), свіжий липово-дубово-сосновий сугруд (17,4 %).

Кількість типів лісу на 20 водозборах річок коливається від 1 (водозбір річки Гайворонка) до 17 шт. (водозбір річки Мерла). Лісгосподарські заходи на водозборах річок мають бути спрямовані на збереження видового та типологічного різноманіття природних екосистем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Case M. J., Johnson B. G., Bartowitz K. J., Hudiburg T. W. Forests of the future: Climate change impacts and implications for carbon storage in the Pacific Northwest, USA. *Forest Ecology and Management*. 2021. 482, article number 118886. <https://doi.org/10.1016/j.foreco.2020.118886>.

2. Бондар О. Б., Ткач Л. І. Типологічне різноманіття лісів на водозборах річок Лівобережного Лісостепу України. *Actual problems of natural sciences : modern scientific discussions : collective monograph*. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2020. С. 18–34. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-025-4-2>.

3. Бугайов С. М., Пастернак В. П. Вільхові ліси Лівобережного Лісостепу України : стан та продуктивність: монографія. Харків : ХНАУ, 2020. 180 с.
4. Ведмідь М. М., Распопіна С. П. Оцінка лісорослинного потенціалу земель. Методичний посібник. Київ : «Видавничий дім» Еко-інформ, 2010. 80 с.
5. Лесная типология: современные методы выделения типов леса, классификация и районирование лесной растительности: материалы Международного научного семинара / под. ред. А. В. Пугачевский и др. Национальная академия наук Беларуси, Институт экспериментальной ботаники им. В. Ф. Купревича НАН Беларуси. Минск : Колорград, 2016. 224 с.
6. Назаренко В. В. Пастернак В. П. Закономірності формування типів лісу Лісостепу Харківщини : монографія. Харків : Планета-Прінт. 2016. 190 с.
7. Олійник В. С. Гідрологічна роль лісів Українських Карпат : монографія. Івано-Франківськ : НАІР, 2013. 232 с.
8. Пастернак В. П., Яроцький В. Ю., Гармаш А. Я. Типологічне різноманіття лісів Володимирівського природоохоронного науково-дослідного відділення НПП «Слобожанський». *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Біологія»*. 1. (28). С. 169 – 174.
9. Шпарик Ю. С. Стале управління лісами (на прикладі Українських Карпат) : монографія. Івано-Франківськ : Супрун В. П., 2016. 286 с.

УДК 616.341 - 008.707

Василь Василюк

СПОСОБИ КОРЕКЦІЇ ЯКОСТІ ЖИТТЯ ХВОРИХ НА ГАСТРОЕЗОФАГЕАЛЬНУ РЕФЛЮКСНУ ХВОРОБУ

Згідно зі стандартними вимогами обстежено 35 пацієнтів різного віку і статі. На підставі обстеження встановлено, що застосування ІПП (лансопразол) прокінетиків (домперидон) у хворих із ГЕРХ забезпечує не тільки високий лікувальний ефект, але й значно покращує їх самопочуття та підвищує якість життя.

Ключові слова: якість життя, гастроєзофагеальна рефлюксна хвороба.

According to the standards, 35 patients of all ages were examined and genders. Based on the survey, it has been established that the use of IPP (lansoprazole), prokinetics (domperidone) in patients with GERS provides not only a high therapeutic effect, but also significantly improves their well-being and improves the quality of life.

Keywords: quality of life, gastro-esophageal reflux disease.

Гастроєзофагеальна рефлюксна хвороба (ГЕРХ) – одне з найбільш поширених хронічних кислотозалежних захворювань травного тракту, яке виникає внаслідок недостатності нижнього стравохідного сфінктера та у 25-50 % випадків вимагає застосування кислотознижувальних препаратів протягом усього життя [1, 2, 6].

ГЕРХ – це хронічне захворювання, обумовлене ретроградним рухом шлункового вмісту у стравохід і / або естраєзофагеально, що призводить до виникнення симптомів, які погіршують якість життя пацієнта, незалежно від того, супроводжуються вони видимим пошкодженням стінки стравоходу чи ні [3, 4].

Початок третього тисячоліття характеризується бурхливим зростанням ГЕРХ у розвинених країнах світу (у 4-5 разів), що дозволяє розглядати її як своєрідну «проблему третього тисячоліття». Вважається, що це може бути пов'язано з

високою поширеністю таких ризиків GERX, як ожиріння, а також із сидячим способом життя і зміною складу їжі. Оцінка поширеності GERX є достатньо складною через відсутність загальновизнаного визначення хвороби та «золотих діагностичних критеріїв» [5, 6].

Проте вважається, що в розвинутих країнах світу поширеність GERX може сягати 40-50 % усього дорослого населення. Поширені епідеміологічні дослідження, проведені у країнах Західної Європи і США, свідчать про те, що 20-40 % осіб постійно (з різною частотою) відчувають печію – основний симптом GERX. За даними світової літератури печію щоденно відчувають 7-11 % дорослого населення, декілька разів на тиждень – до 15 %, декілька разів на місяць – до 50 % дорослого населення.

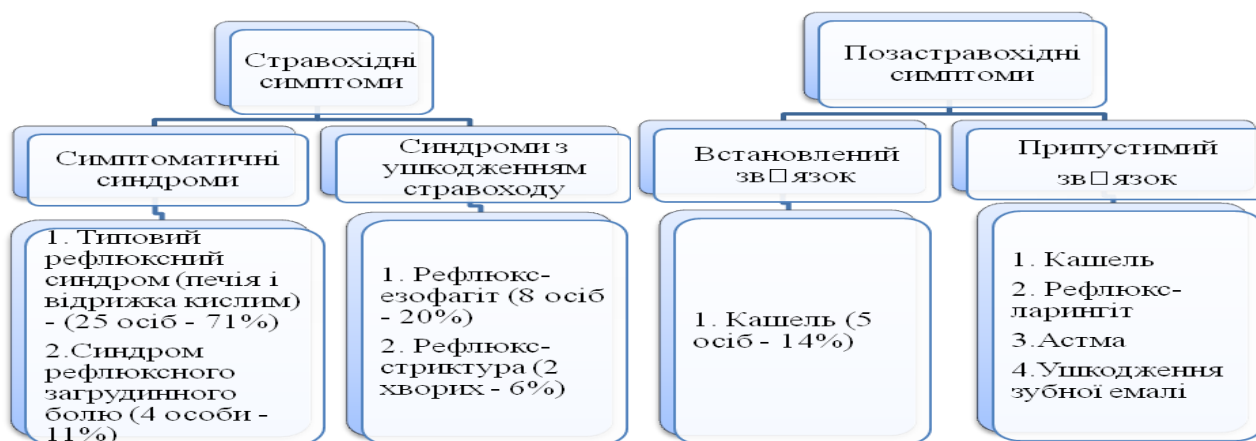
Якість життя може знижуватись і проявлятися відчуттям печії кожен день. У половини хворих на GERX приводить до порушення сну, турбує загальна слабкість, упадок сил, дратівливість, нервові розлади. Погіршення якості життя знижує працездатність, підвищує рівень тривожності, сприяє розвитку супутніх захворювань, знижує виробництво праці, збільшує кількість днів тимчасової непрацездатності, що веде до економічних втрат. GERX є соціально-економічною проблемою [5, 6].

Дослідження проведені в Тернопільській університетській лікарні в гастроентерологічному відділі. Обстежено 35 пацієнтів із верифікованою GERX, серед яких: 26 жінок і 9 чоловіків у віці 19–64 роки (середній вік $41,5 \pm 2,5$). Контрольна група налічувала 10 студентів-добровольців у віці 21 рік.

Клінічні форми GERX

У 18 пацієнтів хворих на неерозивну форму GERX, були виявлені клінічні симптоми хвороби, однак ерозивних змін під час ендоскопії стравоходу не було виявлено. Ерозивна форма GERX у 8 пацієнтів характеризувалась наявними ерозивними змінами стравохідного епітелію різного ступеня. У 3 обстежених хворих на GERX виявлені стриктури стравоходу.

Згідно з класифікацією проявів GERX (Монреаль 2005) хворих розподілено наступним чином:

Стравохідні симптоми виявлено у 86 % осіб, позастравохідні – у 14 % осіб.

Обстежуваним проведений комплекс обов'язкових клінічних досліджень, у тому числі: ЕГДС, інтрагастральна рН-метрія, рентгенологічне дослідження стравоходу та шлунка, ІПП-тест.

За ЕГДС у хворих на GERX виявлено дві форми – ендоскопічно-негативну та ендоскопічно-позитивну.

За ендоскопічно-негативному варіанті GERX, частота якої досягає 60 %, зміни слизової оболонки стравоходу не візуалізуються або мають ознаки катарального рефлюкс-езофагіту. Проте під час мікроскопічного дослідження наявні запальні

зміни. Результатами морфологічного дослідження встановлено, що субстратом ендоскопічно-позитивного варіанту ГЕРХ виявлений ерозивний рефлюкс-езофагіт.

Катаральний (еритематозний) езофагіт виявлений у 51 % хворих.

Субстратом ендоскопічно-позитивного варіанту ГЕРХ виявлений ерозивний рефлюкс-езофагіт.

За ЕГДС катаральний (еритематозний) езофагіт виявлений у 18 обстежуваних (51 %): слизова оболонка нижньої третини стравоходу була гіперемійована, набрякла, місцями покрита в'язким слизом, наявні підслизові крововиливи, які супроводжуються контактною кровоточивістю.

Ерозивний езофагіт, який характеризується набряком і гіперемією слизової оболонки стравоходу виявлено у 8 осіб (23 %). На фоні вказаних змін наявні множинні поверхневі дефекти слизової оболонки – ерозії, покриті фібрином і оточені невеликим вінчиком гіперемії.

Згідно з Лос-Анджелівською класифікацією рефлюкс-езофагіту в обстежуваних хворих виявлено:

- ступінь А: одне ураження слизової оболонки стравоходу, обмежене складками слизової оболонки, розміром не більше 5 мм;
- ступінь В: декілька уражень слизової оболонки стравоходу розміром більше 5 мм, що не зливаються між собою й обмежені складками слизової оболонки;
- ступінь С: декілька уражень слизової оболонки стравоходу, що розташовані на складках і між ними та займають менше 75 % слизової;
- ступінь D: дефекти слизової оболонки, що займають 75 % і більше слизової оболонки стравоходу.

Методом рентгенологічного дослідження стравоходу та шлунка діагностовано у 2 хворих (6 %) пептичну стриктуру нижньої третини стравоходу. Рентген-картина: звуження нижньої третини стравоходу з нерівними контурами та помірним супрастенотичним розширенням стравоходу та послабленням його перистальтики. Контраст проходить через звуження малим струменем. Розкриття нижнього сфінктера не повне.

Інтрагастральна рН до лікування: рН – 4,0 – 7 осіб (20%), рН – 3,8 – 10 осіб (29 %), рН – 3,7 – 9 осіб (26 %), рН – 3,6 – 5 осіб (14 %), рН – 3,5 – 4 особи (11 %).

Після лікування: рН – 4,8 – 5 осіб (14 %), рН – 5,0 – 9 осіб (26 %), рН – 5,4 – 10 осіб (29 %), рН – 5,9 – 7 осіб (20 %), рН – 6,5 – 4 особи (11 %).

ІПП-тест показав, що ІПП за стандартного дозування використовуються з діагностичною чи диференціально-діагностичною метою. Застосування рабепразолу в цьому випадку було найбільш доцільним внаслідок найшвидшого розвитку антисекреторного ефекту серед усіх ІПП.

- Рабепразол призначали по 20 мг раз на добу протягом 14 днів.
- У 33 пацієнтів (94 %) симптоми ГЕРХ зникли протягом 1-3 днів, що свідчить про ефективність лікування. У 2 пацієнтів (6 %) спостерігалася резистентність до ІПП-тесту.

Терапія була націлена на ерадикацію *Helicobacter pylori*:

- кларитроміцин по 500 мг 1 рази на добу;
- амоксицилін – 1000мг 2 рази на добу;
- лансопразол в дозі 30 мг 1 рази на добу протягом 7 днів.

Для нормалізації моторики верхніх відділів травного каналу використовували прокінетик: домперидон – по 10 мг 2 рази на добу протягом 14 днів.

Аналіз результатів лікування показав, що самопочуття пацієнтів було:

- відмінне – 1 (3 %) пацієнт;
- добре – 19 (54 %);
- задовільне – 14 (40 %);
- незадовільне – відмічав 1 хворий (3 %).

Застосування ІПП (лансопразол) прокінетиків (домперидон) у хворих на ГЕРХ

забезпечує не тільки високий лікувальний ефект, але й значно покращує їх самопочуття та підвищує якість життя.

Рекомендації хворому на ГЕРХ: необхідно дотримуватися режиму харчування і збереження свого здоров'я, дотримуватися здорового способу життя, відмовитися від куріння та вживання алкоголю, зменшити масу тіла, обмежити вживання великого об'єму споживаної їжі. Не лягати спати відразу після прийняття їжі, не носити цупких поясів, корсетів, бандажів, які відчутно підвищують внутрішньо-черевний тиск, уникати робіт які пов'язані з нахилом тулуба вперед, не піднімати важкість більше 8-10 кг.

Режим харчування повинен бути частим, дрібними порціями 4-5 разів на добу. Їжа повинна бути відвареною або приготована на пару.

ЛІТЕРАТУРА

1. Щербиніна М. Б., Гладун В. М., Борисова Ю. В. Пілотне дослідження поінформованості студентсько-викладацького контингенту щодо гастроєзофагеальної рефлюксної хвороби. *Сучасна гастроентерологія*. 2018. № 4. С. 17–24.

2. Хухліна О. С., Дрозд В. Ю., Антонів А. А., Роцук О. І. Динаміка результатів добового мультік анального інтралюмінального імпеданс рН моніторингу стравоходу хворих на стабільну стенокардію напруження та гастроєзофагеальну рефлюксну хворобу на тлі корекції базисної терапії. *Сучасна гастроентерологія*. 2019. № 3. С. 7–12.

3. Палій І. Г., Заїка С. В., Колісник С. П., Ткачук І. В. Проблемні питання сучасної фармакотерапії гастроєзофагеальної рефлюксної хвороби : роль і місце прокінетиків. *Сучасна гастроентерологія*. 2018. № 1. С. 67–73.

4. Кендзерская Т. Б., Христич Т. Н., Хухлина О. С. та ін. Гастроэзофагеальная рефлюксная болезнь : старая проблема – новые аспекты. *Острые и неотложные состояния в практике врача (Гастроэнтерология)*. 2008. № 2 / 1. С. 8–18.

5. Чернобровий В. М., Мелащенко С. Г., Ксенчин О. О. Гастроэзофагеальная рефлюксная хвороба : функціональна діагностика, вибір інгібіторів протонної помпи та оцінка ефективності їх кислотосупресивної дії. *Сучасна гастроентерологія*. 2015. № 3. С. 50–58.

6. Дорофеев А. Э., Матяш Л. А. Особенности коморбидного течения и диагностики гастроэзофагеальной рефлюксной болезни и синдрома раздраженной кишки у пациентов гастроэнтерологического профиля. *Сучасна гастроентерологія*. 2017. № 2. С. 28–35.

7. Fitzgerald R. C, Vaezi M. F. Esophageal diseases. *Gastroenterology*. 2018. Vol. 154 (2). P. 263–266.

8. Gyawali C. P. et al. Modern diagnosis of GERD; The Lyon Consensus. *Gut*. 2018. Vol. 10. P. 1–13.

УДК 582.42

Оксана Галаган, Ольга Дух,
Руслана Панасенко, Неля Цицюра

КОЛЕКЦІЯ ГОЛОНАСІННИХ РОСЛИН КРЕМЕНЕЦЬКОГО БОТАНІЧНОГО САДУ

У статті представлено результати дослідження історії створення та сучасного стану колекції голонасінних рослин Кременецького ботанічного саду, підведено підсумки інтродукційної роботи за 1970-2021 роки. Визначено таксономічний склад колекції та перспективи її розвитку задля збільшення асортименту декоративних голонасінних рослин з метою використання в садово-парковому будівництві.

Ключові слова: ботанічний сад, колекція голонасінних рослин, таксономічний склад, провідні родини.

The article presents the results of the study of the history of creation and current state of the collection of gymnosperms of the Kremenets Botanical Garden, summarizes the results of introductory work for 1970-2021. The taxonomic composition of the collection and prospects for its development have been determined to increase the range of ornamental gymnosperms for use in garden and park construction.

Key words: botanical garden, collection of gymnosperms, taxonomic composition, leading families.

Кременецький ботанічний сад – сад загальнодержавного значення, один із найстаріших садів України – розпочав свій літопис за часів діяльності відомих природодослідників і науковців Францішека Шайдта, Діонісія Мак-Клера, Вілібальда Бессера. У 1806 році Францішек Шайдт розробив ідею створення саду, а відомий ірландський майстер садово-паркового мистецтва Діонісій Мак-Клер почав практично реалізовувати її із впровадженням власних проєктів, велику увагу приділяючи збагаченню колекції видами світової та місцевої флори. У 1809 році ботанічний сад очолив викладач природничої історії Кременецького ліцею, відомий дослідник флори Волині й Опілля, доктор медицини та ботаніки Вілібальд Бессер, за часів діяльності якого ботсад набув надзвичайного розвитку, став одним з кращих і відомим далеко за кордоном [4]. Пройшовши через складні віхи історії, сьогодні ботанічний сад – потужна науково-дослідна природоохоронна установа, роль і значення якої у сфері збереження й охорони біорізноманіття важко переоцінити.

Одним із завдань Кременецького ботанічного саду є збереження та поповнення у штучних умовах колекцій живих рослин, які мають наукове, навчальне, економічне й культурне значення. Напрямами роботи наукового відділу дендрології ботанічного саду є інтродукція деревних рослин, формування дендрологічних колекцій, створення експозиційних ділянок тощо. Збільшення видового та формового різноманіття голонасінних рослин дало змогу виділити їх у спеціалізовану колекцію, яка слугує основою для розмноження та розширення асортименту голонасінних деревних рослин, дає змогу здійснити їх інтродукційне випробування та використати багатство видової, формової різноманітності, декоративних якостей для цілей ландшафтної архітектури.

Метою та завданнями нашого дослідження було встановлення таксономічного складу колекції голонасінних рослин Кременецького ботанічного саду, дослідження історії її створення й окреслення перспектив розвитку.

Станом на 2021 рік колекційний фонд відділу *Pinophyta* налічує 42 види та 62 форми, які використовуються як база для проведення досліджень інтродуцентів, навчання здобувачів вищої освіти, спеціалістів зеленого будівництва, просвітницької діяльності, а також як маточні рослини для впровадження в лісове господарство й озеленення.

За географічним походженням ці види представляють основні райони видового різноманіття дендрофлори помірної зони: Європейську частину, у тому числі Крим; Кавказ, Малу Азію; Північну Америку; Японію, Китай, Далекий Схід [1].

Колекція голонасінних рослин Кременецького ботанічного саду була закладена у 70-их роках на ділянці площею 0,03 га. Сьогодні на цій території росте 20 дерев віком понад 50 років. Це таксони *Thuja occidentalis*, *Taxus baccata*, *Picea abies*, *Platycladus orientalis*, *Abies alba*, *Larix decidua*. Кожне дерево в колекції потребує спеціального догляду (обрізки, захисту від шкідників і хвороб, поливу, мульчування, підживлення). Значне збільшення колекції відбулося в 1986 та 2005-2007 роках. Найбільше надходжень було з ботанічного саду Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка (КНУ), дендропарку Гермаківського лісництва (ДГЛ), Волинського лісового селекційно-насінневого центру (Волиньліс), Національного ботанічного саду ім. М. М. Гришка (НБС ім. М. М. Гришка), ботанічного саду Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (ХНУ) відповідно. У 2010 р. закладено гірку шпилькових на площі 0,08 га.

Сьогодні колекція голонасінних рослин розташована у вигляді компактних за місцем зростання окремих родових комплексів, експозиційних ділянок, мікрогруп, солітерів [7, 8].

Таксономічний склад колекції голонасінних рослин Кременецького ботанічного саду представлено у табл. 1 [2, 3, 5, 6].

Таблиця 1

**Таксономічний склад
колекції голонасінних рослин Кременецького ботанічного саду**

№ з/п	Рід	Вид	Форма	Рік поступлення	Походження*
Родина <i>Ginkgoaceae</i>					
1	<i>Ginkgo</i> L.	<i>Ginkgo biloba</i> L.		1951	СЮ
			« <i>Mariken</i> »	2008	КНУ
Родина <i>Cupressaceae</i>					
2	<i>Chamaecyparis</i> L.	<i>Chamaecyparis lawsoniana</i> (A. Murr.) Parl.			
		- // -	« <i>Alumii</i> »	1986	ДГЛ
		- // -	« <i>Glauca</i> »	2007	НБС ім. М. М. Гришка
		- // -	« <i>Globosa</i> »	2006	КНУ
		- // -	« <i>Filifera</i> »	1986	ДГЛ
		<i>Chamaecyparis pisifera</i> Sieb. et Zucc. ex Endl.		1986	ДГЛ
		- // -	« <i>Filifera Aurea</i> »	2007	КНУ
		- // -	« <i>Plumosa</i> »	2007	КНУ
		- // -	« <i>Plumosa Aurea</i> »	2010	НБС ім. М. М. Гришка
		- // -	« <i>Squarrosa</i> »	2010	НБС ім. М. М. Гришка
		- // -	« <i>Boulevard</i> »	1986	НБС

ЕКОЛОГО-БІОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ У СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

3	<i>Juniperus</i> L.	<i>Juniperus davurica</i> Pall.		2006	ім. М. М. Гришка КНУ
		<i>Juniperus communis</i> L.			
		- // -	«Hibernica»	2007	КНУ
		- // -	«Suecica»	2007	КНУ
		<i>Juniperus sabina</i> L.		1986	ДГЛ
		- // -	«Tamaris-cifolia»	1986	ДГЛ
		- // -	«Variegata»	1986	СЮ
		<i>Juniperus chinensis</i> L.	«Pfitzeriana»	2005	ДГЛ
		- // -	«Old Gold»	2005	ДГЛ
		- // -	«Stricta»	2005	Волиньліс
		- // -	«Variegata»	2005	Волиньліс
		- // -	«Alps Blue»	2006	КНУ
		<i>Juniperus horizontalis</i> Moench.			
		- // -	«Bar Harbour»	2005	Волиньліс
		- // -	«Glauca»	2005	Волиньліс
		- // -	«Prince of Wales»	2008	КНУ
		<i>Juniperus media</i> Melle x	«Gold Star»	2005	Волиньліс
		- // -	«Old Gold»	2005	від любителя
		<i>Juniperus procumbens</i> Sieb.		2006	КНУ
		- // -	«Nana»	2010	від любителя
		<i>Juniperus scopulorum</i> Sarg.	«Blue Arrow»	2005	Волиньліс
		- // -	«Skyrocket»	2010	Волиньліс
		<i>Juniperus squamata</i> Buch-Ham.	«Hunnetorp»	2005	Волиньліс
		- // -	«Blue Star»	2006	Волиньліс
		- // -	«Blue Carpet»	2006	Волиньліс
		<i>Juniperus virginiana</i> L.			
		- // -	«Helle»	2006	КНУ
		- // -	«Skyrocket»	2005	Волиньліс
		<i>Juniperus sargentii</i> (A. Henry) Takeda ex Koidz.		2007	БДП
4	<i>Microbiota</i> Kom.	<i>Microbiota decussata</i> Kom.		2005	Волиньліс
5	<i>Platycladus</i> Spach	<i>Platycladus orientalis</i> (L.) Franco		1970	СЮ
			«Flagelliformis»	2006	КНУ
6	<i>Thuja</i> L.	<i>Thuja occidentalis</i> L.			
			«Aurea»	1970	СЮ
		- // -	«Aureospicata»		
		- // -	«Columna»	1986	ДГЛ
		- // -	«Douglasii Pyramidalis»	2010	НБС ім. М. М. Гришка
		- // -	«Ellwangeriana»	2007	НБС ім.

		- // -	« <i>Ellwangeriana Aurea</i> »	2007	М. М. Гришка НБС ім. М.М. Гришка
		- // -	« <i>Ericoides</i> »	1986	ДГЛ
		- // -	« <i>Ericoides aurea</i> »	2007	ХНУ
		- // -	« <i>Elegantissima</i> »	2006	КНУ
		- // -	« <i>Fastigiata</i> »	2010	НБС ім. М. М. Гришка
		- // -	« <i>Globosa</i> »	1986	СЮ
		- // -	« <i>Globosa Nana</i> »	2007	ХНУ
		- // -	« <i>Lutea</i> »	2007	ХНУ
		- // -	« <i>Lutescent</i> »	2005	Волиньліс
		- // -	« <i>Variiegata</i> »		
		- // -	« <i>Holmstrup</i> »	2005	Волиньліс
		- // -	« <i>Hosseri</i> »	2005	Волиньліс
		- // -	« <i>Cristata</i> »	2006	КНУ
		<i>Thuja standishii</i> (Gord.) Carr.		2007	НБС ім. М. М. Гришка
		<i>Thuja plicata</i> D. Don.		1986	ДГЛ
		- // -	« <i>Aureo-variegata</i> »	2007	НБС ім. М. М. Гришка
		- // -	« <i>Zebrina</i> »	2007	НБС ім. М. М. Гришка
7	<i>Thujopsis</i> Sieb. et Zucc. ex Endl.	<i>Thujopsis dolobrata</i> Sieb. et Zucc.		1970	СЮ
		- // -	« <i>Variiegata</i> »	2006	КНУ
Родина <i>Pinaceae</i>					
8	<i>Abies</i> Mill.	<i>Abies alba</i> Mill.		1986	ДГЛ
		<i>Abies balsamea</i> (L.) Mill.		2007	ХНУ
		<i>Abies concolor</i> (Gord.) Hoopes.		2007	ХНУ
		<i>Abies koreana</i> Wils.		2004	Кременець, від любителя
		<i>Abies holophylla</i> Maxim.		2007	ХНУ
9	<i>Larix</i> Mill.	<i>Larix decidua</i> Mill.		1986	ДГЛ
		<i>Larix polonica</i> Racib.		1986	ДГЛ
10	<i>Picea</i> Dietr.	<i>Picea abies</i> (L.) Karst.			місцевий вид
		<i>Picea glauca</i> (Moench) Voss.		1986	ДГЛ
		- // -	« <i>Conica</i> »	1986	ДЛГ
		<i>Picea omorica</i> (Pancic.) Purkyne		2007	ХНУ
		<i>Picea pungens</i> Engelm.		1989	ДГЛ
		- // -	« <i>Argentea</i> »	1986	ДГЛ
11	<i>Pinus</i> L.	<i>Pinus cembra</i> L.			КНПП
		<i>Pinus koraiensis</i> Sieb. et Zucc.		2007	ХНУ
		<i>Pinus mugo Turra</i> var. <i>mughus</i> (Scop.) Zenari.		2002	КНПП
		<i>Pinus pinaster</i> Ait.		2006	КНУ
		<i>Pinus ponderosa</i>		2006	КНУ

ЕКОЛОГО-БІОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ У СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

		Dougl			
		<i>Pinus sylvestris</i> L.			місцевий вид
		<i>Pinus koraiensis</i> Sieb. et Zucc		2007	ХНУ
12	<i>Pseudotsuga</i> Carr.	<i>Pseudotsuga menziesii</i> (Mirb.) Franco		1986	ДГЛ
Родина <i>Taxaceae</i>					
13	<i>Taxus</i> L.	<i>Taxus baccata</i> L.		1960	СЮ
		- // -	« <i>Aurea-variegata</i> »	1986	ДГЛ
		- // -	« <i>Fastigiata</i> »	1960	СЮ
		- // -	« <i>Fastigiata Aurea</i> »	2006	КНУ
		- // -	« <i>Schwarzgrün</i> »	2006	КНУ
		- // -	« <i>Overeynderi</i> »	2006	КНУ
		- // -	« <i>Stricta</i> »	1986	ДГЛ
Родина <i>Taxodiaceae</i>					
14	<i>Metasequoia</i> Hu et Cheng.	<i>Metasequoia glyptostroboides</i> Hu et Cheng.		1986	СЮ
15	<i>Sequoiadendron</i> Buchholz.	<i>Sequoiadendron giganteum</i> Lindl.		2007	Галич, від любителя

*Примітка.

СЮ – Станція юннатів, Кременець;

КНУ – Ботанічний сад ім. академіка О. В. Фоміна Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка;

ДГЛ – Дендропарк Гермаківського лісництва, Тернопільська область;

НБС ім. М. М. Гришка – Національний ботанічний сад ім. М. М. Гришка НАН України;

Волиньліс – ДП Волинський лісовий селекційно-насіненевий центр;

БДП – Березнівський дендропарк, Рівненська область;

ХНУ – Ботанічний сад Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна;

Кременець – м. Кременець, Тернопільська область;

КНПП – Карпатський національний природний парк;

Галич – м. Галич, Івано-Франківська область.

Отже, колекційний фонд голонасінних рослин представлений класами *Ginkgopsida* та *Pinopsida*, налічує 42 види та 62 форми, які належать до 15 родів із 5 родин (табл. 2).

Таблиця 2

Чисельність родів, видів і форм колекційної дендрофлори відділу *Pinophyta* у Кременецькому ботанічному саду

№ з/п	Родина	К-сть родів	% від загальної кількості	К-сть видів	% від загальної кількості	К-сть форм	% від загальної кількості
1	<i>Ginkgoaceae</i>	1	6,67 %	1	2,38 %	1	1,61 %
2	<i>Cupressaceae</i>	6	40 %	19	45,24 %	53	85,48 %
3	<i>Pinaceae</i>	5	33,33 %	19	45,24 %	2	3,23 %
4	<i>Taxaceae</i>	1	6,67 %	1	2,38 %	6	9,68 %
5	<i>Taxodiaceae</i>	2	13,33 %	2	4,76 %	-	-

	Всього	15		42		62	
--	--------	----	--	----	--	----	--

Провідними родинами за родовим і видовим складом є *Cupressaceae* та *Pinaceae*, за формовим складом – *Cupressaceae*. Провідними родами родини *Cupressaceae* є *Juniperus*, який нараховує 11 видів і 22 форми та *Thuja* – 3 види та 20 форм (рис. 1).

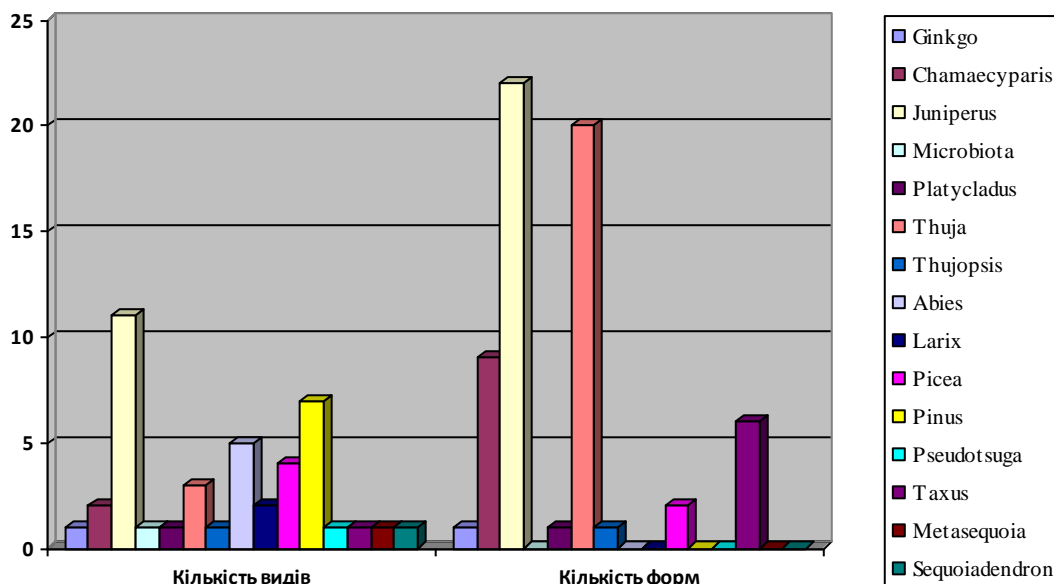

Рис. 1. Спектр видів і форм колекційної дендрофлори відділу *Pinophyta* у Кременецькому ботанічному саду

Працівниками відділу дендрології разом зі співробітниками лабораторії розмноження рослин і реалізація посадкового матеріалу Кременецького ботанічного саду здійснюється робота з вегетативного розмноження рослин, збільшення асортименту та забезпечення споживачів високоякісним садивним матеріалом голонасінних рослин.

Відповідно до Проєкту організації території відбувається створення нових експозицій, формування ландшафтних груп. Так, розпочато створення колекційно-експозиційної ділянки «Коніферетум», для формування якої відібрано 70 таксонів голонасінних, які належать до провідних родин *Pinaceae* Lindl. та *Cupressaceae* F. Neger.

На майбутнє заплановано розширення досліджень структури та життєвого стану культивованої дендрофлори голонасінних порід ботанічного саду, визначення найефективніших способів розмноження, розроблення принципів формування ландшафтів для розробки практичних природоохоронних рекомендацій, оптимізації насаджень експозиційної зони й озеленення населених пунктів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Відділ дендрології. URL: [/http://botsad.in.ua/struktura/viddil-dendrologiyi](http://botsad.in.ua/struktura/viddil-dendrologiyi) (дата звернення: 05.04.2021).
2. Кохно М. А., Гордієнко В. І., Захаренко Г. С. Дендрофлора України. Дикорослі та культивовані дерева й кущі. Голонасінні: довідник / під ред. М. А. Кохна, С. І. Кузнецова; НАН України, Нац. бот. сад ім. М. М. Гришка. Київ : Вища шк., 2001. 207 с.
3. Деревья и кустарники. Голосеменные : справочник. Київ : Наук. думка, 1971. 156 с.
4. Історія. URL: <http://botsad.in.ua/sample-page> (дата звернення: 05.04.2021).
5. Каталог рослин Кременецького ботанічного саду : довід. посібн. Кременець : Полісся, 2015. 160 с.

6. Кохно Н. А. Деревья и кустарники, культивируемые в УССР (покрытосеменные). Київ : Наук. думка, 1986. С. 351.
7. Кузнецов С. И., Клименко Ю. О., Миронова Г. А. Формирование основных типов экспозиций в ботанических садах и дендропарках. Київ : Наук. думка, 1994. 198 с.
8. Кузнецов С. И., Чуприна П. Я. О композиционном использовании хвойных в коллекциях ботанических садов Украины. *Интродукция древесных растений и озеленение городов Украин.* Київ : Наук. думка, 1983. С. 105–109.

УДК 351.778.3

Людмила Головатюк,
Ольга Кратко

ІННОВАЦІЙНІ ВОДООЧИСНІ ТЕХНОЛОГІЇ, ЯК МЕТОДИ БОРТЬБИ ВІД НАДХОДЖЕННЯМ ШКІДЛИВИХ ЕЛЕМЕНТІВ У ВОДНІ ОБ'ЄКТИ КРЕМЕНЕЧЧИНИ

У статті здійснено аналіз і оцінку основних забруднювачів поверхневих і підземних вод Кременецького району за гідрохімічними показниками та проаналізовано використання інноваційних водоочисних технологій. Здійснено прогнозування та пошук шляхів поліпшення стану природних вод Кременеччини. Адже упродовж останніх десятиліть людство все більш гостріше усвідомлює необхідність у наявності чистих водних об'єктів – рік, озер і підземних вод. У публікації розглядаються найбільш потужні джерела забруднення природних вод Кременеччини та з'ясовано, що основною проблемою цього виступають недостатньо очищені стічні води як комунальних, так і промислових підприємств, які потрапляють у водойми та забруднюють їх.

Ключові слова: водні об'єкти, Кременеччина, гідрохімічні показники, якість води, методи очищення, інноваційні технології, водоочисні технології.

The article analyzes and evaluates the main pollutants of surface and groundwater of Kremenets district by hydrochemical parameters and analyzes the use of innovative water treatment technologies. Forecasting and search for ways to improve the state of natural waters of Kremenets region is feasible. After all, in recent decades, humanity has become increasingly aware of the need for clean water bodies – rivers, lakes and groundwater. The publication examines the most powerful sources of pollution of natural waters of Kremenets region and finds that the main problem is insufficiently treated wastewater from both municipal and industrial enterprises that fall into the reservoirs and pollute them.

Key words: water bodies, Kremenchug region, hydrocholic indicators, water quality, purification methods, innovative technologies, water purification technologies.

Упродовж останніх десятиліть людство все більше усвідомлює потребу щодо якості гідромережі країни, міста чи регіону, адже виникає необхідність у чистих річках, озера та підземних водах. Одним із засобів досягнення бажаного є впровадження різноманітних екологічних водоочисних інноваційних технологій, які сприятимуть підвищенню рівня екологічної безпеки водних об'єктів, своєчасних заходів щодо забруднення вод, які становлять значний ризик для водного середовища.

У Кременецькому районі спостерігається загострення сучасних проблем щодо якості питної води та її вплив на стан здоров'я людини. Оскільки зростання масштабів антропогенного впливу на гідросферу призводить до зменшення резервів

поверхневих вод Кременецького району та погіршення їх якості. Тому виникає необхідність у своєрідному заклику, констатації дій щодо вдумливого, ощадливого користування природними ресурсами без нанесення їм серйозних забруднень і деградації, використанні інноваційних технологій із метою якісного очищення та своєчасного виявлення забруднювачів у водних об'єктах. Для вирішення згаданих проблем необхідно проводити систематичний моніторинг довкілля задля покращення стану водних об'єктів та їх раціонального використання, стабілізації сучасної гідроекологічної ситуації на території Кременецького району і істотного її покращення у найближчому майбутньому.

Під час аналізу сучасної екологічної ситуації необхідно усвідомити, що людина сьогодні не може й не повинна радикально втручатися у природу, не враховуючи можливих негативних наслідків своєї господарської (техногенної) діяльності. Адже природні води Кременецького району використовуються в багатьох господарських сферах і для повноцінного існування водних екосистем необхідно вести постійний контроль за резервами природних вод.

У цьому аспекті використовувалися дослідження санепідемстанції міста та власні спостереження й аналіз доступної новітньої спеціальної літератури.

Вивчення гідроекологічного режиму річкової мережі відображено в наукових працях вчених: Й. В. Гриба, В. Д. Грушкова, Л. С. Берга, Ю. Г. Майстренка, О. А. Ліхо, І. І. Залеського, В. І. Пелешенка, В. М. Савицького, І. О. Шевчука, В. М. Семерика, та ін.

Метою написання публікації є виявлення джерел забруднення природних вод Кременецького району; пошук засобів, методів щодо зменшення забруднення водних ресурсів і їх раціонального використання; вивчення водоочисних інноваційних технологій у галузі екології.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання:

- проаналізувати джерела забруднення та зменшення рівнів поверхневих і підземних вод;
- здійснити моніторинг аналізу й оцінку водокористування та водовідведення в Тернопільській області загалом і Кременецькому районі зокрема;
- визначити наслідки змін і показники стану природних вод Кременецького району;
- запропонувати рекомендації щодо зменшення забруднення природних вод Кременецького району;
- вивчити та проаналізувати ефективність інноваційних технологій у галузі екології та гідрології.

Об'єктом дослідження є аналіз джерел і наслідки забруднення природних вод, розробка заходів щодо поліпшення стану природних вод Кременецького району.

Предметом дослідження є чинники забруднення водних об'єктів, інноваційні методи та засоби, що дозволяють покращити стан природних вод Кременецького району.

Методи дослідження: методи просторового аналізу, методи системного аналізу, метод прогнозування, статистичні методи.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в удосконаленні методик моніторингу стану поверхневих вод задля забезпечення зменшення забруднення природних вод Кременецького району та задоволення вимог екологічної безпеки регіону. Визначено основні причини забруднення і зменшення природних вод Кременеччини, що дозволяє розробляти науково обґрунтовані рекомендації для поліпшення стану цих вод і задоволення вимог екологічної безпеки регіону.

Практичне значення одержаних результатів полягає в застосуванні досліджень для вивчення водних об'єктів і вирішення сучасних складових гідроекологічних проблем Кременецького району. Результати проведеної роботи можна використати

в подальших дослідженнях, прогнозуваннях і пошуках шляхів поліпшення стану природних вод Кременецького.

Водні ресурси є одним із життєво важливих компонентів гідросфери земної кулі та необхідною підвалиною соціально-економічного розвитку загалом, задоволення основних потреб людей, діяльності в галузі виробництва продовольства, збереження екосистем.

Основну частину водних ресурсів Кременеччини складають поверхневі води постійних водотоків і водойм. Провідне місце в районі належить річкам – Іква, Горинь, Добринь, Слонівка, Вілія, які входять до басейну Прип'яті. Річка Горинь – одна з найдовших правих приток Прип'яті, яка бере свій початок у Кременецьких горах з джерела у с. Волиця Тернопільської області. Річка Іква в межах Кременецького району витікає із джерел поблизу в с. Чернеця у Кременецькому горбогір'ї, протікає на північ за межі області та впадає у р. Стир. Названі річки мають незначний нахил русла, повільну течію, тому вони небагаті на енергоресурси. Вони використовуються для розведення риби, водоплавної птиці, водопостачання населених пунктів, тваринницьких ферм, промислових підприємств. У Кременецькому районі, крім природних вод є штучні водойми – ставки. Більшість із них розміщується в долинах рік Горині й Ікви. Вони використовуються для водопостачання населення, розведення риби та водоплавної птиці, а також для відпочинку людей [2; 3; 5].

Аналіз сучасного екологічного стану водних джерел у Кременецькому районі свідчить, що негативні процеси на річках і ставках тривають. Більшість річок замулилися, заросли болотною рослинністю та чагарниками, втратили своє природне значення. Вони не мають дренажної спроможності, у результаті чого заплавні землі заболочені й підтоплені та не використовуються в сільському господарстві. Така особливо ситуація спостерігається на малих річках, протяжність русел яких не перевищує 20–35 км (Добринь, Слонівка, Вілія).

Водні ресурси Тернопільської області є досить обмежені, і за водозабезпеченістю регіон займає 15 місце в Україні. Показники водокористування та водовідведення в Тернопільській області в період 2017-2020 рр. наведено на Рис.1.

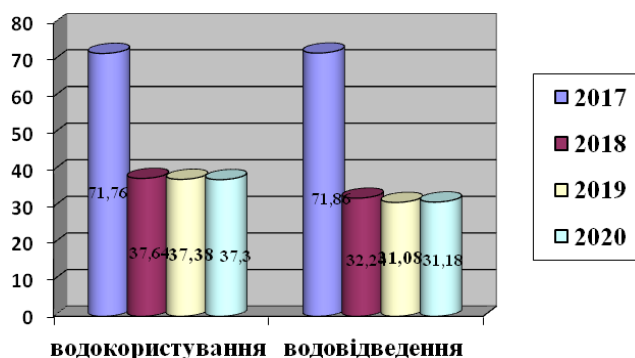

Рис. 1. Структура водокористування та водовідведення у Тернопільській області за роками (млн. м³)

У ході досліджень і спостережень з'ясовано, що основним джерелом водопостачання у Кременецькому районі є підземні води. Поверхневі води використовуються в обмеженій кількості в основному для рибоводних ставів,

технічного водопостачання підприємств і в гірських районах – для господарсько-питного водопостачання.

Водопостачання сільських населених пунктів із підземних водоносних горизонтів здійснюється як централізовано, так і з індивідуальних свердловин, які були пробурені в попередні роки. Значна частина свердловин, пробурених у господарствах колишніх колгоспів на даний час не використовується, є безгосподарською та безконтрольною та тому стала джерелом забруднення підземних водоносних горизонтів через відсутність ліквідаційного тампонажу.

Встановлено, що найбільш поширеним джерелом водопостачання в районі є індивідуальні колодязі, які розкривають верхні водоносні горизонти, не захищені від забруднення поверхневими та дощовими стоками [5].

Розподіл використання та відведення води в Кременецькому районі наведено в табл. 1.

Таблиця 1.1

Основні показники використання та відведення води у Кременецькому районі (млн. м³)

Рік	Використано води	З неї на:		Відведено зворотних вод у поверхневі водні об'єкти
		Побутово-питні потреби	Виробничі потреби	
2017	2,795	0,115	2,680	2,397
2018	2,870	0,113	2,757	2,402
2019	2,901	0,109	2,792	2,400
2020	3,000	0,101	2,899	2,476

Отже, за узагальненими даними державної статистичної звітності у 2017 році водокористувачами Кременецького району забрано з природних водних об'єктів 2,795 млн. м³ прісної води, а у 2020 – 3,000 млн. м³. Упродовж 2017–2020 років помітне підвищення водокористування та водовідведення [6].

За сучасного рівня розвитку промисловості та сільськогосподарського виробництва умови водокористування визначаються не тільки природними якістьми та кількістю водних ресурсів, а й ступенем їхнього забруднення. Раціональне використання водних ресурсів і скорочення їх втрат потребують інноваційного та спрямованого управління процесами водоспоживання. Воно може бути забезпечене тільки за умови розробки та широкого впровадження комплексу заходів з оптимізації систем водопостачання, вдосконалення методів планування споживання води.

Метою моніторингу є отримання інформації щодо стану водних ресурсів у межах кожного річкового басейну, що дозволить класифікувати всі поверхневі водні об'єкти за п'ятьма класами (відмінний, добрий, задовільний, поганий і дуже поганий) [3].

Проведення моніторингу визначає якість води за біологічними, гідроморфологічними та фізико-хімічними показниками.

Основні елементи якості води для класифікації екологічного статусу:

- основні: біологічні.
- додаткові: гідроморфологічні, включаючи гідрологічні, хімічні та фізико-хімічні.

Додаткові елементи пояснюють, що саме заважає біологічним елементам (рибам, фітопланктону тощо) існувати в певному водному середовищі в кількості та різноманітті, властивому природному стану, як це має бути в референційних водних об'єктах.

Існує три типи інноваційного моніторингу поверхневих вод:

- контрольний;
- оперативний;
- дослідницький [8].

Метою контрольного моніторингу є:

- розробка майбутніх програм оперативного моніторингу;
- спостереження за довгостроковими змінами у природних умовах і змінами, пов'язаними з антропогенною діяльністю.

У контрольному моніторингу визначаються всі біологічні, гідроморфологічні, а також хімічні та фізико-хімічні елементи якості.

Метою оперативного моніторингу є :

- визначення статусу водних об'єктів, для яких існує ризик недосягнення цілей;
- оцінка змін у статусі водного об'єкта в результаті реалізації заходів.

Як зазначалося вище, контрольний моніторинг має надавати інформацію про довгострокові зміни хімічного складу поверхневих вод у непорушених умовах та про зміни, що виникають через типове для регіону виробництво [5]. Інформація стосовно природних змін є дуже важливою, якщо вона стосується референсних умов, тобто тих, що відповідають нормальному функціонуванню екосистеми.

Оперативний моніторинг проводиться лише для тих водних об'єктів, статус яких за результатами контрольного моніторингу оцінений як задовільний, поганий чи дуже поганий [8].

Результати оперативного моніторингу використовуються для розробки програми заходів з досягнення екологічних цілей і впровадження заходів, необхідних для ліквідації наслідків аварійного забруднення [2].

Частота моніторингу повинна бути такою, щоб забезпечити отримання достатньої кількості даних для надійної оцінки стану відповідної складової якості. Частоту також слід адаптувати до характеру скидів, наприклад, частіше відбирати проби під час застосування пестицидів [1; 3].

Метою дослідницького моніторингу є проведення досліджень там, де контрольний моніторинг вказує на неможливість досягнення доброго екологічного статусу для водного об'єкту, а причини цього невідомі.

Перелік основних забруднюючих речовин для проведення дослідницького моніторингу:

- органогалогенні сполуки та речовини, які можуть утворювати забруднювальні сполуки у водному середовищі;
- органофосфатні сполуки;
- речовини та препарати або продукти їх розпаду, щодо яких було доведено, що вони мають канцерогенні або мутагенні властивості;
- стійкі вуглеводні та стійкі та біокумулятивні токсичні органічні речовини;
- ціаніди;
- метали та їх сполуки;
- миш'як та його сполуки;
- біоциди та засоби захисту рослин;
- матеріали у вигляді суспензій;
- речовини, що сприяють евтрофікації (зокрема, нітрати та фосфати);
- речовини, які здійснюють негативний вплив на кисневий баланс [8; 1].

Такий моніторинг розробляється для кожного окремого випадку і, відповідно, встановлюється необхідна частота його проведення, та визначаються параметри для контролю. Результати дослідницького моніторингу можуть бути інструментом для розробки інноваційної програми заходів для досягнення цілей.

Моніторинг води у Кременецькому районі здійснюється такими установами:

- Кременецька районна санітарно-епідеміологічна станція;
- Кременецький міський водоканал;
- Тернопільське обласне управління водних ресурсів;
- Державна установа «Тернопільський обласний лабораторний центр Міністерства охорони здоров'я України»;
- Тернопільське обласний центр гідрометерології;

- Державна екологічна інспекція у Тернопільській області;
- Управління екології та природних ресурсів Тернопільської області;

Найчастіше ці установи використовують контрольний та оперативний моніторинг і працюють за таким напрямками:

- 1) моніторинг поверхневих вод;
- 2) моніторинг джерел водопостачання населених пунктів;
- 3) спостереження за рівнем забруднення та зміною фізичних і хімічних показників;
- 4) вивченні динаміки вмісту забруднюючих речовин і виявленні умов, за яких відбуваються суттєві коливання рівня забруднення водних об'єктів;
- 5) визначення оптимальної схеми управління поверхневими водами.

Стан водних ресурсів потребує контролю за допомогою державної системи моніторингу, що дозволяє отримати інформацію про стан водних ресурсів і пошуку інноваційних шляхів поліпшення цього стану.

Комплексні інноваційні методи щодо очищення водою від надходження шкідливих елементів.

Очищення води становить собою процес підготовки води для споживача в побуті, в комерційних підприємствах або на виробництві. Безпека води досягається видаленням із неї хвороботворних мікроорганізмів, а смакові якості видаленням сторонніх присмаків і запахів, а також очищенням від каламутні й інших домішок. Водночас боротьба із забрудненням води направлена на відновлення якостей води, які втрачені нею при використанні споживачами. Органічні відходи та бактерії, що потрапили у воду, повинні бути видалені. Нерідко потрібно також видалити потрапили в воду нітрати та фосфати.

Інноваційні методи боротьби із забрудненнями від стаціонарних і лінійних джерел істотно відрізняються. Для забруднень, що надходять від стаціонарних джерел, зазвичай застосовуються системи технічної фіксації, що зводяться до хімічних і біологічних процесів, за допомогою яких забруднення видаляються з потоку води, що очищається. Методи боротьби із забрудненнями від лінійних джерел не такі прості, оскільки вони далеко не обов'язково зводяться до суто технологічних операцій. Доводиться змінювати умови землекористування і способи обробки ґрунту. Доводиться також змінювати процеси видобутку корисних копалин, практику вирощування товарного лісу та його вирубки [7].

Запобігання надходження біогенних елементів із поверхневим стоком, що надходить із сільсько-господарських об'єктів, а також із комунально-побутовими та зливовими водами у водойми є дуже важливим і актуальним завданням, так як біогенні речовини – причина багатьох небажаних явищ.

Розглянемо деякі інноваційні заходи щодо попередження надходження біогенних елементів у водойми, які передбачають послідовну установку водостічного колектора, ставка-накопичувача, у який поміщені контейнери з вищою водною рослинністю. Стінки камери ставка-накопичувача та біоплато виконані з коробчастих габіонних конструкцій, заповнених кам'яним матеріалом. Використання габіонних конструкцій для очищення поверхневих вод.

Застосовують три інноваційні методи очищення водою забрудненими промисловими та комунальними стічними водами:

- механічний;
- фізико-хімічний;
- біологічний.

Інноваційний метод механічного очищення полягає в механічному видаленні зі стічних вод нерозчинних домішок, для чого застосовують спеціальні споруди. Видалення різнорідних домішок при цьому здійснюється за допомогою різноманітних пристроїв: решіток і сит, жиро-, масло- і нафтовловлювачів. У відстійниках

відбувається осадження важких часток, а легкі речовини спливають на поверхню води відстійників.

Інноваційний метод фізико-хімічного очищення заснований на реагентній коагуляції, нейтралізації кислот і лугів, екстракції, перегонці з водяною парою, сорбції й обробці води хлором. Деякі нерозчинні речовини перетворюються на нешкідливі розчинні. Фізико-хімічний метод дає змогу зменшити кількість нерозчинних забруднювачів стічних вод до 95 % і розчинних до 25 %. На цьому етапі очищення видаляються і стічних вод сполуки, які містять азот і фосфор. Саме ці елементи викликають евтрофікацію природних водойм [6].

Інноваційний метод біологічного очищення дозволяє провести природний процес руйнування органічних речовин. Біологічне очищення може бути природним і штучним. Штучне проводять на полях фільтрації, там планується зрошувальна мережа магістральних і розподільних каналів, якими розливаються стічні води. Очищення забруднень відбувається у процесі фільтрації води через ґрунт.

Для біологічного очищення використовують також біологічні ставки, у яких відбуваються ті ж процеси, що й під час самоочищення водойм. Для штучного біологічного очищення застосовують споруди – біологічні фільтри.

Останньою стадією підготовки води для питних потреб є її знезараження – знищення в ній хвороботворних мікроорганізмів за допомогою хлору, фтору або озону. Тривалий час знезараження води здійснювали хлоруванням [7].

Після очищення у стічних водах можуть залишитися органічні речовини. Кращий спосіб їх видалення – адсорбція активованим вугіллям. Адсорбція використовується для очищення побутових стоків від рідких відходів перегонки нафти, фенолів та інших ароматичних сполук.

Сумарні витрати на очищення стічних вод складають 10-15 %, а іноді 20-25 % загальної вартості промислових підприємств. Висока вартість споруд для очищення стічних вод, а також той факт, що за допомогою очисних споруд не завжди можна вирішити проблему захисту навколишнього середовища від забруднення, спричиняє пошук більш ефективних способів охорони вод.

Охороні вод сприяє раціональне водокористування – комплекс інноваційних заходів, спрямованих на зниження забору свіжої води промисловими, сільськогосподарськими й іншими об'єктами та технологічно виправдане зменшення загальної витрати у виробничих процесах.

В інноваційних технологічних процесах необхідно впроваджувати замкнений цикл водокористування – багатократне використання води в одному й тому ж виробничому процесі без скидання у природні водні об'єкти стічних вод.

Для зменшення витрат води на зрошення застосовується комплекс інноваційних заходів:

- максимальна економія зрошуваної води;
- протифільтраційні покриття;
- застосування стаціонарних і мобільних установок з малою інтенсивністю «дощу», систем крапельного зрошення та ін. [9].

Охороні водних ресурсів сприяють інноваційні меліоративні заходи:

- лісова меліорація – вирощування дерев'янистої та чагарникової рослинності в межах верхньої та середньої частин річкових басейнів із метою зменшення поверхневого стоку й ослаблення процесів водної ерозії;
- агротехнічна меліорація – правильне ведення сільськогосподарських робіт;
- гідротехнічна меліорація – регулювання водно-повітряного режиму ґрунтів під час вирощування різних сільськогосподарських культур.

На території Тернопільської області у 2020 році щодо покращення якості гідрологічної та гідрографічної мережі здійснюються такі заходи:

1. Відновлення водозахисних дамб і берегоукріплення.
2. Розчистка русел річок з метою ліквідації підтоплення садиб і присадибних

ділянок.

3. Встановлення прибережних захисних смуг у природі (на місцевості) уздовж річок Збруч, Серет, Іква, Горинь.

4. Проведення проєктно-вишукувальних робіт на об'єктах захисту від шкідливої дії вод.

5. Для вирішення проблеми дефіциту прісної води вдаються до різних заходів і розглядають різноманітні проєкти [11].

До інноваційних заходів ощадливого та раціонального використання водних ресурсів також належать:

- водокористування (із циклом повного очищення відпрацьованих вод);
- розробка і впровадження науково-обґрунтованих норм зрошення (поливу);
- заміна водяного охолодження агрегатів повітряним;
- проведення комплексу заходів щодо охорони поверхневих і підземних вод від забруднення тощо.

До інноваційних заходів щодо попередження виснаження підземних вод належать:

- облік використання підземних вод на об'єкті, що проєктується;
- заборона (за винятком особливо обумовлених випадків) використання підземних вод для потреб технічного водопостачання промислових об'єктів;
- суворе дотримання встановлених лімітів на воду;
- вживання заходів щодо скорочення водовідбору, а також переоцінка запасів води там, де практикою експлуатації підземних вод не підтвердилися їх затверджені запаси;
- відмова від розміщення водомістких виробництв у районах із недостатньою забезпеченістю водою;
- проведення гідрогеологічного контролю за запобіганням виснаження експлуатаційних запасів підземних вод;
- тампонаж недійових водозабірних свердловин.

До заходів щодо запобігання забрудненню підземних вод належать:

- заборона скидання стічних вод і рідких відходів виробництва в поглинальні горизонти, що мають гідравлічний зв'язок із горизонтами, використовуваними для водопостачання;
- ретельне виконання робіт під час будівництва водогінних комунікацій підприємства;
- відведення забрудненого поверхневого стоку з території у спеціальні накопичувачі або очисні споруди;
- пристрій захисної гідроізоляції споруд, які є потенційними джерелами забруднення підземних вод;
- пристрій пристінних або пластових дренажів під час будівництві будівель і споруд проєктованого об'єкта з відведенням дренажних вод у гідрографічну мережу або на очисні споруди;
- складування сировини, напівфабрикатів і відходів на спеціальних майданчиках, обладнаних протифільтраційними екранами;
- організацію зон санітарної охорони на території, що є джерелом харчування підземних вод;
- організацію регулярних режимних спостережень за умовами залягання, рівнем і якістю підземних вод на ділянках наявного та потенційного забруднення, пов'язаного з будівництвом об'єкта, що проєктується [12].

Проведені дослідження оцінки якості поверхневих вод, наслідків забруднення на території Кременецького району використання, запровадження інноваційних технологій свідчать, що: основну частину водних ресурсів Кременецького району складають річки – Іква, Горинь, Добринь, Слонівка, Вілія.

Джерелом водопостачання в районі є підземні води. Водопостачання здійснюється з підземних водоносних горизонтів – централізовано, так і з індивідуальних свердловин. У період 2017-2020 років водокористування збільшилося на 0,205 млн. м³. Якісний склад поверхневих вод Кременецького району формується в результаті сукупної дії природних та антропогенних чинників. На території Кременецького району найважливішими джерелами забруднення водних об'єктів є міські стічні води, промислові стічні води, сільськогосподарські стічні води. Найбільшу кількість у стічних водах становлять такі речовини як сульфати, хлориди тасухий залишок, нітрати, нітрити, азот амонійний.

Головною причиною розвитку водоростей у водоймах є потрапляння біогенних елементів із поверхневим стоком, які викликають евтрофікацію, що виникає у процесі природного старіння та за антропогенного впливу. Основними джерелами потрапляння біогенних елементів у водойми є добрива, що вимиваються з полів, недостатньо очищенні стічні води, які містять велику кількість сполук азоту та фосфору.

Збільшення концентрацій забруднювальних речовин, які спостерігалися упродовж останніх десяти років, підтвердило значний і стабільний вплив на формування якості води, що зумовлене скидами комунальних і промислових об'єктів. До найбільших підприємств, які викидають стічні води, належить комунальне підприємство «Міськводгосп», викиди якого становлять 0,315 млн. м³ на рік, та ТОВ «Кременецьке молоко» – 0,120 млн. м³. Підвищення концентрації речовин призвело до зміни фізико-хімічних властивостей води, що викликало негативні зміни, які обумовлюють несприятливі зоогієнічні умови у водоймищі, внаслідок чого створюються передумови до накопичення органічних речовин і розмноження мікрофлори, яка може негативно діяти на гідробіонтів.

До основних інноваційних методів очищення водойм від промислових та комунальних стічних вод належать такі три типи: механічний, фізико-хімічний і біологічний. Для очищення вод від біогенних елементів використовують установку водостічного колектора, ставка-накопичувача, в яких поміщені контейнери з вищою водною рослинністю. На території Тернопільської області проводяться такі інноваційні заходи що охорони та раціонального використання водних об'єктів: відновлення дамб та берегоукріплення, розчистка русел річок, встановлення приладів для замірів рівнів і температури води, встановлення прибережних захисних смуг і сучасних методів прогнозування розвитку паводків.

Варто замислитися над тим, що нашим обов'язком є збереження водних масивів, їх охорона. Якщо кожна людина буде вважати, що забруднення водоймищ є однією з основних проблем, то ми зможемо покращити стан наших річок, морів, океанів. Зараз інноваційні заходи щодо очищення, збереження водоймищ уже починають діяти, створюються різні нові методи з очищення водоймищ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гриб Й. В., Клименко М. О. Відновна гідроекологія порушених річкових та озерних систем (гідрохімія, гідробіологія, гідрологія, управління) Том 1. Рівне : ППФ «Волинські обереги», 2019. 496 с.
2. ДСанПІН 2.2.4-171-10. Державні санітарні правила і норми. Гігієнічні вимоги до води питної, призначеної для споживання людиною. Затв. Наказом МОЗ України № 400 від 12.05.96. Київ, 2018
3. Екологія Тернополя в цифрах і фактах на меж тисячоліть / Терн. міська рада. Тернопіль : Мальва ОСО, 2019.176 с.
4. Екологічний паспорт Тернопільської області. Тернопіль : Держуправління охорони навколишнього природного середовища в Тернопільській області, 2020. 128 с.
5. Запольський А. К. Водопостачання, водовідведення та якість води. Київ :

Вища школа, 2017. 671 с.

6. Інгалевич О. В. Регіональна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Тернопільській області у 2018 році. Тернопіль, 2019. 223 с.

7. Карпюк В. Є. Основні джерела забруднення води на Кременеччині. *Альманах науки*. 2018. №4 (13). С. 4–6.

8. Кезля К. О. Очищення стічних вод молокопереробних підприємств – перспективний напрям прикладної екології. *Збірник тез доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції «Вода в харчовій промисловості»*. Одеса : ОНАХТ, 2018. С. 144–145.

9. Клименко М. О. Моніторинг довкілля: практикум. Київ : Кондор, 2019. 286 с.

10. Кратко О. В. Динаміка вмісту азот нітритів та нітратів у питній воді міста Кременця. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. 2017. С. 120–128.

11. Сінгалевич О. В. Регіональна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Тернопільській області у 2019 році. Тернопіль, 2020. 230 с.

12. Яцик А. В. Водні ресурси: використання, охорона, відтворення, управління : підруч. для студентів ВНЗ. Київ : Талком, 2019. 405 с.

УДК 502.17

Ірина Довганюк, Микола Штогрин

ОРГАНІЗАЦІЯ ОХОРОНИ І ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРИРОДНИХ КОМПЛЕКСІВ ТА ОБ'ЄКТІВ НА ТЕРИТОРІЇ БІЛОКРИНИЦЬКОГО ПНДВ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ «КРЕМЕНЕЦЬКІ ГОРИ»

У статті охарактеризовано організацію охорони, збереження та невиснажливого використання природних комплексів та об'єктів на території Білокриницького ПНДВ. Визначено основні пріоритетні завдання Парку для збереження екосистем, загрози та виклики для їх виконання та проаналізовано організацію наукових досліджень і рекреаційну діяльність на території Білокриницького ПНДВ.

Ключові слова: біорізноманіття, національний природний парк, охорона, наукові дослідження, рекреація

The article describes the organization of protection, preservation and inexhaustible use of natural complexes and objects on the territory of Bilokrynytsia environmental research department. The main priority tasks of the Park for the preservation of ecosystems, threats and challenges for their implementation are identified and the organization of scientific research and recreational activities in the territory of Bilokrynytsia environmental research department is analyzed.

Key words: biodiversity, national nature park, protection, scientific researches, recreation

Охорона біорізноманіття є частиною законодавства України й інших країн світу, питання його збереження займає особливе місце серед головних екологічних проблем сучасності. Сприятливі геоморфологічні, едафічні, макро- та мікрокліматичні умови Кременецьких гір зумовили розвиток різноманітних фітоценозів. Проте, зважаючи на зміну кліматичних умов та антропогенний вплив, значна кількість видів як рослинного, так і тваринного світу назавжди випадає зі

свого природного середовища, тому пріоритетним завданням Національного природного парку «Кременецькі гори» є збереження та відтворення цінних біотичних комплексів і природних об'єктів.

Національний природний парк «Кременецькі гори» створений відповідно до Указу Президента України від 11 грудня 2009 року № 1036 «Про створення Національного природного парку «Кременецькі гори», є об'єктом природно-заповідного фонду загальнодержавного значення. Загальна площа Парку становить 6951,2 га [4].

З метою покращення контролю за дотриманням природоохоронного законодавства й інших вимог режиму територій Парку створено три природоохоронні науково-дослідні відділення (далі ПНДВ): Білокриницьке, Маслятинське й Угорське. Білокриницьке ПНДВ є ключовою територією Парку, де знаходяться визначні історичні місця та зростають рідкісні й унікальні види рослин, трапляються «червонокнижні» види тварин.

У Білокриницькому ПНДВ переважають середньовікові та пристиглий грабово-дубові, грабово-ясенево-дубові, грабово-кленово-ясеневі насадження штучного походження [2]. Меншу частку займають похідні середньовікові, пристиглі та стиглі березово-ясенево-яворово-грабові насадження природного походження та штучні насадження сосни звичайної, дуба червоного, ялини європейської, модрини японської з домішкою берези, граба звичайного, явора й інших автохтонних порід переважно природного походження.

У межах відділення охороняються масиви дубово-грабово-кленових лісів віком 60-90 років із домішкою берези повислої *Betula pendula* та клена несправжньо-платанового *Acer pseudoplatanus*. Це є місця зростання рідкісних видів рослин, занесених до Червоної книги України, зокрема з родини Зозулинцевих: булатки великоквіткової *Cephalanthera damasonium*, коручки морозниковидної *Epipactis helleborine*, любки дволистої *Platanthera bifolia*, гніздівки звичайної *Neottia avis*, зозулиних черевичків справжніх *Cypripedium calceolus*, гудієри повзучої, *Goodyera repens* та неотіанти каптуроватої *Neottia cucullata*. У більшій частині граб звичайний *Carpinus betulus* – природного походження [1; 3].

На певну увагу заслуговують ліси з домінуванням у травостої цибулі ведмежої *Allium ursinum*, занесеної до Червоної книги України. У їхньому деревостані найчастіше переважають ясен звичайний *Fraxinus excelsior* і граб звичайний *Carpinus betulus*. У межах Білокриницького ПНДВ (кв. 34 вид. 1; кв. 29 вид. 7) трапляються ділянки із домінуванням плюща звичайного *Hedera helix*, частка якого сягає від 10 до 30 %.

Високими флористичними показниками та соціологічною цінністю відрізняються ділянки дубово-грабово-ясеневих лісів віком 85-105 років (частина території ботанічних заказників «Веселівський» 146,5 га та «Довжоцький» 85,6 га). У трав'яному покриві відмічені чисельні популяції рідкісних видів рослин, занесених до Червоної книги України, зокрема: цибулі ведмежої *Allium ursinum*, підсніжника білосніжного *Galanthus nivalis*, скоп олії карніолійської *Scopolia carniolica*, а також понад 10 видів, які віднесені до Переліку рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення видів рослинного світу на території Тернопільської області. До заповідної зони увійшла незначна площа (23,2 га) загальнозоологічного заказника «Білокриницький».

Унікальні ценози широколистяних лісів розташовані локально у заповідній зоні та займають незначні площі в межах ПНДВ. Це насамперед еталонні буково-дубові насадження віком понад 80 років, цінні в науковому, господарському й естетичному відношеннях, які відомі як ботанічні пам'ятки природи «Білокриницька бучина № 1» (1,6 га), «Білокриницька бучина № 2» (14,1 га), [1].

Таблиця 1.1

Охоронні території, що входять до складу НПП «Кременецькі гори» [1]

№ з/п	Назва об'єкта	Опис	Місцезнаходження	Фактична площа, га
1	Довжоцький	Ботанічний заказник загальнодержавного значення	Білокриницьке ПНДВ, кв. 64 вид. 1-10,16,17	105,0
2	Веселівський	Ботанічний заказник загальнодержавного значення	Білокриницьке ПНДВ, кв. 31 вид. 39,39.1,39.2.,39.3., кв. 32, кв. 45 вид. 1,2, кв. 46	151,0
3	Білокриницький	Загальнозоологічний заказник місцевого значення	Білокриницьке ПНДВ, кв. 24-30	457,0

Найбільш вразливими в межах заповідної зони Білокриницького ПНДВ є степові ділянки, які характеризуються високою унікальністю (наявністю популяцій рідкісних видів рослин та угруповань):

– Замкова (Бона). Вершина гори зі степовою та лучною рослинністю, відслоненнями карбонатних пісковиків. Площа 3,3 га. Пріоритети охорони: руїни замку, степова і скельна рослинність, угруповання вівсюнця пустельного *Helictotrichon desertorum* і костриці блідої *Festuca pallens*, мінуарції побільшеної *Minuartia aucta*. Режим на найближчі 10 років – невтручання. Вирубування робінії псевдоакації на південь від руїн замку.

– Дівочі Скелі – 1. Незатінені скелі з прилеглими лучно-степовими ділянками на краю плато в північній частині ур. Дівочі Скелі. Площа 0,64 га. Пріоритет охорони: сонцезвіт сивий *Helianthemum canum*. Режим на найближчі 10 років – невтручання.

– Дівочі Скелі – 2. Ділянка степової рослинності під скелею в ур. Дівочі Скелі. Площа 0,04 га. Пріоритет охорони: степова рослинність. Режим на найближчі 10 років не визначений, потребує картування й оцінки загрози заростання деревами. Видалення чагарників і порослих дерев.

– Клокичка периста в ур. Дівочі Скелі. Ділянка з домінуванням молодих екземплярів клокички перистої *Staphylea pinnata* в ур. Дівочі Скелі. Площа 0,014 га. Пріоритет охорони: клокичка периста. Режим на найближчі 10 років – не визначений. Потребує картування й оцінки загрози заростання деревами.

– Ділянка відновлення популяції змієголовника австрійського в ур. Дівочі Скелі. До 2015 р. включно на цій території існувала популяція змієголовника австрійського *Dracosephalum austriacum*, занесеного до ЧКУ. Відновлення і збереження виду на цій ділянці можливе за умови збільшення освітленості. Для цього необхідним є вирубування в межах вказаних 12 м² більшості кущів, дерев, крім наявного тут кизильника чорноплодого, який занесено до переліку видів, що охороняються в Тернопільській області (рис. 1.) [4].

Рис. 1. Ландшафтне та видове різноманіття цінних ділянок на території Білокриницького ПНДВ

Загальною для території Парку та прилеглих територій є проблема збереження ландшафтів, оселищ, генетичних ресурсів рослинного і тваринного світу, пам'яток історії, культури й архітектури. Її головними причинами є негативний вплив антропогенних факторів, який прямо чи опосередковано спричинює порушення у структурі та функціонуванні природних екосистем, погіршення стану оселищ рідкісних видів рослин і тварин, а також історико-культурних об'єктів. Нижче наведена оцінка конкретних проблем, які виявлено на території Білокриницького ПНДВ, та вказано шляхи мінімізації антропогенного впливу.

1. Порушення ландшафтів і оселищ як осередків біорізноманіття, місцезростань рідкісних видів рослин і мешкання тварин. На прилеглий до території Парку землі знаходиться дійовий крейдарний завод (підніжжя г. Дівочі скелі, межа між містом і заповідною зоною (кв. 3) Парку). Його діяльність завдає значної шкоди природному середовищу, оскільки створюється зайвий шум (що завдає дискомфорту птахам під час гніздового періоду), а також руйнуються житла тварин і місцезростання рослинних угруповань.

2. Переважання в широколистяних лісах похідних ценозів над корінними. Корінні деревостани з головними породами (дубом звичайним, ясенем звичайним, буком лісовим) на значних площах змінилися на похідні деревостани, у яких роль головної породи виконують граб звичайний, клени гостролисті та явір, береза повисла та місцями інтродуковані види (ялина європейська, дуб червоний, модрина європейська).

3. Загибель поодиноких дерев і біогруп ясена звичайного в насадженнях різного складу та віку із загрозами розвитку інвазії. Ураження ясена звичайного комплексом патогенів (опеньок осінній, плоский трутовик, збудники ракових хвороб та гриби-сапрофіти), серед яких первинним патогеном, вірогідно, є гриб *Hymenoscyphus fraxineus*. За сприятливих для розповсюдження первинного патогена

умовах загибель ясена з відмиранням кореневої системи може набути характеру інвазії, що може призвести до зникнення ясена зі складу деревостанів і зниження біорізноманіття лісових екосистем.

4. Сукцесії напівприродного й антропогенного характеру на степових ділянках, які призводять до змін флористичного та ценотичного складу степових екосистем, а також до зменшення чисельності рідкісних видів рослин. Поширення на схилах чагарників аборигенної флори (ліщина звичайна), самосіву культивованих деревних рослин (сосна звичайна).

5. Засмічення території природних екосистем побутовими та промисловими відходами. Оскільки Парк безпосередньо межує з населеними пунктами, тому на прилеглих до нього територіях є стихійні сміттєзвалища побутових відходів, зокрема біля підніжжя г. Дівочі скелі.

6. Нерегульована рекреація (наслідки несанкціонованого відвідування території Парку населенням) у багатьох випадках спричиняє порушення природного середовища (несанкціоновані місця для розведення вогнищ, засмічення території відпочивальниками). Також не погоджені з адміністрацією Парку екскурсії та проведення практик працівниками місцевих ВНЗ на територіях, які знаходяться в заповідній зоні.

7. Поширення на узлісних ділянках інвазійних адвентивних видів (золотарник канадський, борщівник Сосновського).

8. Глобальні та регіональні кліматичні зміни. Значний ріст температури повітря та зменшення кількості опадів у перехідні сезони може зумовити збільшення тривалості теплого періоду та літнього сезону, що спричиняє збільшення періоду літньої рекреації.

9. Відсутність охоронної зони. Більша частина території Парку межує з населеними пунктами та сільгоспугіддями [4].

Парк здійснює систему лісівничих заходів (обґрунтування і проведення різних типів рубок за результатами лісопатологічних обстежень), які змінять тренд росту та розвитку похідних лісових насаджень максимально наближеним до корінних з аборигенними головними породами: дубом звичайним, ясенем звичайним, буком європейським та іншими у відповідних лісорослинних умовах.

Основним стратегічним завданням на найближчі 10 років Білокриницького ПНДВ є система природоохоронних заходів зі збереження та відтворення корінних лісових насаджень, максимально наближених за породним складом, формою та віковою структурою до корінних, з аборигенними головними породами дубом звичайним *Quercus robur*, ясенем звичайним *Fraxinus excelsior*, буком *Fagus sylvatica*, сосною звичайною *Pinus sylvestris*, вільхою чорною та іншими у відповідних лісорослинних умовах [4].

Здійснення санітарно-оздоровлювальних заходів на території Білокриницького ПНДВ є невід'ємною складовою господарювання. З метою профілактичних заходів для збереження стійкості насаджень, запобігання розвитку патологічних процесів у лісі, зменшення шкоди, що завдається шкідниками, хворобами, стихійними природними явищами та техногенними впливами, проводяться вибіркові санітарні рубки та проєктуються ландшафтні рубання для запобігання виникнення та поширення осередків шкідників і хвороб, а також захист заготівельної деревини від їх впливу.

Система природоохоронних заходів включає: поліпшення санітарного та якісного стану лісів, відтворення корінних деревостанів, лісовідновні заходи. Під час формування переліку заходів з поліпшення санітарного стану лісів усіх категорій враховується заборона їх здійснення в охоронних зонах довкола місць гніздування хижих птахів, занесених до ЧКУ (радіусом 500 м), чорного лелеки (1000 м). Заходи щодо запобігання заселення деревини шкідниками та пошкодження грибами

здійснюються одночасно із заготівлею деревини з урахуванням видового складу та біології розвитку шкідників і хвороб лісу та їх шкодочинності.

З метою збереження різноманіття степової та петрофітної флори, структури ценозів остепнених ділянок Парку, які займають найменші площі серед природної рослинності, а також оселищ рідкісних степових рослин, щороку проводиться розчищення від чагарників, підросту дерев та інвазійних трав'янистих рослин (зокрема, золотарника), якими спонтанно заростають остепнені ділянки. Для збереження та відновлення популяцій рідкісних видів рослин у природних умовах проведено репатріацію ряду рослин [3]. У кв. 19 Білокриницького ПНДВ з метою збереження цінних орхідних видів проведено роботи з розчищення території від інвазійного виду золотарника канадського – *Solidago canadensis*.

Щороку здійснюється інвентаризація та картування місцезнаходжень рідкісних і напівзниклих видів рослин і тварин, їх оселищ, місць зростання, розмноження (гнізд, дуплистих дерев, нір), впровадження біотехнічних заходів, моніторинг та реалізація заходів зі збереження оселищ для 15 рідкісних видів флори та фауни (відповідно до менеджмент-плану).

Працівниками Білокриницького ПНДВ та науково-дослідного відділу здійснюються наукові дослідження, збір даних про навколишнє середовище, трансформацію систем природокористування, їх узагальнення, порівняльний аналіз за розділами, визначеними для ведення Літопису природи.

На території Білокриницького ПНДВ закладено шість лісівничих площ з метою вивчення ходу росту насаджень і природного поновлення дуба, ясена, граба, а також динаміки дубово-грабово-плющового угруповання; п'ять ботанічних пробних площ, для вивчення стану популяцій цибулі ведмежої *Allium ursinum*, підсніжника білосніжного *Galanthus nivalis* та орхідних видів, а також для спостереження за дрібними ссавцями та проведення їх обліків закладено одну зоологічну пробну площу. З метою обліків птахів і комах закладено три орнітологічні маршрути й один ентомологічний.

На разі найголовнішою та найбільшою проблемою для лісів Білокриницького ПНДВ є поширення та масові спалахи розмноження стовбурних шкідників і ураження дерев грибами офіостомової групи (синяви), які спричиняють всихання сосни звичайної, а також загибель поодиноких дерев і біогруп ясена звичайного. Збереження та відтворення корінних лісових насаджень є одним із стратегічних завдань Парку. Система заходів включає в себе вибіркові санітарні рубки в зоні регульованої рекреації з метою оздоровлення насаджень шляхом вилучення з них окремих або груп, пошкоджених шкідниками, хворобами й іншими чинниками.

Щодо рекреаційної діяльності на території Білокриницького ПНДВ, то до зони регульованої рекреації входить найбільша частина території загальнозоологічного заказника «Білокриницький» (429 га). Загальна площа – 2,5 тис. га. З метою створення умов для організованого і ефективного туризму, відпочинку і інших видів рекреаційної діяльності на території Білокриницького ПНДВ, з дотриманням режиму охорони природних комплексів і об'єктів організовано інфраструктурне облаштування туристичних та екскурсійних маршрутів, споруджено інформаційні знаки (аншлаги).

У зоні регульованої рекреації Білокриницького ПНДВ переважають середньовікові та пристиглі дубово-грабові, дубово-грабово-ясеневі, ясенено-грабово-кленові насадження штучного походження. Меншу частку займають похідні середньовікові, пристиглі та стиглі березово-ясеневі-яворово-грабові насадження природного походження та штучні насадження сосни звичайної *Pinus sylvestris*, дуба червоного *Quercus rubra*, ялини європейської *Picea abies*, модрина японської *Larix kaempferi* з домішкою берези *Betula pendula*, граба звичайного *Carpinus betulus*, явора *Acer pseudoplatanus* та інших автохтонних порід переважно природного походження.

У перспективі доцільно провести оптимізацію зонування шляхом переведення із господарської зони до зони регульованої рекреації частини зоологічного заказника місцевого значення «Білокриницький» (у межах Стіжоцького лісництва кв. 44 площею 87 га), на території якого мешкають тварини, занесені до Бернської конвенції: сова сіра *Strix aluco*, тритон звичайний *Triturus vulgaris*, жаба трав'яна *Rana temporaria*, ропуха сіра *Bufo bufo*, канюк звичайний *Buteo buteo*, яструб великий *Accipiter gentilis*, тхір лісовий *Mustela putorius* [3].

На території Білокриницького ПНДВ функціонує один еколого-туристичний маршрут «Замкова гора», дві екологічні стежки на г. Дівочі скелі та в урочищі Барабан і два веломаршрути. Видано буклети про Замкову гору.

«Замкова гора» (зона регульованої рекреації). Маршрут розташований у м. Кременець і пролягає через квартал 4 (виділи 17, 20) Білокриницького ПНДВ. Довжина маршруту – 1,4 км. Замкова гора оголошена геологічною пам'яткою природи, має статус історико-археологічної пам'ятки. Із трьох боків обмежена глибокими ярами, а зі сходу прилягає до центральної частини м. Кременець і піднімається над ним у вигляді вулканічного конуса. Максимальна висота 397 м.

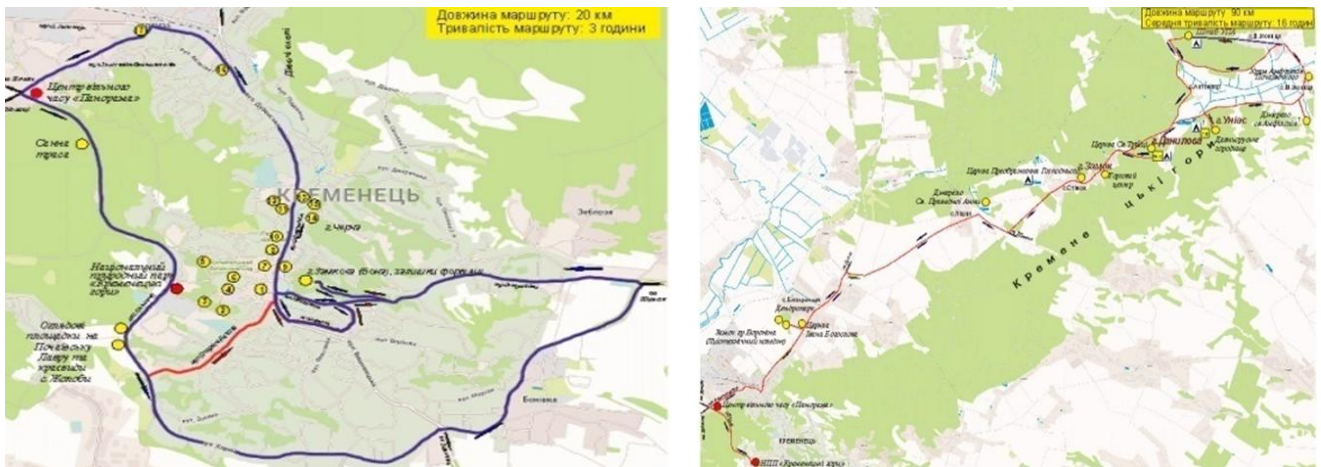
Гора складена палеогенними та неогенними відкладами, в основі яких біла писальна крейда. На північному схилі гори зростають граб *Carpinus betulus*, бук *Fagus sylvatica*, трапляються поодинокі дуби-патріархи *Quercus robur*, берези *Betula pendula*, ясени *Fraxinus excelsior*, а на південному – середньовікові ялини *Picea abies* та сосни *Pinus sylvestris*. На вершині гори знаходяться руїни фортеці IX-XVII ст. (перебувають на балансі Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника). Має історичну назву – Бона, на честь дружини польського короля Сигізмунда I – Бони Сфорци. Це своєрідна візитівка міста та його символ.

На крутих кам'янистих схилах ростуть костриця білудвата, вівсюнець пустельний, цибуля гірська, маренка рожева, зіновать руська, молочай кипарисовидний, сонцецвіт звичайний, вероніка колосиста, мінуарція побільшена, бурачок Гмелина, гвоздика несправжньоопізня. Серед фауни тут поширений жук-олень, мнемозина, махаон, вусач мускусний, сатурнія руда, джміль моховий, лісові полівки, мишак жовтогорлий, мишак лісовий, нориця звичайна, кріт європейський, їжак європейський, вивірка звичайна [3].

«Дівочі Скелі» (заповідна зона) – комплексна геологічна система, розташована на північно-східній околиці міста Кременця, квартал 3. Довжина маршруту – 2,4 км. Максимальна висота становить 375,9 м. Характеризується кам'янистими стрімкими вершинами з численними урвищами, брилами, гротами та печерами (найвідоміша – Студентська печера). Скелі складаються переважно із вапняків, глини та піску. Схили поросли дубом *Quercus robur*, грабом *Carpinus betulus*, липою *Tilia cordata*, кленом *Acer platanoides* і сосною *Pinus sylvestris*. Своєрідні природні умови сприяли зростанню тут ендеміків, рідкісних і реліктових видів рослин.

Тут зростає клокичка периста, змієголовник австрійський, шавлія кременецька, молодило руське, зіновать Пачоського, анемона лісова, береза темна, мінуарція побільшена, конюшина гірська, заяча конюшина Шиверека, цибуля гірська, цибуля пряма, бурачок Гмелина, сонцецвіт сивий. У лабіринтах Дівочих скель виявлено кістки мамонта, печерного ведмедя, волохатого ведмедя, волохатого носорога, первісного коня, зубра, печерної гієни, песця, гігантського та північного оленів, копитного лемінга. Дівочі скелі є цінною ботаніко-геологічною та палеонтологічною пам'яткою природи.

Урочище Барабан знаходиться в межах заповідної зони Білокриницького ПНДВ (кв. 19) загальною площею 51,2 га. За таксаційною характеристикою переважною породою є сосна (B2) віком 55-62 роки, субір. Деревостан формують сосна звичайна *Pinus sylvestris*, береза повисла *Betula pendula*, граб звичайний *Carpinus betulus*. Травостій із проєктивним покриттям 75 % утворюють лешиця пучкувата *Gypsophila*

fastigiata, буркун лікарський *Melilotus officinalis*, чистець прямиий *Stachys recta*, люцерна хмелевидна *Medicago lupulina*, вероніка колосиста *Veronica spicata*, ортілія одноквітка *Orthilia secunda*, грушанка мала *Pyrola minor*, одноквітка звичайна *Moneses uniflora*, підсніжник білосніжний *Galanthus nivalis*. На території урочища зареєстровано 10 видів орхідних, що занесені до ЧКУ: булатка великоквіткова *Cephalanthera damasonium* та довголиста *C. longifolia*, коручка темно-червона *Epipactis atrorubens*, чемерниковидна *E. helleborine*, неотіанта каптурувата *Neottia nidus-avis*, любка зеленоквіткова *Platanthera chlorantha*, дволиста *P. bifolia*, зозуліні черевички справжні *Cypripedium calceolus*, неотінея обпалена *Neottia nthe cucullata*, гудієра повзуча *Goodyera repens*. Слід зазначити, що згадані вище види орхідних є супутними в місцезростаннях: *Cephalanthera longifolia* нерідко трапляється в асоціаціях разом з *Epipactis helleborine*, *Cypripedium calceolus* та *Neottia nidus-avis*. Іноді до них приєднуються *Orthilia secunda*, *Chimaphila umbellata*.

Формування різноманіття живої та неживої природи, яке сформувалося у процесі природного розвитку ландшафту, а також подальша трансформація внаслідок антропогенного впливу, починаючи від доісторичних часів і закінчуючи суспільними чинниками сьогодення, сформувало оселище антропогенні лісові насадження.

Територію Білокриницького ПНДВ прокладено два веломаршрути «Кременецькими стежками до нескореної фортеці» та «Шляхами південного краю Волині» (рис. 2).

Рис. 2. Маршрути «Кременецькими стежками до нескореної фортеці» та «Шляхами південного краю Волині» [3]

Організація та проведення екологічної освітньо-виховної роботи, взаємодія Парку з громадськістю, сприяють підвищенню рівня екологічної свідомості населення, розвитку природоохоронного й екологічного руху, екологічного виховання шкільної та студентської молоді. Наше завдання на майбутнє – формування особистості, яка у повсякденному житті дотримуватиметься норм екологічно грамотної поведінки та підтримуватиме практичні дії державних установ щодо захисту довкілля.

З метою виявлення та припинення порушень режиму території Парку, пов'язаних із браконьєрством, систематично проводяться оперативно-профілактичні рейди. У разі виявлення недотримання режиму Парку складаються протоколи порушень. Для охорони, збереження та відтворення тваринного світу на території Парку службою охорони здійснюється організація та проведення рейдів у межах обходів кожного ПНДВ. Для попередження пожеж працівники відділу облаштовують мінералізовані смуги навколо лісових масивів, у місцях межування з пожежно-небезпечними територіями (заростями сухих трав тощо).

Збереження та відтворення корінних лісових насаджень є одним із стратегічних завдань Парку. Система заходів включає в себе вибіркові санітарні рубки з метою оздоровлення насаджень шляхом вилучення з них окремих або груп, пошкоджених шкідниками, хворобами й іншими чинниками. Щороку працівниками Білокриницького ПНДВ здійснюється ввід корінних порід дуба звичайного, черешчатого, бука звичайного в низькоповнотні грабові, березові насадження, а також на ділянках, які вийшли з-під сільськогосподарського користування. Створюються лісові культури з корінними породами, за участю дуба звичайного та скельного, бука звичайного з підсадкою клокички перистої.

Проводяться наукові дослідження, збір даних про навколишнє середовище, трансформацію систем природокористування, їх узагальнення, порівняльний аналіз за розділами, визначеними для ведення Літопису природи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Літопис природи національного природного парку «Кременецькі гори». Том 9. / М. О. Штогрин, А. О. Штогун, І. В. Бобрик, І. Я. Довганюк, О. Л. Тимошенко, А. Я. Росіцький, А. М. Васірук, І. О. Мельник, І. С. Ляшук, Ф. М. Шовкопляс [за ред. М.О. Штогрин]. Кременець : ТОВ "ПАПІРУС-К", 2021. 371 с.
2. Мандзюк В. Б. Лісові рослинні угруповання Гологоро-Кременецького горбогір'я. *Науковий вісник НЛТУ України*, Львів, 2010. Вип. 20.12. С. 46–53.
3. Національний природний парк «Кременецькі гори»: сучасний стан та перспективи збереження, відтворення, використання природничих комплексів та історико-культурних традицій [текст]: моногр. / М. О. Штогрин, О.М. Байрак, Л. П. Царик, В. А. Онищенко та ін.; за ред. М. О. Штогрин, О. М. Байрак. Київ : ТВО «ВТО Типографія від А до Я», 2017. 292 с.
4. Проект організації території національного природного парку «Кременецькі гори», охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів і об'єктів / За ред. Смоляр О. М., Київ. 2016. 225 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Афанасенко Алла Миколаївна	старший викладач кафедри мистецьких дисциплін та методик їх навчання
Балбус Тетяна Анатоліївна	доцент кафедри мистецьких дисциплін та методик їх навчання. Заслужений майстер народної творчості України
Банах Володимир Ігорович	доцент кафедри теоретико-біологічних основ фізичного виховання, кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент
Безносьок Олександр Олексійович	професор кафедри педагогіки та психології, кандидат педагогічних наук, професор
Боднар Марія Богданівна	доцент кафедри педагогіки та психології, кандидат психологічних наук, доцент
Бондар Олександр Богданович	старший викладач кафедри біології, екології та методик їх навчання, кандидат сільськогосподарських наук
Бондаренко Тетяна Євгеніївна	старший викладач кафедри біології, екології та методик їх навчання, кандидат педагогічних наук
Василишин Олег Васильович	доцент кафедри української мови і літератури та методик їх навчання, кандидат філологічних наук, доцент
Василюк Василь Миколайович	професор кафедри біології, екології та методик їх навчання, доктор медичних наук, професор
Воляннюк Інна Оверківна	доцент кафедри української мови і літератури та методик їх навчання, кандидат філологічних наук, доцент
Галаган Оксана Костянтинівна	доцент кафедри біології, екології та методик їх навчання, кандидат біологічних наук, доцент
Головатюк Людмила Михайлівна	старший викладач кафедри біології, екології та методик їх навчання, кандидат біологічних наук
Голуб Віктор Анатолійович	завідувач кафедри теорії та методики фізичного виховання, кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент
Гуменюк Богдана Олександрівна	викладач фахового коледжу КОГПА ім. Тараса Шевченка
Гуральна Світлана Степанівна	старший викладач кафедри мистецьких дисциплін та методик їх навчання, кандидат мистецтвознавства.
Гурковський Олександр Миколайович	асистент кафедри теоретико-біологічних основ фізичного виховання

Давибіда Наталія Олегівна	кандидат біологічних наук, доцент Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського,
Довганюк Ірина Ярославівна	асистент кафедри біології, екології та методик їх навчання
Довгань Олена Михайлівна	завідувач кафедри теоретико-біологічних основ фізичного виховання, кандидат біологічних наук, професор
Доманюк Оксана Михайлівна	старший викладач кафедри теорії і методики дошкільної та початкової освіти, кандидат педагогічних наук
Дубровський Роман Олександрович	завідувач кафедри української мови і літератури та методик їх навчання, кандидат філологічних наук, доцент
Дух Ольга Ігорівна	доцент кафедри біології, екології та методик їх навчання, кандидат біологічних наук, доцент
Кратко Ольга Вікторівна	старший викладач кафедри біології, екології та методик їх навчання, кандидат історичних наук
Кузава Ірина Борисівна	доктор педагогічних наук, доцент, доцент кафедри спеціальної та інклюзивної освіти Волинського національного університету імені Лесі Українки
Кучер Тетяна Василівна	доцент кафедри теорії та методики фізичного виховання, кандидат наук з фізичного виховання і спорту, доцент
Левандовська Любов Юріївна	старший викладач кафедри теоретико- біологічних основ фізичного виховання, кандидат наук з фізичного виховання і спорту
Легкун Оксана Гаврилівна	доцент кафедри мистецьких дисциплін та методик їх навчання, кандидат мистецтвознавства, доцент
Мазур Анастасія Андріївна	здобувач вищої освіти 31-Б групи факультету фізичного виховання, біології та психології
Онищук Ірина Анатоліївна	доцент кафедри теорії і методики дошкільної та початкової освіти, доктор педагогічних наук, доцент
Павлович Олена Вікторівна	асистент кафедри мистецьких дисциплін та методик їх навчання
Панасенко Руслана Сергіївна	завідувач відділу дендрології Кременецького ботанічного саду
Панфілова Олександра Георгіївна	доцент кафедри кафедри мистецьких дисциплін та методик їх навчання, кандидат

	мистецтвознавства, доцент
Приймас Наталія Володимирівна	доцент кафедри теорії і методики дошкільної та початкової освіти, кандидат педагогічних наук, доцент
Прокопович Володимир Михайлович	доцент кафедри теоретико-біологічних основ фізичного виховання. Заслужений працівник фізичної культури та спорту України, доцент
Пуцик Ольга Ананіївна	асистент кафедри мистецьких дисциплін та методик їх навчання
Сінякевич Олександр Євстафієвич	здобувач кафедри педагогіки та психології. Національний тренер збірної України з більярду
Терпелюк Володимир Володимирович	завідувач кафедри педагогіки та психології, кандидат педагогічних наук, доцент
Тимош Юлія Володимирівна	старший викладач кафедри теорії і методики дошкільної та початкової освіти, кандидат психологічних наук
Швидків Микола Львович	доцент кафедри мистецьких дисциплін та методик їх навчання. Заслужений артист України, доцент
Штогрин Микола Олександрович	викладач кафедри біології, екології та методик їх навчання, кандидат економічних наук, в.о. директора національного природного парку «Кременецькі гори»
Цицюра Неля Іванівна	доцент кафедри біології, екології та методик їх навчання, кандидат біологічних наук, доцент
Швець Оксана Вікторівна	доцент кафедри теорії і методики дошкільної та початкової освіти, кандидат педагогічних наук
Ярошук Маріанна Володимирівна	старший викладач кафедри педагогіки та психології, кандидат психологічних наук

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. ПЕДАГОГІЧНИЙ ДИСКУРС КУЛЬТУРОЛОГІЇ ТА МИСТЕЦТВА

Афанасенко Алла, Пуцук Ольга. ЗАСТОСУВАННЯ ЕТНОХУДОЖНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІМИ ВЧИТЕЛЯМИ МУЗИКИ В ДИТЯЧОМУ ХОРОВОМУ КОЛЕКТИВІ ЗАСОБАМИ ДИДАКТИЧНОЇ ГРИ.....	3
Василишин Олег, Воляннюк Інна, Дубровський Роман. БІЛОРУСЬКА СТОРІНКА В ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ Б. ХАРЧУКА	10
Гуменюк Богдана, Павлович Олена, Панфілова Олександра. ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕМЕНТІВ АРТ-ТЕРАПІЇ НА УРОКАХ МИСТЕЦТВА У ШКОЛ	17
Легкун Оксана. РОЗВИТОК ТЕАТРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА НА КРЕМЕНЕЧЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	24
Балбус Тетяна. ОРНАМЕНТАЛЬНІ І СЮЖЕТНІ РОЗПИСИ УКРАЇНСЬКИХ СКРИНЬ... ..	31
Швидків Микола. ВПЛИВ ПЕДАГОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ ПРОФЕСОРА ВАЛЕРІЯ ВИСОЦЬКОГО НА РОЗВИТОК СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ВОКАЛЬНОЇ ШКОЛИ.....	39

РОЗДІЛ II. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....

Безносюк Олександр, Олександр Сінякевич. ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ОСВІТІ.....	46
Боднар Марія ФУНКЦІЇ ЖИТТЄВИХ КРИЗ В ОСОБИСТІСНОМУ ЗРОСТАННІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	57
Бондаренко Тетяна, Мазур Анастасія. ВИКОРИСТАННЯ КРЕАТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ З МЕТОЮ ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ШКОЛЯРІВ... ..	64
Гуральна Світлана МУЗИЧНЕ МИСТЕЦТВО У ВИХОВАННІ ДОШКІЛЬНЯТ.....	72
Доманюк Оксана. ЕФЕКТИВНІ ШЛЯХИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ДО ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	79
Онищук Ірина, Тимош Юлія. ДО ПРОБЛЕМИ ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ЗАКЛАДІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ	90
Приймас Наталія. СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ ЗМІСТУ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ НУШ.....	99
Терпелюк Володимир, Кузава Ірина. ОСОБИСТІСНА АДАПТАЦІЯ ВІКТИМНИХ ПІДЛІТКІВ – УЧНІВ З ВАДАМИ ЗОРУ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ	106
Швец Оксана. ТЕХНОЛОГІЇ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ПРИРОДНИЧОЇ ОСВІТНЬОЇ ГАЛУЗІ В НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ШКОЛІ.....	114
Ярощук Маріанна. ПОНЯТТЯ «РЕЛІГІЙНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ» В НАУКОВІЙ РЕЦЕПЦІЇ.....	121

РОЗДІЛ III. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ І СПОРТУ

Банах Володимир, Давибіда Наталія, Довгань Олена, Кучер Тетяна, Левандовська Любов. ЗМІНИ ОСТЕОКЛАСТИЧНОЇ РЕЗОРБЦІЇ КІСТКОВОЇ ТКАНИНИ ПІД ВПЛИВОМ ГІПОКІНЕЗІЇ.....	130
Голуб Віктор, Гурковський Олександр, Прокопович Володимир. ПОШУК ЗДІБНИХ ВОЛЕЙБОЛІСТІВ ЗА ПОКАЗНИКАМИ СУГЛОБНОЇ ГНУЧКОСТІ, РУХЛИВОСТІ І ПЛАСТИЧНОСТІ М'ЯЗІВ ВЕРХНЬОГО ПЛЕЧОВОГО ПОЯСУ	135

РОЗДІЛ IV. ЕКОЛОГО-БІОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ У СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Бондар Олександр. ТИПОЛОГІЧНЕ РІЗНОМАНІТТЯ СОСНОВИХ ЛІСІВ НА ВОДОЗБОРАХ ВОРСКЛИ.....	147
Васильюк Василь. СПОСОБИ КОРЕКЦІЇ ЯКОСТІ ЖИТТЯ ХВОРИХ НА ГАСТРОЕЗОФАГЕАЛЬНУ РЕФЛЮКСНУ ХВОРОБУ.....	153
Галаган Оксан, Дух Ольга, Панасенко Руслана, Неля Цицюра. КОЛЕКЦІЯ ГОЛОНАСІННИХ РОСЛИН КРЕМЕНЕЦЬКОГО БОТАНІЧНОГО САДУ.....	157
Головатюк Людмила, Кратко Ольга ІННОВАЦІЙНІ ВОДООЧИСНІ ТЕХНОЛОГІЇ, ЯК МЕТОДИ БОРОТЬБИ ВІД НАДХОДЖЕННЯМ ШКІДЛИВИХ ЕЛЕМЕНТІВ У ВОДНІ ОБ'ЄКТИ КРЕМЕНЕЧЧИНИ.....	163

Довганюк Ірина, Штогрин Микола. ОРГАНІЗАЦІЯ ОХОРОНИ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРИРОДНИХ КОМПЛЕКСІВ ТА ОБ'ЄКТІВ НА ТЕРИТОРІЇ БІЛОКРИНИЦЬКОГО ПНДВ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ «КРЕМЕНЕЦЬКІ ГОРИ».....	172
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	181

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ

Збірник наукових праць

Випуск 18

Матеріали подані мовою оригіналу

Літературний редактор – Васишин О. В., Волянчук І. О., Дубровський Р. О.,
Комінярська І. М., Пасічник О. В., Поляк І. П.
Комп'ютерна правка – Жолоб І. І.
Макет обкладинки – Юрчук С. П.

Відповідальність за новизну і достовірність наведених результатів і коректність висловлювань несуть автори. Точка зору редколегії не завжди збігається з позицією авторів. Усі матеріали надруковані в авторській редакції. Рукописи рецензуються.

Редакційна колегія прагне до покращення змісту та якості оформлення видання і буде вдячна авторам і читачам за висловлювання зауважень та побажань.

Підписано до друку 23.06.2021 р. Зам. № 336.
Формат 60x84/8. Гарнітура ARIAL.
Папір офісний. Друк RISO.
Ум. друк. арк. 21,6 Обл. вид. арк. 14,8
Тираж 100 примірників.

Видруковано у видавничому центрі Кременецької обласної
гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка
47003, вул. Ліцейна, 1, м. Кременець

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №6074 від 13.03.2018 р.